

SZENT ISTVÁN EGYETEM

**OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK SZABADTEREI
MAGYARORSZÁGON 1868 ÉS 1945 KÖZÖTT**

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

KLAGYIVIK MÁRIA

GÖDÖLLŐ

2018.

A doktori iskola

megnevezése: Szent István Egyetem
Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola

tudományága: agrár-műszaki

vezetője: Dr. Bozó László
egyetemi tanár, DSc, MHAS
Szent István Egyetem Kertészettudományi Kar,
Talajtan és Vízgazdálkodási Tanszék

Témavezetők: Dr. Fatsar Kristóf
egyetemi tanár, PhD habil.
Szent István Egyetem Tájépítészeti és Településtervezési Kar,
Kertművészeti és Kerttechnikai Tanszék

Dr. Balogh Péter István
egyetemi docens, PhD, DLA
Szent István Egyetem Tájépítészeti és Településtervezési Kar,
Kert- és Szabadtértervezési Tanszék

A jelölt a Szent István Egyetem Doktori Szabályzatában előírt valamennyi feltételnek eleget tett, az értekezés műhelyvitájában elhangzott észrevételeket és javaslatokat az értekezés átdolgozásakor figyelembe vette, ezért az értekezés nyilvános vitára bocsátható.

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
I KUTATÁSI MÓDSZERTAN.....	6
I.1 Fogalmak.....	6
I.2 A téma lehatárolása	7
I.3 Célkitűzések	9
I.4 Irodalmi áttekintés, kutatástörténet	10
I.5 Módszertan	12
I.5.1 Az értekezés felépítése	14
I.5.2 Elsődleges források	15
II A MAGYARORSZÁGI OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK KIALAKÍTÁSÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK 1868-1945.....	17
II.1 Oktatáspolitikai és pedagógiai irányzatok Magyarországon 1868-1945 között.....	17
II.1.1 Magyarország katonai oktatási rendszere 1868-1945 között.....	21
II.2 A magyarországi iskolai egészségügy fejlődése 1868-1945 között	23
II.3 Iskolaépítészeti Magyarországon 1868-1945 között	26
III ISKOLAI SZABADTEREK AZ EGYETEMES PEDAGÓGIATÖRTÉNET TÜKRÉBEN	33
IV AZ OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK ELHELYEZKEDÉSE, TELEPÜLÉSSZÖVETBEN BETÖLTÖTT SZEREPE	43
IV.1 Városi, nagyvárosi iskolák	45
IV.2 Falusi, tanyasi iskolák	51
IV.3 Bentlakásos iskolák	51
V A MAGYARORSZÁGI OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK SZABADTÉR- ÉPÍTÉSZETE 1867-1945 KÖZÖTT	55
V.1 Városi iskolák szabadterei.....	59
V.1.1 Iskolaudvarok	62
V.1.2 Iskolai játszóterek.....	77
V.1.3 Tetőteraszok	88

V.1.4	Iskolakertek	89
V.2	Falusi, tanyasi iskolák szabadterei.....	95
V.3	Bentlakásos iskolák szabadterei	97
IV.1.2	Katonaiskolák	102
V.4	Épített elemek, burkolatok.....	108
V.4.1	Kerítések, támfalak, lépcsők, kerti építmények.....	108
V.4.2	Burkolatok, anyagok.....	108
V.4.3	Szobrok, emlékművek	109
V.5	Növényhasználat.....	110
VI	KITEKINTÉS	114
VI.1	A magyarországi iskolák szabadterei 1945-től napjainkig.....	114
VI.2	Az oktatási-nevelési intézmények szabadtereinek örökségvédelmi lehetőségei	116
VII	KUTATÁSI EREDMÉNYEK	117
VII.1	Új tudományos eredmények, tézisek	121
VIII	ÖSSZEFOGLALÁS	125
IX	SUMMARY.....	126
X	FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK.....	127
	MELLÉKLETEK	143
M.1	Budapest alap- és középfokú iskoláinak szabadterei 1900-1907 között.....	145
M.2	A központi iskolai növénykert 1912-ben termesztett növényeinek listája	149
M.3	A központi iskolai növénykert 1913 őszén iskolákba szállított növényeinek kimutatása	155
M.4	Az iskolakert egy lehetséges beosztása	156
M.5	A polgári és elemi iskolák által 1915-ben termelt növények.....	165
M.6	Javasolt növények az iskolaligetek számára 1934-ben.....	166
M.7	A magyarországi katonaiskolák kertjei (1868-1945)	167
	KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	241

BEVEZETÉS

Az oktatási-nevelési intézmények szabadtereinek problémaköre, azok megfelelő kihasználására, helyes kialakítására vonatkozó kérdések és válaszok ma is kiemelt feladatként jelennek meg a tájépítészek, valamint pedagógusok és környezetpszichológusok körében. Az iskolai szabadterek jelentős mértékben meghatározzák az iskolákban folyó munkát, hozzájárulnak az intézmény színvonalának emeléséhez. Egy oktatási intézmény városszöveten belüli elhelyezkedése, az épület körüli terek mérete, szerkezete, belső elrendezése kihat az épületen belül folyó munkákra is. Ugyanakkor nemcsak közvetve, hanem közvetlenül – mint a belső tér kiterjesztése – is bekapcsolódnak az oktatás folyamatába, és a környezeti, de a szociális nevelésben, a diákok, tanulók helyes erkölcsi magatartásának, természethez való viszonyának formálásában is meghatározó szerepet képviselnek. Kialakításuk ezért az iskolai élet minőségének mindenkori fontos meghatározója.

Felmerül tehát a kérdés: vajon mi az oka, hogy az iskolai szabadter-építészet még ma is gyerekcipőben jár? Jóllehet a tájépítészek, pedagógusok, környezetpszichológusok már egyaránt felismerték jelentőségét, mégsem alakult még ki egységes álláspont a szabadterek létesítésével, berendezésével, funkcióival kapcsolatban, az egyes diszciplínák többnyire mind mást helyeznek előtérbe. Követendő szabályok, előírások csak minimálisan állnak rendelkezésre, az érvényben levő rendeletek és szabványok pedig szinte alig szabályozzák az iskolák környezetének kialakítását. Ezért leginkább csak a különböző szakmai ajánlások állnak követendő példaként az iskolai szabadtereket fejleszteni igyekvők előtt.

Az iskolai szabadter különleges példája annak, hogy a jelenkori tájépítészet számára mennyire összetett szemléletmóddal és több vonatkozó szakma bevonásával kell megközelíteni a szabadter-építészeti feladatokat. Jelen disszertáció e kérdéskört kívánja elmélyíteni azzal, hogy betekintést nyújt az iskolai szabadterek múltjába, jelentőségük felismerésének kezdetébe, kialakulásuk történetébe. A ma már rutinnak számító metódus az értekezés témájaként vizsgált korszak idején még gyerekcipőben járt. A kertművészek, kerttervezők többnyire csak díszkertek tervezésével foglalkoztak, a számos egyéb funkciót is magában foglaló iskolai szabadterek tervezése azonban nem tartozott feladataik közé. A kutatás e korai, a tankötelezettség bevezetésétől a szabadterek egységes kertépítészeti kezelésének létrejöttéig tartó időszakot vizsgálja az 1868 és 1945 közötti oktatási-nevelési intézményekben történt lassú változások, előrelépések, illetve az egyes típusok jellemzőinek bemutatásával, és bemutatja, hogyan és mikor vált a hazai iskolai szabadterek létesítése kertépítészeti feladattá.

I KUTATÁSI MÓDSZERTAN

I.1 Fogalmak

A magyarországi iskolai szabadterek történetét vizsgálva a legelső feladat magának az iskolai szabadter fogalmának vizsgálata. Jelen disszertáció az *iskolai szabadter* fogalmát gyűjtőnévként értelmezi. Minden, az iskola intézményéhez tartozó, az iskola tanulói számára készített és általuk felsőbb szinten meghatározott módon, rendszeresen használt be nem épített terület e fogalom gyűjtőkörébe tartozik, tehát az iskola fogadóterétől kezdve a burkolt sportpályákon és esetleges gazdasági udvarokon át a zöldfelületekig minden külső tér az iskolai szabadter részét képezi. E területek nem kizárólagosan az iskolaépülettel azonos telken kaphatnak csak helyet, hanem különálló, olykor az iskolaépülettől távol elhelyezkedő telkeken is.

Korábban tájépitész körökben az általam iskolai szabadternek nevezett területeket összefoglalóan iskolakertnek nevezték.³ Véleményem szerint azonban a kortárs elnevezésekhez alkalmazkodva célszerűbb az iskolakert fogalmát az iskolai szabadter részeként értelmezni, és csupán azokra a területekre használni, amelyeknek valóban meghatározó elemei a zöldfelületek.

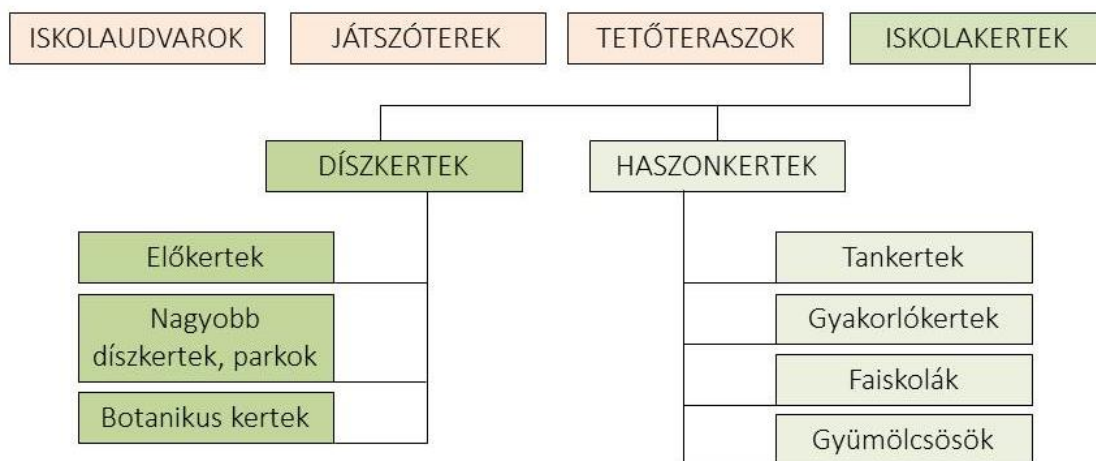
Továbbra is egyetértek azonban azzal, hogy az iskolakert fogalma nem kizárólagosan az iskolákban létrehozott gyakorlókeretek, veteményesek, a gyermekek által gondozott haszon- és virágoskeretek területét jelenti, hanem ennél jóval tágabban értelmezendő. Az *iskolakert* kifejezés meglehetősen sokrétű, egyaránt jelenthet rekreációs vagy haszoncéllal kialakított, iskolához kapcsolódó kertet, valamint bemutató, szemléltető szándékkal létrehozott területet is, továbbá a tankertek, munkakeretek is e fogalom gyűjtőkörébe tartoznak. Iskolakertként jelenhetnek meg továbbá a kertészeti módszerekkel, zöldfelületekkel létrehozott más funkciójú területek, például a szabadteri oktatási helyszínek is. Jelen kutatás az iskolakerteket két nagy gyűjtőkategórián belül vizsgálja: a díszkeretek és a haszonkeretek terén. Előbbi a kiterjedt kerteken, parkokon kívül a szerény méretű előkerteket, valamint a többféle kiterjedést ölthető botanikus kerteket foglalja magában, jóllehet ez utóbbi részben a haszonkerteken belüli tankertek között is helyet foglalhat. A haszonkert kifejezés a tankerteken kívül gyakorlókereteket, faiskolákat, gyümölcsösöket foglal magában.

Az iskolakertek mellett az iskolákban olyan szabadter típusok is kialakultak, amelyeknek a zöldfelületek nem elsődleges jellemzőik. Funkcióik és kialakításuk alapján megkülönböztethetünk az iskolaépülethez közvetlenül kapcsolódó, elsősorban óráközi szünetekben vagy az oktatás során használt *iskolaudvarokat*, a kifejezetten játékok, szabadteri

³ „Minden, ami egy tanintézmény épületén kívül az intézmény telkén van, az iskolakert része: a gazdasági forgalom számára létesített gépkocsibehajtó területe éppúgy, mint a tornatér, a szeméttároló, a virágkiültetés a bejáratnál vagy az udvarnak lefokozott zsibongó, a szabadban tartott órák színhelye stb.” DEMJÉN–BALOGHNÉ ORMOS–DEMJÉN 1995, p. 2.

sportolás céljából létrehozott *iskolai játszótereket*, valamint a nagyvárosi helyhiány problémájának enyhítésére létesített *tetőteraszokat*.

Mint az a későbbiekben majd látható, e típusok olykor térben egymástól teljesen elkülöníthetőek voltak, máskor azonban bizonyos típusok egybeolvadtak, illetve egymás mellett léteztek. Az iskolaudvar, vagy annak egy része lehetett kertesített, illetve játszótereket is létesíthettek rajta. A felállított kategóriák ezért elsősorban funkcionálisan különíthetők el, térbeli elhelyezkedésük alapján azonban nem mindig tekinthetők szigorúan különálló szabadtereknek.

I.2 A téma lehatárolása

A disszertáció hazánk oktatási és nevelési intézményeit veszi górcső alá, a téma alapos tanulmányozása érdekében azonban korlátokat kellett szabni a kutatásnak. E korlátok elsősorban időben és a különböző intézménytípusok függvényében jelentkeztek.

A kutatás időben az 1868 és 1945 közötti időszakra korlátozódik. Mindkét dátum mérföldkőnek tekinthető a hazai oktatási intézmények szempontjából. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1868-ban vezette be a 6 éves kor feletti kötelező oktatást,⁴ a hazai közoktatás történetét tehát ettől az időtől kezdve számíthatjuk. A közoktatás bevezetése számos iskola építésével, valamint állami intézkedésekkel járt együtt. Az új építkezések és a felsőbb irányból érkező, egységesítést szolgáló jogszabályok, ajánlások, tervek nyomán kezdett kialakulni a hazai oktatás-nevelés általános rendje, amelybe a szabadterek építésének, kialakításának, használatának kérdése is beletartozott. Természetesen az 1868 előtti időszakban is számos iskola létezett már az országban, ezek nagy többsége azonban egyházi tulajdonú volt, s kialakításukban sem tekinthetők egységesnek. A korábbi iskolák tapasztalatai persze

⁴ 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában

meghatározták az 1868 utáni iskolákat is, ismeretük ezért rendkívül fontos a Monarchia újonnan kialakult iskoláinak megértésében. A disszertációnak ezért részét képezi egy olyan történeti összefoglaló, amely a kezdetektől röviden bemutatja a szabadterek és a pedagógia történetének kapcsolatát, bővebb tárgyalásukra azonban nem kerül sor.

Az időbeli lehatárolás másik végpontja 1945, a második világháború vége. Hazánkban ez a dátum nemcsak oktatásügyi szempontból tekinthető mérföldkőnek, hiszen gyakorlatilag a teljes államigazgatás megváltozott a második világháború után. Iskolaépítési szempontból az ezt követő időszak kifejezetten kedvezőnek tekinthető, a szocialista títustervekben, építési szabványokban ugyanis teret nyert mindaz, amelynek a tárgyalt időszakban még csak csírái bontakoztak: a szabadterek előre megtervezett módon, ideális méretben, az iskolaépülettel szerves összhangban készültek. Títustervek ugyan már a tárgyalt korszakban is léteztek, ám a szabadterek jelentőségének felismerése csak apránként, egy-egy oktatási, egészségügyi kérdéskörrel kapcsolatban jelent meg. Az 1945 utáni időszakban azonban már beérett ez az ismeret, és az újonnan épített iskolákban a szabadterek az épülettel egyenrangúakká váltak. Az vizsgált korszakban elért vívmányok továbbélését kitekintésként szintén érdemes megemlíteni.

A disszertáció tehát a közoktatás létrejöttétől az iskolai szabadterek térnyeréséig tartó időszakot vizsgálja kiemelten, az ezt megelőző és a második világháborútól napjainkig tartó korszakokat csupán röviden, kitekintésként mutatja be, hogy a tárgyalt korszakot megfelelő kontextusba helyezze.

Mivel a disszertáció elsősorban átfogó, tervezéseméleti kérdéseket, illetve azok valós megjelenését vizsgálja, területi lehatárolást nem tartottam szükségesnek. A jelen munkában vizsgált intézmények térbeli lehatárolása tehát Magyarország adott korszakon belüli aktuális területére terjed ki, ezért példaként esetlegesen olyan kertek is szerepelhetnek, amelyek ma már az országhatárokon kívül esnek. Kiemelten vizsgálom ezen belül a főváros területét, lakóinak száma és ezáltal iskoláinak mennyisége miatt, továbbá mivel gazdasági helyzetéből adódóan kiemelkedett az ország többi települése közül, így egyfajta mintaként is szolgált azok számára. S figyelembe véve a főváros belsőbb területeinek sűrű beépítettségét, szabadter-építészeti szempontból is Budapest tekinthető a legkomplexebb, legtöbb megoldandó problémával – és ezáltal a legtöbb érdekes megoldással – rendelkező területnek. Mindemellett pedig a kordokumentumok között is elsősorban a fővárosról születtek olyan összefoglaló kimutatások, amelyek segítségével nemcsak tervezéseméleti szempontból, hanem a ténylegesen megvalósult iskolai szabadterek kapcsán is átfogó képet kaphatunk.

Az iskolák típusa jelentősen befolyásolta a szabadterek kialakítását. Éppen ezért semmiképp nem lehet a különböző iskolákat egységesen kezelni. Magyarországon az iskolák

kialakulásának kezdetétől számítva több mint 150 főbb iskolatípus különíthető el,⁵ ezek azonban intézményi szempontú típusok, önálló épülettel (és szabadterekkel) nem rendelkezett mindegyik, előfordult ugyanis olyan is, hogy egyes iskolák összevontan – esetleg időben eltolódva – jelentek meg egy-egy épületben. A disszertáció ezért elsősorban azokat az iskolatípusokat vizsgálja, amelyek saját épülettel rendelkeztek, illetve amelyek az épületekben mint elsődleges iskolatípusok jelentek meg.

Mivel a kutatás a közoktatás intézményeire irányul, ezért az alap- és középfokú oktatás és nevelés intézményei kerülnek vizsgálat alá, a felsőfokú oktatási intézmények elemzése azonban már meghaladná a disszertáció kereteit, csakúgy, mint az elemi iskolákkal sokszor együtt kezelt és szintén a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alá tartozó óvodák ismertetése. Az alap- és középfokú oktatáson belül az általános képzést nyújtó iskolák (elemi iskolák, polgári iskolák, gimnáziumok, reáliskolák, reálgimnáziumok), valamint a különböző speciális vagy szakképzést nyújtó középfokú iskolák, többek között a kertészeti, mezőgazdasági, gazdasági, ipari és kereskedelmi iskolák, tanító- és tanítónőképző intézetek, nevelőintézetek, illetve a kifejezetten összetett szabadterekkel rendelkező katonaiskolák kerültek vizsgálat alá. Ezek közül kiemelten – az I.5 fejezetben meghatározott indokok miatt – csak a katonaiskolákkal foglalkoztam.

I.3 Célkitűzések

A kutatás elsődleges célja, hogy átfogó képet nyújtson az 1867 és 1945 közötti iskolai szabadter-építészet helyzetéről. Célkitűzéseim között szerepelt emellett az alábbi kérdések megválaszolása:

- Milyen tényezők határozták meg az oktatási-nevelési intézmények szabadtereinek létrehozását és hogyan?
- Hogyan helyezkedtek el az iskolák a településeken belül?
- Milyen szabadteret típusok voltak megtalálhatók az iskolákban és ezek megjelenése köthető-e időhöz, és ha igen, mikorra tehető?
- Milyen különbségek mutathatók ki a bentlakásos és nem bentlakásos iskolák szabadtereiben?
- Az egyes szabadteret típusok milyen belső kialakítással rendelkeztek?
- Voltak-e a szabadterekkel kapcsolatban általános előírások, minták, szabályok, vagy csak az egyes iskolák vezetői, oktatói és a tanulók mentalitásától, hozzáállásától függött ezek kialakítása?
- Mi volt az iskolákban a jellemző növényhasználat és mi határozta ezt meg?
- Hogyan és mikor vált kertépítészeti feladattá az iskolák szabadtereinek kialakítása?

⁵ A magyar történeti iskolatipológiában legjelentősebb Mészáros István munkája, amely e főbb iskolatípusokat mutatja be, említést tesz azonban a be nem mutatott egyéb oktatási-nevelési intézményekről is. MÉSZÁROS 1995.

I.4 Irodalmi áttekintés, kutatástörténet

Az iskolai szabadterek történetének tájépitészeti vagy pedagógiai szempontú megközelítése ezidáig viszonylag szűk számú publikációban látott napvilágot. Az iskolai terekkel kapcsolatban végzett kutatások túlnyomórészt a belső tereket vizsgálják, a külső, szabadterek történetével átfogóan eddig csak külföldi kutatók foglalkoztak. A szabadterek egyes típusainak (elsősorban az iskolakerteknek) történeti feldolgozására már történtek hazai kutatások is, amelyek fontos adalékokkal szolgáltak jelen kutatáshoz is.

A hazai iskolai terek átfogó történetével Sanda István Dániel foglalkozott behatóbban. A *pedagógiai terek vizsgálata különös tekintettel a XX. századi magyar iskolákra* című doktori disszertációja elsősorban az iskolaépületekkel, azok belső tereivel, szerkezeti kialakításával foglalkozik, az iskolákhoz tartozó szabadtereket, illetve az iskolák városszerkezetben betöltött szerepét csak érintőlegesen vizsgálja.⁶ A témában íródott cikkei középpontjában már elsősorban a pedagógiai tér mint általános fogalom, illetve a 20. század második felének időszaka áll, amely jelen kutatási téma szempontjából kevésbé lényeges.⁷

Nemzetközi szinten elsősorban Németországban történtek iskolai terek történetéről szóló kutatások. Göhlich 1993-ban megjelent *Die pädagogische Umgebung: Eine Geschichte des Schulraums seit dem Mittelalter* című műve,⁸ valamint Klünker *Schulbaudiskussion und Schulbauforschung in Deutschland* című publikációja említhetők ezek között.⁹ E munkák már az iskolák környezetével is behatóan foglalkoznak, de elsősorban pedagógiai viszonylatban foglalkoznak a szabadterek kérdésével.

A szabadterek egy típusának, a kifejezetten kertészeti célú iskolakertek történetének kutatására már több példát láthatunk. A német kutatások e tekintetben is élen járnak,¹⁰ a hazai kertek történetének kutatása pedig elsősorban Németh Mária nevéhez köthető, akinek több publikációja is megjelent e témában.¹¹ A dualizmus korának iskolakertjeit elsősorban Győr-Moson-Sopron megyei példákon keresztül mutatja be. Kutatásai kiemelkedőek abból a szempontból is, hogy a vizsgált kertekkel egy jövőbeni iskolakert-történeti topográfia lehetőségét is megnyitotta. Az iskolakertek szoros összefüggésben vannak a környezetpedagógiával, illetve a környezeti nevelés történetével, amellyel szintén Németh Mária, valamint Havas Péter, Simon István és Müllerné Seres Ágota foglalkozott behatóbban.¹²

⁶ SANDA 2009

⁷ SANDA 2012, SANDA 2006

⁸ GÖHLICH 1993

⁹ KLÜNKER 1994

¹⁰ Többek között KEIL 2003, KÜCHLIN 2012, WINKEL 1993

¹¹ KOVÁTS-NÉMETH 2010, KOVÁTSNÉ NÉMETH 2008, KOVÁTSNÉ NÉMETH 1997

¹² KOVÁTS-NÉMETH 2011, KOVÁTSNÉ NÉMETH 1996, HAVAS 1996, SIMON 1996, MÜLLERNÉ SERES 1996

Az iskolák építészeti, építészettörténeti vizsgálata a hazai iskolatörténetnek csupán egy nagyon kis területét fedi le.¹⁶ A vizsgált korszak iskolaépítészetéről kisebb cikkek, kiadványok születtek ugyan, ezek többsége azonban kellő részletesség híján csupán általánosságokat említ vagy mások írását ismétli.¹⁷ Gerle János és Ferkai András publikációi azonban mindenképp megemlíthetők,¹⁸ és jelentősnek tekinthető Jáki László munkája, ami a századforduló iskoláit részletesen, építészeti szempontból elemzi, így jelen értekezés megírásához is nagy segítséget nyújtott és komoly alapul szolgált. Jáki a szabadtereket is vizsgálja, habár nem olyan részletesen, mint az iskolaépületek belső kialakítását és berendezését.¹⁹

A későbbi korszakok, illetve a mai iskolakertek, iskolai szabadterek kialakításával már több munka is foglalkozik. Ormos Imre: *A kerttervezés története és gyakorlata* című munkájának iskolakertekkel foglalkozó fejezetei az 1950-60-as évek tervezéseméletét mutatják be,²⁰ ugyanebben a korszakban íródott Egri Zoltán–Reischl Péter–Zólyomi Alfonz *Iskolaépületek* című könyve, amely a korszak szemléletét tükrözve nem csupán az épületekkel, hanem az azokhoz közvetlenül kapcsolódó szabadterekkel is foglalkozik, elsősorban azok normatív szabályzásként meghatározott minimális területét ismertetve.²¹

Pár évtizeddel későbbi – és ezáltal már inkább a jelenkori iskolai szabadterépitészetet képviseli – Baloghné Ormos Ilona, Demjén István és Demjén Istvánné tanulmánya.²² A hazai iskolai színvonal növelésére tett kísérletet a közelmúltban a „21. századi közoktatás – fejlesztés, koordináció” című projekt, amelynek egyik fő témája az iskolai külső és belső terek fejlesztésén, megfelelő kihasználásán alapuló minőségi fejlesztés volt. A projekt keretén belül két kiadvány is napvilágot látott.²³ A művek szabadterekkel foglalkozó fejezeteit Eplényi Anna írta. Az oktatási intézményekben felhasználható növényekkel kapcsolatban találunk ismertetést a Schmidt Gábor szerkesztésében megjelent *Növények a kertépítészetben* című könyvben.²⁴

A kutatás szempontjából elengedhetetlen a hazai iskolák, és ezzel összefüggésben az oktatás és nevelés történetének ismerete. A számos pedagógiatörténeti publikáció közül Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe* című munkája a legismertebb,²⁵ de több más átfogó neveléstörténeti mű

¹⁶ Jelentősebb iskolaépítéssel kapcsolatos munka a hazai irodalomban csupán az 1960-as években született, ez azonban nélkülözi a történeti szempontú áttekintést, és csak a kornak megfelelő szemlélet alapján mutatja be az iskolák főbb építészeti elveit (EGRI–REISCHL–ZÓLYOMI 1964).

¹⁷ Többek között KÜHRNER 2003, BEZDOM 2011

¹⁸ GERLE 1987, FERKAI 1987

¹⁹ JÁKI 1989

²⁰ ORMOS 1967, ORMOS 1955

²¹ EGRI–REISCHL–ZÓLYOMI 1964

²² DEMJÉN–BALOGHNÉ ORMOS–DEMJÉN 1995

²³ LIPPAI 2011, RÉTI 2011

²⁴ SCHMIDT 2003

²⁵ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005

is napvilágot látott már.²⁶ Az összefoglaló iskolatörténeti munkák közül Mészáros István művei a legjelentősebbek.²⁷ Kiemelten fontosak továbbá a hazai közegészségügy, illetve a testnevelés történetét vizsgáló munkák.²⁸

Számos intézmény történetéről születtek részletes bemutató kötetek, ezek azonban – tekintve, hogy jelen kutatás elsősorban tervezéseméleti kérdésekkel és az iskolai szabadterek általános bemutatásával foglalkozik – nem kerültek feldolgozásra, amelyet az is indokol, hogy e munkák az iskolaépülettel és annak környezetével jó esetben is csak minimális adatközlés (pl. építés ideje vagy a telkek mérete) erejéig foglalkoznak.

A korszak hazai tájépítészetének helyzetét mutatja be Csepely-Knorr Luca *Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig* című kötete,²⁹ valamint *Korai modern szabadterépitészet - A közparktervezés-elmélet fejlődése az 1930-as évek végéig* című doktori értekezése.³⁰ Noha mindkét munka a közparkok tervezésével foglalkozik, de a hazai tervezésemélet vizsgálata és európai kontextusba helyezése a korabeli magyarországi kertépítészet általános helyzetét is bemutatja, így kifejezetten fontos az iskolai szabadterek vizsgálatában is. E munkákban szó esik továbbá a közparkokban létrehozott játszóterekről is, amelyek kialakulása – amint az alább bemutatásra kerül – szoros összefüggésben van az iskolai játszóterekkel.

I.5 Módszertan

Az értekezés az I.2. fejezetben meghatározott keretek között vizsgálja az iskolák szabadterépitészetét. A kutatás metodológiája Roy Kozlovsky 2013-ban megfogalmazott kutatómódszertanán alapul: a „tervezésközpontú” és „gyermekközpontú” megközelítési irányokon. Míg az előbbi az iskolai szabadtereket mint építészeti (kertépítészeti) produktumokat vizsgálja és stílusirányzatok, építészeti korszakok, helyek, tervezők alapján helyezi kontextusba és határozza meg azok – kifejezetten építészeti – értékeit, addig a másik megközelítés szerint a szabadtereket a társadalomtörténet és pedagógiatörténet, oktatáspolitikai szemszögéből kell tekinteni, és értékei ezáltal nem csupán építészetiileg meghatározottak, hanem egy adott korszak társadalmi, neveléstörténeti fejlődésének, de akár politikai hatásainak lenyomataként is.³¹

²⁶ Többek között FELKAI–ZIBOLEN 1993

²⁷ MÉSZÁROS [1990], MÉSZÁROS 1991

²⁸ Többek között KAPRONCZAY 2010, KUN 1982

²⁹ CSEPELY-KNORR 2016

³⁰ CSEPELY-KNORR 2011

³¹ „Broadly speaking, there are two contrasting approaches for historicizing the architecture of childhood, the design-centered perspective which addresses these projects as monuments of modernism, and the child-centered approach which examines them foremost as documents of social history and governmental policy.” KOZLOVSKY 2013, p. 3.

A kutatás során ezért e két megközelítési módot egyszerre alkalmazva vizsgáltam az iskolai szabadtereket, amelyekről elsősorban a kordokumentumok alapján tájékozódhatunk. Amint azt a bevezetőben már említettem, a szabadterek e speciális típusa még kevéssé volt a kertépítészeti, illetve építészeti fókuszában ebben az időszakban, Kozlovsky módszertana ezért kifejezetten fontos irányt képvisel az ilyen jellegű kutatásokban, hiszen alternatívát kínál más megközelítési módokra is az építészettörténeti kutatásokon belül. A korabeli folyóiratok közül ezért elsősorban nem a kertészeti vagy építészeti témájú, hanem az oktatási-nevelési, egészségügyi-orvosi, illetve sportlapokban olvashatunk leggyakrabban az iskolai szabadterek használatáról, kialakításáról, típusairól. E folyóiratok nem vizuális megjelenítésűek, így kevés archív kép, de annál több írásos emlék áll rendelkezésünkre bennük az iskolai szabadterek megismeréséhez. Az iskolák környezetének kialakítását tehát mindenekelőtt az iskolahigiénia és az oktatás, nevelés fejlődésének szemszögéből vizsgáltam, hogy a szabadterek kialakításának célja és okai, valamint gyakorlati megoldásai értelmezhetőek legyenek. Az iskolai szabadterek kapcsán később kialakult, s ma is alkalmazott tájépítészeti szemlélet kialakulásának előzményeit ismerhetjük meg így. Azokat a szempontokat, amelyeket később, az 1945 után kialakuló szabadter-tervezés már egyben, komplex módon kezel, a századforduló időszakában azonban még különböző szakmák képviseltek.

Mivel az értekezés a korszak iskolai szabadtereinek általános vonásait, meghatározó jegyeit mutatja be, ezért az egyes iskolák történetével foglalkozó kiadványok, valamint a korszakban minden iskoláról évente kötelezően kiadott iskolai értesítők feldolgozása szintén túllépi e vállalkozás kereteit. Emellett az említett munkákban a szabadterekre vonatkozó adatok minimálisak, így ezek is elsősorban csak egyes állításokat alátámasztó példák bemutatására alkalmasak.

Mindemellett azonban esettanulmányként mélyrehatóan vizsgáltam a korszak katonai iskoláit, ugyanis ezek az iskolák véleményem szerint a korszak iskoláinak és egyben szabadterépitészetének csúcsteljesítményét képviselik. A katonai képzés mind a dualizmus időszakában, mind pedig a két világháború között kiemelt szerepű volt, így az iskolák elhelyezésére és szabadtereik kialakítására is nagy figyelmet fordítottak. Hatalmas kiterjedésű kertekkel rendelkeztek, amelyekben a különböző oktatási-nevelési funkciókat kiszolgáló elemek integráltan, egységesen kezelve kerültek elhelyezésre, ezek egy része pedig messze megelőzte azok többi iskolában történő megjelenését. Mindezek miatt a katonaiskolák bővebb vizsgálatát rendkívül fontosnak tartottam, és ennek során a fent említett vonatkozó értesítők, történeti összefoglalók is feldolgozásra kerültek.

1.5.1 Az értekezés felépítése

Az értekezés a fenti kutatási módszertan alapján több nagy fejezetre tagolódik. A célkitűzések és kutatási módszertan meghatározása után elsőként az oktatási-nevelési intézmények szabadtereit 1868 és 1945 között meghatározó főbb tényezőket vizsgálom. A legfontosabb tényezők egyrészt a korszak pedagógiai és oktatásügyi, oktatáspolitikai eredményei, változásai és az iskolaegészségügy korszakban kibontakozó fejlődéstörténete. Másrészt pedig a kor iskolaépítészete, a felépített iskolák száma, építészeti kialakítása, amely a szabadtereinek létét is meghatározta. Természetesen fontos tényező volt a kor társadalmi, politikai, gazdasági háttere, a különböző jogszabályok, szabályzatok által meghatározott kötelezettség is. Ezek azonban mind összefüggésben álltak egymással és a külön fejezetként ismertetett tényezőkkel is, ezért mindezeket az ismételések elkerülése végett nem különálló fejezetekben, hanem a többi meghatározó tényezővel együtt tárgyalom, az egyes jogszabályok, előírások bővebb kifejtését pedig a ténylegesen szabadterekről szóló fejezetben ismertetem.

Az 1868 és 1945 közötti iskolai szabadterek értelmezéséhez és kontextusba helyezéséhez szükséges, hogy időben, a nevelés és a szabadterek kapcsolatának évszázadokon átívelő egyetemes (és ezen belül hazai) történetét ismerjük. Ezért a III. fejezetben ezt a kapcsolatot mutatom be röviden a „kezdetektől” a jelenkorig terjedő ismertetésben. Noha a pedagógia története kapcsán a kezdeteket többnyire az ókornál szokták meghatározni, a hazai iskolák szempontjából ezt nem tartom lényegesnek, így a bemutatás kezdeteként a hazai oktatás-nevelés intézményes kialakulását határoztam meg.

Mindezek után kerül sor az 1868 és 1945 közötti iskolák településen belüli elhelyezkedésének, valamint szabadtereinek vizsgálatára. Az iskolákat három csoportra osztva elemzem: 1. városi iskolák, 2. falusi és tanyai iskolák, 3. a nem területileg lehatárolt, de oktatási-nevelési szempontból mindenképp külön csoportba sorolandó bentlakásos iskolák. A fentebb már ismertetett indokok miatt a bentlakásos iskolák közül esettanulmányként emelem ki a katonaiskolákat, amelyeket a 3. csoporton belül vizsgálok részletesebben, ezért a II. fejezetben ismertetett meghatározó tényezők esetén is külön kitérek ezekre ott, ahol az releváns. Az egyes katonaiskolák részletes ismertetése terjedelmi korlátok miatt az M.7 mellékletbe került, a törzsszöveg ezért csak az ezekből leszűrhető összefoglaló megállapításokat tartalmazza. Az iskolai szabadterek vizsgálatát mindemellett a különböző épített elemekről és a növényhasználatról szóló fejezetek egészítik ki.

A vizsgált korszak ismertetése után a teljesség igénye miatt véleményem szerint fontos, hogy röviden megismerjük az iskolai szabadterek továbbélését. Ezért kitekintésként két rövid fejezetet szántam egyrészt az 1945 utáni iskolai szabadterek, másrészt pedig az iskolák építészeti

örökségének és ezek védelmi lehetőségeinek, illetve korlátainak bemutatására. Az értekezést a kutatási eredmények összefoglalása, forrás- és irodalomjegyzék, valamint a mellékletek zárják.³²

1.5.2 Elsődleges források

A kutatás során felhasznált elsődleges források a korabeli írott sajtóban megjelenő publikációk, valamint önálló kiadványok, könyvek voltak. A periodikák közül kiemelendő a Néptanítók Lapja című pedagógiai folyóirat, amelyben az oktatási kérdéseken túl az iskola-egészségügyi témákat is megvitatták. E folyóiratot az 1880-as években több mint tízezer iskola kapta meg ingyenesen,³³ ezért joggal jelenthető ki, hogy írásait országszerte ismerték, és így különösen nagy szerepet játszott a pedagógiai, iskola-egészségügyi nézetek terjesztésében. Továbbá számos releváns publikáció jelent meg a testneveléssel, sporttal foglalkozó Herkules és Nemzeti Sport hasábjain. A magyarországi iskolák szabadter-építészetével kapcsolatban kiemelkedően sokat foglalkoztak Budapest iskoláival, így a Fővárosi Közlöny, Budapesti Hírlap és több más fővárosi érdekeltségű lap is tartalmazott fontos publikációkat. Alapdokumentumnak számítanak továbbá a Budapesti Statisztikai Közlöny kiadványai, amelyek az iskolák szabadtereit számadatokban jelenítették meg, amely jelen kutatásban is fontos háttéranyag volt. Mindemellett néhány releváns publikációt találhatunk a korszak kertészeti és építészeti témájú folyóirataiban (A Kert, Kertészeti Lapok, Építő Ipar, Magyar Építőművészet).

Alapvető írásos források továbbá a korabeli jogszabályok, útmutatók, utasítások, minták és títustervek. A korszak iskoláinak évenként megjelenő értesítői az esettanulmányként vizsgált katonaiskolák esetén volt kiemelt fontosságú. A tervdokumentációk műleírásai, költségvetései olykor szintén hoztak eredményeket.

A korabeli sajtó írásos forrásainak kutatása mellett a „tervezésközpontú” megközelítési módszer alapján természetesen eredeti tervdokumentációk is átnézésre kerültek. Mivel Magyarországon a vizsgált korszakban több ezer, s Budapesten is több száz iskola volt, amelyek nagy részének tervdokumentációi is megtalálhatók, a vizsgálatot ilyen szempontból mindenképp szűkíteni kellett. A nem bentlakásos iskolák esetén a teranyag kutatását ezért azokra a szabadterek szempontjából jelentősebb fővárosi iskolákra szűkítettem, amelyek beépítetlen területe megfelelt a korabeli elvárásoknak (M.1 mellékletben jelölt iskolák). Az így átnézett

³² Az értekezés felépítésével kapcsolatban fontosnak tartom megjegyezni, hogy az értekezés alaki követelményeként meghatározott zárójeles hivatkozási rendszer helyett a történelemtudományok körében általánosan elfogadott lábjegyzetekben történő hivatkozást alkalmazom, ez ugyanis jelen történeti kutatáshoz sokkal megfelelőbb és nagyobb teret enged az értelmezés és megjegyzések számára az egyes forrásokkal és szakirodalommal kapcsolatban. A hivatkozások rövidítésénél és a forrás- és irodalomjegyzék elkészítésénél természetesen továbbra is a Harvard-rendszert használom.

³³ FELKAI-ZIBOLEN 1993, p. 88.

tervanyag is jelentős számú volt, kertépítészeti szempontból azonban sok eredményt nem hozott, a tervdokumentációk ugyanis elsősorban csak az épületek terveit tartalmazták, az épületek környezete jó esetben is csak egy helyszínrajzon jelölt telekhatárként jelent meg. Csupán egy-két kivételes esetben jelöltek az épületeken kívül bármit is a terвраjzokon. Ezért úgy gondolom, a nem bentlakásos iskolák tervdokumentációinak mélyrehatóbb vizsgálata sem tudna jelen értekezés eredményeihez sok új adalékkal szolgálni. A néhány pozitív eredményt, amely az iskola szabadtereit is ábrázolta, jelen értekezésben alátámasztó példaként mutatom be, de komolyabb következtetéseket a terвраjzok alapján véleményem szerint nem lehet levonni.

Mindazonáltal mindenképp külön kell kezelni a bentlakásos, internátus-jellegű, illetve nem bentlakásos iskolákat, hiszen ezek különbséget mutatnak a tekintetben, hogy a bentlakásos iskolák egyaránt szolgálnak oktatási és lakófunkciót is, amely építészeti kialakításukra is hatással van. A bentlakásos iskolák esetében esettanulmányként a katonaiskolák teljes hazai állományát megvizsgáltam és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárában az iskolákra vonatkozó teljes terவanyagot átnéztem. Az ezekkel kapcsolatban talált tervek már sokkal értékesebbnek, önmagukban is számos új információval szolgáló forrásanyagnak tekinthetők, ezért kutatói észrevételeimet a katonaiskolák kapcsán részben ezekre is alapoztam.

Felhasználható képi források voltak a terவanyagok mellett az archív fényképek és képeslapok, de a kiterjedt kertekkel rendelkező iskolák esetén, valamint az iskolák településen belüli elhelyezkedésének vizsgálatában a korabeli térképek is hasznos segítség voltak.

II A MAGYARORSZÁGI OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK KIALAKÍTÁSÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK 1868-1945

II.1 Oktatáspolitikai és pedagógiai irányzatok Magyarországon 1868-1945 között

Az 1867-es kiegyezést követően létrehozott Andrassy-kormányban a vallás- és közoktatásügyi miniszter – 1848 után ismét – Eötvös József lett, aki a magyar közoktatás megreformálását tűzte ki célul, kiemelt figyelmet szánva a legkisebbek oktatását szolgáló népiskolákra. Hazánkban ekkor még egyetlen állami vagy községi fenntartású népiskola sem volt, a meglévő iskolák egyházi vagy magánkézben lévő intézmények voltak. Az 1868. évi 38. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában a már fennálló iskolákat meghagyta, ahol azonban nem működtek felekezeti iskolák, ott kötelezően elrendelte a községi iskolák létesítését.³⁴ Az állam ellenőrző, felügyeleti joga azonban az egyházi iskolákra is kiterjedt.³⁵ A hat osztályos elemi népiskola (6-12 éves kor között), valamint az ismétlő elemi népiskola (12-15 éves kor között) kötelező érvényű volt minden gyermek számára. Ez a törvény léptette tehát életbe Magyarországon az általános tankötelezettséget.³⁶

A törvény bevezette továbbá a hat osztályos népiskolára épülő felsőbb népiskolát, amelyet az 5000 lakosnál nagyobb lélekszámú településeken kellett felállítani. Ehelyett az érintett községek akár polgári iskolákat is létesíthettek, amelybe az népiskola első négy osztályának elvégzése után lehetett felvenni a tanulókat.³⁷

Az iskola helyi felügyelete érdekében a fenntartótól függően iskolaszékeket vagy gondnokságokat állítottak fel, az állami felügyeleti rendszerben pedig állami tanfelügyelők ellenőrizték az iskolákat. A felügyelet élén a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állt, amelynek tudományos és pedagógiai szempontból az Országos Közoktatási Tanács segítette munkáját.³⁸ Ennek kezdeményezésére, illetve jóváhagyásával születtek meg az egyes iskolatípusokat szabályozó jogszabályok. A tankötelezettség bevezetése továbbá központi tantervek kidolgozását is eredményezte. Figyelemreméltó, hogy a szabadterek használatában mindvégig kiemelt tárgyak – a természettudományos tárgyak, mint például a természetrajz,

³⁴ „23. § Oly községekben, hol a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvény rendeleteinek megfelelő népiskolát, valamint az ezen törvényben kijelölt egyéb esetekben is, a község köteles a szükséges népoktatási tanintézeteket felállítani.

24. § Azon iskolák, melyek ekkép a község által állítatnak, közös tanintézetek, a községi lakosok gyermekei részére, hitfelekezeti különbség nélkül.” 1868. évi 38. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában.

³⁵ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, p. 307.

³⁶ Hazánk e tekintetben Európában az elsők között volt, mivel jóllehet Olaszországban már 1771 óta létezett kötelező népoktatás, Angliában 1870-ben, Franciaországban pedig 1881-ben vezették csak be. KRON 1997, p. 387.

³⁷ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, p. 308.

³⁸ FELKAI–ZIBOLEN 1993, p. 72.

illetve a rajz és testnevelés – már az 1869-es legelső, javarészt Gönczy Pál által kidolgozott tantervben is szerepeltek.⁴⁰

Noha az oktatásügy irányítása állami kézben volt, a gyakorlati megvalósításban a hazai iskolaügyet évszázadok óta képviselő egyházak, valamint a városok, községek irányítói és olykor magánkezdeményezések is kiemelt szerepet játszottak. A létrejött állami iskolák mellett tehát számos más fenntartású iskolával is találkozunk a korszakban. Ezek szemléletében és oktatási gyakorlatában sok különbség tapasztalható, és részben ez az oka annak is, hogy a tárgyalt korszakon belül rendkívül sokféle iskolatípussal találkozunk.

Az Eötvös által megteremtett népoktatás elsődleges célja az analfebétizmus megszüntetése, a lakosság műveltségi szintjének emelése volt. A miniszteri székben őt követő Trefort Ágoston oktatáspolitikája már az „intelligencia, vagyon és egészség” jegyében telt,⁴¹ s nemcsak a legalsó fokú oktatásra, hanem a felsőbb oktatási szintekre is hangsúlyt helyezett. Minisztersége idején a népoktatási törvényt több további törvény is kiegészítette, többek között az 1883. évi 30. tc. a középiskolákról – amely a humanisztikus tanulmányokat előbbre helyező gimnáziumokat és a természettudományokra nagyobb hangsúlyt helyező reáliskolákat kodifikálta.

Szintén fontos kiegészítő volt az óvodákat a köznevelési rendszerbe illesztő 1891. évi 15. tc. a kisdédóvásról.⁴² De jelentős előrelépés történt a gyermekeket oktató és nevelő tanítók képzésében is, a tankötelezettség bevezetésével egy időben ugyanis országsszerte számos tanító- és tanítónőképzőt állítottak fel, amelyek több éves képzés során, egységes, jogszabályilag meghatározott tananyag szerint készítették fel a leendő tanítókat.

Pedagógiai téren további jelentős változások történtek ebben az időszakban. Ekkor bontakozott ki hazánkban a természetpedagógia, iskola-egészségügyi kezdeményezésekből kiindulva nyert egyre nagyobb teret a testnevelés, különböző gyógypedagógiai intézményeket is felállítottak. Mindemellett a gyermeklélektan eredményeit is ebben az időben hasznosították először, továbbá a szociálpedagógiai, gyermekvédelmi és az erkölcsi nevelést célzó intézkedések,⁴³ illetve a különböző reformpedagógiai módszerek is ekkor formálódtak ki.

A 17. századtól kezdve több pedagógiai szakember nevelési elképzeléseiben fontos szerepet kapott a természet, amely egyszerre volt nevelési színtér, az oktatás tárgya, valamint példa és módszer is az emberi magatartás formálásához.⁴⁴ A „természetpedagógia” megjelenése

⁴⁰ FELKAI-ZIBOLEN 1993, p. 94.

⁴¹ FELKAI-ZIBOLEN 1993, p. 76.

⁴² Noha a korszakban a kisdédóvás a közoktatás részeként jelent meg, jelen disszertáció – elsősorban terjedelmi korlátok miatt – mégsem foglalkozik ezekkel behatóbban, mivel nem tekinthetők a 6 éves kortól kötelező oktatás részének.

⁴³ A gyermekek erkölcsi neveléséről 1909-ben adtak ki rendeletet, amelyben kifejezetten az alsóbb néprétegekből származó gyermekek erkölcsi romlásának megakadályozására hívták fel a figyelmet. FELKAI-ZIBOLEN 1993, p. 96.

⁴⁴ KOVÁTSNÉ NÉMETH 1998, p. 9.

kezdetben a különféle természetvédelmi mozgalmakhoz köthető, amelyek a fejlett ipari országokban már a 19. század második felében megindultak,⁴⁵ de a természetvédelmi törekvések természetesen az oktatási-nevelési intézményekbe is elértek. A természetszeretetre való nevelés alapvető filozófiája az volt, hogy megtanítsák: az ember része a természetnek, ennek megfelelően az embereszmény a természetet ismerő, azt óvó személyiség volt.⁴⁶ Magyarországon a természetvédelem egyik legelső iskolai megnyilvánulása az 1906-ban bevezetett Madarak és Fák Napja volt.

Az iskolai testnevelés elismeréséért folytatott küzdelem hazánkban már az 1810-es évektől kezdve megindult. Váradi Szabó János 1817-ben kiadott *A korabeli iskolák jobblábra állításáról* című munkája ennek egyik első lépésének tekinthető. Az 1830-as években Tavasi Lajos és Schedius Lajos vetette fel a testnevelés iskolai tárgyává való bevezetését. Utóbbi a zayugróci protestáns iskolákban 1841-ben tantervben is elfogadtatta a testnevelés tárgyat.⁴⁷ A kötelező oktatás bevezetésekor már törvény kötelezte az ország összes iskoláját a torna oktatására.⁴⁸ A német és svéd tornát az 1890-es években váltotta fel, illetve egészítette ki a szabad mozgások, játékok bevezetése, amely – amint az a későbbiekben bemutatásra kerül – a szabadterek alakulására is nagy hatással volt.

A korszakban meglévő különböző pedagógiai nézetek közül jelen téma szempontjából azok a legjelentősebbek, amelyek a gyermeki fejlődést, a gyermeki lélektant helyezték előtérbe. Ilyen pedagógiai szemlélettel rendelkezett többek között Felméry Lajos, aki többek között a testi nevelés fontosságát is hangsúlyozta.⁴⁹ A hazai reformpedagógiai törekvések közül Nagy László gyermeklélektanon alapuló tantervi elképzelése, az ehhez kapcsolódó, Domokos Lászlóné által vezetett, 1914-ben alapított budapesti „Új Iskola”, illetve Nemesné Müller Márta családi iskolája nemzetközi elismerést is kiváltott.⁵⁰

A különböző szociálpolitikai és gyermekvédelmi intézkedések az első világháborút követő rövid életű Tanácsköztársaság idején kiemelt hangsúlyt kaptak. Szintén ekkor került elő a számos külföldi reformpedagógiai módszerben szerepet kapó munkaoktatás, munkaiskola kérdése, amely a Tanácsköztársaság rövid pár hónapja alatt ugyan nem tudott megvalósulni, de a későbbiekben mégis fontos szerepet kapott.

A két világháború közötti oktatásügyi fejlődést jelentős módon segítette Klebelsberg Kunó kultuszminiszter szemlélete, aki a kultúra előmozdítását, a műveltség fejlesztését tűzte ki

⁴⁵ Uo., p. 12.

⁴⁶ KOVÁTS-NÉMETH 2010, p. 32.

⁴⁷ SZABÓ-SZIKORA 2004, p. 74.

⁴⁸ 1868. évi 38. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában.

⁴⁹ FELKAI-ZIBOLEN 1993, pp. 166-170.

⁵⁰ KOVÁTS-NÉMETH 2010, p. 35.

elsődleges célul. 1926-ban és 1927-ben óriási népiskolai program bontakozott ki. A mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről szóló 1926. évi 7. tc. eredményeként három év alatt 5000 tanterem és tanítólakás épült az országban.⁵¹ Fejlesztették a polgári iskolákat is, 1924-ben pedig a már meglévő középfokú oktatást nyújtó gimnáziumok és reáliskolák mellett bevezették a reálgimnáziumot,⁵² az 1930-as években azonban a középfokú oktatás egységesítésére törekedve csak a gimnázium maradt meg ezek közül.⁵³

A két világháború közötti oktatáspolitikai átszervezése mellett a tanítás, nevelés irányára is erősen rányomta bélyegét. A politikai életben általánosan jelentkező nacionalizmus és irredentizmus az élet minden területén megjelent, így természetesen az oktatás és nevelés terén is. A hazafias szemlélet ugyan már a háború előtt is jelen volt az iskolákban, azonban még nem szolgált nyílt politikai célokat. A haza szeretete, a nemzeti múlt tisztelete, a hazáért harcolni tudó és akaró erős, elszánt hazafik nevelésének eszmei háttere a két világháború között már az oktatás legapróbb részleteiben, így az iskolai szabadterek létrehozásában, formálásában és gondozásában is megjelent. Ahogy Zeidler Miklós is kifejti a hazai irredentizmusról szóló munkájában: „*A két világháború között az oktatás minden szintjén akadály nélkül érvényesült a területi integritás szelleme, amihez általában az ellenforradalmiság, a keresztény-nemzeti ideál hangoztatása és a történelmi Magyarország idealizálása társult. Az oktatáspolitikai irredentizmus ápolását nem csupán a történelemtanításnak, hanem az egész iskolai nevelésnek kiemelten fontos feladatává tette, s a tananyag a propaganda szólamait – főleg az alsó évfolyamokon – történelmi érvekké emelte.*”⁵⁴

Kornis Gyula oktatáspolitikus nyíltan is kimondta a kor nevelési célkitűzéseit: „*Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.*”⁵⁵

A természet szeretetére, védelmére való nevelés is az 1920-as évek oktatáspolitikájában teljesedett ki, az erkölcsös személyiség kialakításában mint fő nevelési célban meghatározó volt természethez való viszonya. Ez jelent meg a cserkészeti mozgalomban, de az iskolai oktatás más színterein is, például az erdei iskolák munkájában.⁵⁶ 1921-től a polgári és középiskolákra, valamint az óvó-, tanító- és tanítónőképző intézetekre is kiterjesztették.⁵⁷ 1932-ben Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a Madarak és Fák Napja ünneplésének

⁵¹ KRON 1997, p. 392.

⁵² 1924. évi 11. tc.

⁵³ 1934. évi 11. tc.

⁵⁴ ZEIDLER 2002, p. 70.

⁵⁵ KORNIS 1921, p. 303.

⁵⁶ KOVÁTSNÉ NÉMETH 1998, pp. 15-16., pp. 18-20.

⁵⁷ KOVÁTS-NÉMETH 2010, p. 29.

továbbfejlesztésével kapcsolatos rendeletében iskolai fásítási akciót hirdetett.⁵⁸ A rendeletet 1936-ban felújították,⁵⁹ mindemellett pedig a szabad levegőn való oktatásról szóló rendelet is nagy szerepet játszott az iskolai szabadterek fejlődésében.⁶⁰

II.1.1 Magyarország katonai oktatási rendszere 1868-1945 között

A magyar katonai iskolarendszer komolyabb kiépítése a 19. század közepére tehető, Ferenc József 1852-ben határozta el a katonai nevelő- és képzőintézetek újjászervezését, amelynek eredményeként tizenkét katonai felső nevelőintézetet létesült, ahova 11-12 éves fiúk kerültek. Magyarország első ténylegesen megvalósult katonai intézete is ennek keretében kezdte meg az oktatást Kőszegen 1856-ban.⁶¹ A katonai iskolák alsóbb fokú intézetei elsősorban jóléti, szociális jellegűek voltak és kettős célt szolgáltak: az arra érdemes nagycsaládos katonák gyermekneveltetési terheinek könnyítését, valamint e gyermekek megbízható altisztekké való képzését.⁶²

Az 1874. évi úgynevezett Wurbm-féle reformok egyik eredménye a Monarchia hadi oktatásának későbbi felépítésére is jellemző négyféle iskolatípus kialakítása. Az alreál- és a főreáliskolák az alsóbb fokú képzést, míg a hadapródiskolák és az akadémiák a felsőbb, tényleges tiszti képzést szolgálták.⁶³ Az 1867-es kiegyezést követően e képzési forma a közös császári és királyi, illetve a nemzeti hadsereg (a Magyar Királyi Honvédség, valamint az osztrák Landwehr) utánpótlását szolgáló intézményekben – némi időbeli eltolódással – egyaránt megjelent.⁶⁴ Az 1897. évi XXIII. törvénycikk⁶⁵ értelmében a már meglévő Ludovika Akadémia mellett egy főreáliskolát (Sopron), valamint két hadapródiskolát (Pécs, Nagyvárad) hoztak létre Magyarországon a már meglévő, közös hadsereghez tartozó intézmények mellett. Az első világháború kitörésekor Magyarország területén – a közös császári és királyi, valamint a magyar honvéd intézeteket is beleértve – összesen tizenhat katonai iskola működött.

A vesztes világháború következményei a katonai iskolákra is hatást gyakoroltak. A trianoni békeszerződés a hadsereg létszámát, kialakítását is szabályozta. A békeszerződés a Ludovika Akadémiát mint kizárólagos katonai iskolát meghagyta, a többi oktatási intézetet

⁵⁸ 59.963/1932. VIII. d. sz. VKM rendelet

⁵⁹ 68.996/1936. VI. VKM rendelet; KIS ÚJSÁG 1936/113, p. 8.

⁶⁰ 59.890/1932. VKM rendelet

⁶¹ Az alapítás éve 1852. volt. RÁSKAY 1994, p. 4.

⁶² HIDVÉGHY 1937, p. 12.

⁶³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy noha a hadapródiskolák a honvédségi hierarchia szerinti felsőbb, altiszti képzést szolgálták, oktatásügyi szempontból mégis középfokú intézménynek számítanak, 14 évesen kerülhettek be ide a növendékek. Ezért jelen kutatásnak is tárgyát képezik.

⁶⁴ RÁSKAY 1994, pp. 4-5.

⁶⁵ 1897. évi XXIII. tc. a honvéd nevelő- és képző-intézetekről

azonban megszüntette.⁶⁶ A magyar hadi vezetés azonban a nyertes államok Katonai Ellenőrző Bizottságát kijátszva, álnév alatt tovább folytatta az oktatást. Ezt a korszakot – a világháború végétől a Katonai Ellenőrző Bizottság megszűnéséig, 1927-ig tartó periódust – a magyar hadtörténelem a „rejtés időszakának” nevezi. A katonai iskolák ügyintézése a Honvédelmi Minisztérium (HM) kezéből a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium V/b. ügyosztályához került, amely valójában a HM rejtett szerveként működött. A katonai képző- és nevelőintézetek – eredeti helyükön továbbműködve – nevükben reáliskolai nevelőintézetekké váltak, a látszat ellenére azonban megmaradt az intézetek katonai jellege.

Az 1920-as évektől kezdve ezen intézmények legfőbb nevelési célja a fentebb vázolt nacionalista szemlélet kialakítása volt. E célok a katonai nevelésben különösen nagy hatásfokkal érvényesültek, hiszen az ország mindenekelőtt a katonai iskolákban felnevelt és szakszerűen kiképzett honvédektől várhatta a trianoni határok módosítását, az elcsatolt területek visszaszerzését. A hadi oktatásban ezért különösen hangsúlyos szerepet kapott a sport mint az állóképesség fejlesztésének és a jellemnevelés kitűnő eszköze is.⁶⁷

A Katonai Ellenőrző Bizottság megszűnésével 1928-tól megkezdődött a hadsereg fejlesztése, a katonaiskolák korszerűsítése. Az 1929-ben Örkénytáborban, a korábbi kiképzőtábor helyén létrehozott honvéd lovaglósiskola hűen tükrözi a kor nacionalista, irredenta politikáját, ugyanis az iskola létrehozásának egyik alapvető magyarázata a magyar nemzet hagyományainak ébrentartása, valamint az ősi nemzeti kultúra e jellegzetes ágának a külföld számára való bizonyítása volt.⁶⁸ Az 1938 és 1941 között lezajlott területi revízió eredményeként megszületett első és második bécsi döntés során Magyarország visszakapta a Felvidék egy részét és Észak-Erdélyt, ahol az 1941 és 1945 közötti nagyarányú hadseregfejlesztés során újabb iskolákat állítottak fel.⁶⁹

⁶⁶ LIPTAI 1985, p. 273. és RÁSKAY 1994, p. 9.

⁶⁷ MARTINKÓ 1998, p. 52. és pp. 65-66. A testnevelés tantárgy a két világháború közötti időszakban Klebelsberg Kunó sportpolitikájának – az „*ép testben ép lélek*” jelmonddal hirdetett jellemnevelési programnak – eredményeképpen minden iskolában kötelezővé vált.

⁶⁸ *M. kir. honvéd lovaglós tanárképző és hajtóiskola tervezete. Műleírás és aproximatív költségvetés.* Budapest, 1929. p. 1. Gépirat. HL VII. 244. KAT. OBJ. ÉP. A. 186. d. Örkénytábor, Lovaglós tanárképző és hajtóiskola. 1929-1931.

⁶⁹ MARTINKÓ 1998, pp. 77-87.

II.2 A magyarországi iskolai egészségügy fejlődése 1868-1945 között

Az iskolák szabadtereinek kialakítása a 19. századtól kezdve szoros összefüggést mutat az egészségügy fejlődésével. A szabadterek egészségügyi szerepét, kedvező hatását felismerve az iskolaorvosok és más egészségügyi szakemberek úttörővé váltak az iskolaudvarokért folytatott lobbiban, amely ugyan kezdetben meddő küzdelemnek tűnt, lassacskán azonban munkájuk eredményeként az udvarok szerepe felértékelődött. Az iskolai szabadterek térnyerésének megértésében ezért fontos a hazai iskola-egészségügy történetének vázlatos ismerete.⁷⁰

A közegészségügy körébe tartozó iskola-egészségügy a 19. században vált általános európai kérdéssé. Magyarországon Bene Ferenc 1833-ban megjelent *Elementa medicinae practicae* című munkájában már a diákok egészségtanra való oktatásáért emelt szót,⁷¹ s ugyanezt sürgette Markusovszky Lajos *Az orvos mint nevelő* című, 1844-ben írt értekezésében.⁷² Az állami, jogszabályi megoldásokra azonban még több évtizedet kellett várni, jóllehet az 1868-as népiskolai törvény az Országos Közegészségügyi Tanács javaslatára már tartalmazott az iskolai egészséggel kapcsolatos intézkedéseket, amelyek a járványügyi teendők mellett az iskolai környezetet is szabályozták.⁷³

A közegészségügy első törvényi megjelenése az 1876. évi XIV. tc., valamint az azt részben módosító, illetve kiegészítő 1887. évi XXII. tc. volt.⁷⁴ E két utóbbi törvény ugyan foglalkozott már az iskola-egészségügy kérdéskörével, azonban azt elsősorban a tanulók egészségi gondozása, valamint a járványok, fertőzések esetén szükséges teendők felől közelítette meg. Az iskolák higiéniájával más tekintetben nem foglalkozott. Az iskolákban, tanintézetekben illetékes orvosokat is megnevezte, a népiskolák közegészségügye a törvényhatóság – azon belül a tiszti orvos vagy más tisztségviselő – felügyelete alá tartozott.⁷⁵ Figyelemre méltó azonban az, hogy a jogszabály szerint a törvényhatóságokban egészségügyi bizottságokat kellett létrehozni, amelyeknek tagjai közé nemcsak orvosokat, hanem bizottságonként egy mérnököt és egy építészt is be kellett választani.⁷⁶ A bizottság „tanácskozó, véleményező és indítványozó

⁷⁰ Az iskola-egészségügy története a fentebb ismertetett bemutatásnál természetesen jóval összetettebb, bizonyos ágazatai (pl. járványügy, iskolafogászat stb.) azonban nem érintik az iskolai környezet kialakítását, így a történeti áttekintés csak azokra az eseményekre fókuszál, amelyek a téma szempontjából relevánsnak tekinthetők.

⁷¹ BENE 1833

⁷² MARKUSOVSKY 1844

⁷³ KAPRONCZAY S. A., s. p.

⁷⁴ 1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről; 1887. évi XXII. tc. a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvény cikk XIII. fejezetének módosításáról.

⁷⁵ 1876. évi XIV. tc. 27. §

⁷⁶ 1876. évi XIV. tc. 163. §

testületként” működött,⁷⁷ és vélhetően az egyes építkezésekről, létesítendő épületekről is véleményt formálhatott.⁷⁸

Az iskolák építési engedélyeinek kiadását a kórházakéhoz hasonló feltételekhez kötötték, az állandó szellőztetési, megvilágítási, közművesítési és vízellátási kérdésekben a tisztiorvos, illetve az egészségügyi hatóság adott engedélyt.⁷⁹

Az iskolaorvosi hálózat kialakulásának kezdetét a 48281/1885. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet, valamint az ehhez kapcsolódó 44250/1887. sz. végrehajtási utasítás jelentette. Iskolaorvosokat először a középiskolákban alkalmazták, majd 1886-tól a polgári iskolákban, 1889-től pedig a népiskolákban is. Az iskolaorvosok feladatai közé a tanulók egészségének követésén túlmenően az iskolai környezet közegészségügyi állapotának ellenőrzése is beletartozott, amely a tisztaságra, fűtésre, szellőztetésre, vízellátásra, az iskolapadok alkalmasságára, valamint a külső környezet, az udvar, illetve kert ellenőrzésére terjedt ki.⁸⁰

Az 1880-as évek végétől születtek tehát az olyan különböző iskolaorvosi jelentések, beszámolók, összefoglalók, illetve javaslatok, amelyek a korszak szabadtereinek meglétére és állapotára vonatkozóan kordokumentumként szolgáltak a kutatás folyamán. A századforduló neves iskolaorvosai voltak például Waldmann Gyula, Bexheft Ármin és Rigler Gusztáv, akik munkáikban többször kitértek az iskolai szabadterek higiéniai szerepére. Az iskolai egészségügy fejlődésére jelentős hatással volt az 1896-os Tanügyi Kongresszus is, amely egyik fő kérdésének a gyermek egészségét tekintette, beleértve ebbe az egészség megőrzését biztosító megfelelő iskolai környezet kialakítását is.⁸¹

A 20. század fordulóján több országban megszervezett iskolaorvosi intézmény hazánkban már 20 éve működött, illetve az iskola-egészségügyi oktatást is nálunk hozták létre először, amelyekről a korabeli, három évente megrendezett nemzetközi iskola-egészségügyi kongresszusokon is elismeréssel szóltak.⁸² Az egészségtan oktatása az iskolaorvosi intézménnyel együtt került bevezetésre. Mindemellett az iskola-egészségügyi vívmányok közé kell sorolnunk a testnevelés tantárgy bevezetését is, amelyről ugyan már az 1868-as népiskolai törvény is rendelkezett, megvalósítására azonban csak 1891-től került sor. A testi nevelés ezután rohamosan fejlődött, az Országos Közegészségügyi Szervezet 1895-től tornaterem-építési programokat szervezett, 1909-ben az első magyar testnevelési kongresszust is összehívták, 1913-

⁷⁷ 1876. évi XIV. tc. 164. §

⁷⁸ Megjegyzendő azonban, hogy a későbbiek folyamán az építészek és mérnökök kikerültek az egészségügyi bizottságból. Az 1908-as közegészségügyi törvény már más tagokat említ. 1908. évi XXXVIII. tc. 34. §

⁷⁹ KAPRONCZAY S. A., s. p.

⁸⁰ KAPRONCZAY S. A., s. p.

⁸¹ KOVÁTS-NÉMETH 2010, p. 35.

⁸² PEKÁR 1906, p. 3.

ban pedig a testnevelési intézmények fejlesztésére létrehozták az Országos Testnevelési Alapot.⁸³

Az első világháború után az iskolák kialakítását meghatározó nagyobb léptékű változások már nem történtek. Az egyre jobban kifejlődő iskolaorvosi hálózat szoros kapcsolatban állt az Országos Közegészségügyi Tanács Iskolaorvosi Bizottságával, amely tevékenységével a Belügyminisztérium egészségügyi és a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium nép- és középiskolai osztályait segítette. Ezt váltotta fel 1927-ben a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet, amely ettől kezdve ellátta az iskola-egészségügy szakmai felügyeletét.⁸⁴ Az iskolaorvosok képzését az 1920–30-as években folyamatosan alakították, s ebben az időszakban több iskola-egészségügyi felmérés is készült az egész országra vonatkozóan (pl. 1930, 1937).⁸⁵

Az iskola-egészségügy igazi intézményesülése mindazonáltal leginkább csak a fővárosban és nagyobb városokban tudott megvalósulni. Budapest példaértékűnek tekinthető ebből a szempontból, a főváros törvényhatósága szilárd iskolaorvosi és iskola-egészségügyi rendszert honosított meg a főváros összes iskolájában, amelynek működését az 1920-as években szolgálati szabályzat is egységesítette, részletesen leírva az iskolaorvos teendőit.⁸⁶ Az intézményesítést az 1643/1926. sz. törvényhatósági közgyűlési határozat hozta létre, a főváros összes iskoláját 64 körzetbe osztva.⁸⁷ Az olyan korabeli iskola-egészségügyi szempontú vizsgálatok, kimutatások, összesítések, amelyek jelen kutatásban is nagy segítséget jelentettek, csak a fővárosi intézményekkel kapcsolatban álltak rendelkezésre, leszámítva néhány országos szintű tornafelügyelői jelentést.

Az iskolai egészségügy intézményrendszerének alapjait tehát tulajdonképpen az 1880-90-es években felállították, a későbbiekben ezt az alaprendszert fejlesztették tovább, de nagyvonalakban megmaradt a 19. század végén létrehozott szervezet, amelyet a második világháborút követően is megőriztek egészen 1960-ig, amikor átszervezték az iskolaorvosi ellátást.

⁸³ KAPRONCZAY S. A., s. p.

⁸⁴ SZELES–LUKÁTS–SZÉKELY 2010, p. 235.

⁸⁵ KAPRONCZAY S. A., s. p.

⁸⁶ 12.644/1925-VII. tanácsi sz. rendelet. SZELES–LUKÁTS–SZÉKELY 2010, p. 234.

⁸⁷ SZELES–LUKÁTS–SZÉKELY 2010, p. 235.

II.3 Iskolaépítészet Magyarországon 1868-1945 között

1868-1918

A 19. század folyamán a tőkés nagyipar kialakulása a gazdasági központok, városok fejlődését hozta magával. Budapest lakossága tizenkétszeresére növekedett,⁸⁸ amely értelemszerűen számos építkezéssel is együttjárt. Az ipari, kereskedelmi és infrastrukturális fejlődés magával hozta a gyárépületek, vasúti épületek, pályaudvarok, vásárcsarnokok építését. Ezek mellett számos más középület – közigazgatási épületek, kórházak, iskolák, tudományos intézmények, múzeumok, színházépületek stb. – és rengeteg lakóház, bérház is épült. A női munkaerő fokozódó bevonása miatt egyre több kisdedovó intézményre is szükség volt, a termelés bonyolultsága, a hivatali utánpótlás pedig megkívánta az írni-olvasni tudó munkástömeget, ezért az alapfokú oktatás kiterjesztésére egyre nagyobb igény keletkezett.⁸⁹

A kiegyezés és a három város egyesítése következtében keletkező főváros szinte teljes mértékben nélkülözte a fővárosi szerepkör ellátásához szükséges közintézményeket. Nem segítette ezt az sem, hogy a 19. századtól kezdve a népességszám is egyre nagyobb tempóban nőtt, amely együtt járt a gyermekek számának növekedésével is. A településekre – különösen Budapestre – tehát nagy terhet rótt a növekvő lakosság ellátása.

A gazdasági fejlődés és az összefogott, szervezett munka eredményeként a századfordulóig a hiányosságokat már nagymértékben pótolták, és számos – építészetileg is jelentős – közintézmény született az országban, kiemelten Budapesten.⁹⁰ Ezek közé tartoztak a közoktatás intézményei is, amelyek építési szükségletét az 1868-as kötelező oktatás bevezetése is sürgette. 1868 és 1882 között 34 elemi népiskola épült Budapesten, új iskolák minden kerületbe kerültek.⁹¹ Legtöbbjük sűrű beépítésű mellékutcákban, zát sorban épült fel, és a korra jellemző építészeti stílusjegyeket hordozta. De számos középfokú intézmény is épült ebben az időben, többek között a korszak iskolaépítési sajátosságait máig magán viselő Markó utcai vagy a Trefort utcai gimnázium.⁹²

1870-ben jelentek meg Gönczy Pál népiskolai mintatervei, amelyek alapján számos korabeli, elsősorban vidéki iskola épült fel (*1. ábra*). 1890-ben állami iskolaépítési program

⁸⁸ MERÉNYI 1970., p. 13.

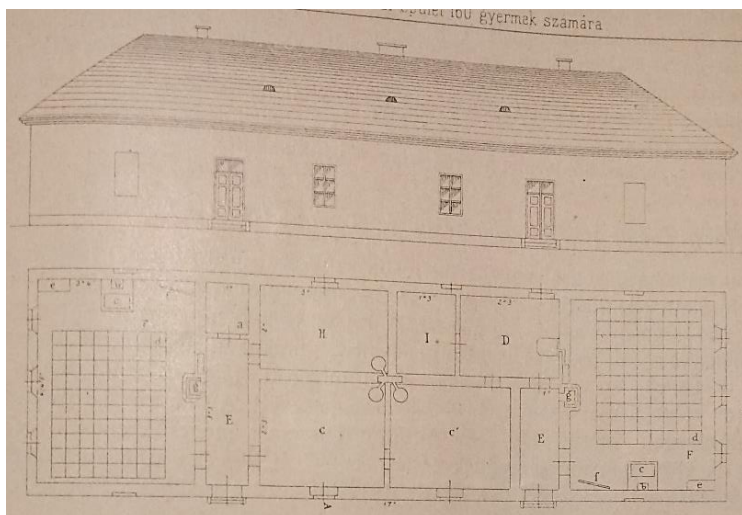
⁸⁹ Noha az 1867-es kiegyezést megelőzően is számos iskola működött már hazánkban, az állam központi összefogó ereje nélkül ezek leginkább az adott fenntartó – többnyire az egyház, illetve különböző szerzetesrendek – elképzelései alapján születtek meg, sok esetben pedig az iskola mint intézmény számára nem épült külön oktatási célt szolgáló épület. Már a hazai oktatásügy kezdeteitől speciális csoportot képeztek ugyanakkor a bentlakásos intézmények. Jelen kutatás korlátai miatt a tárgyalt korszakot megelőző iskolaépítészet bemutatásától kénytelen vagyok eltekinteni, tudni kell azonban, hogy az 1868 után létesült iskolák már ilyen előzmények ismeretében születtek

⁹⁰ PREISICH 1964, p. 95.

⁹¹ ORSZÁGH 1885, p. 112.

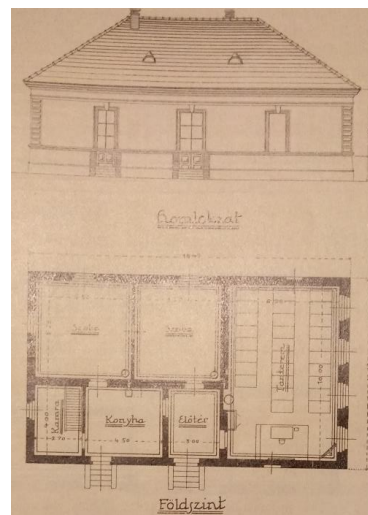
⁹² PREISICH 2004, p. 222.

indult, ennek során 1896-ig 400 iskola létesült országszerte.⁹³ Baumgarten Sándor és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium építészeti osztályát vezető Herczeg Zsigmond országszerte több mint 260 iskola terveit készítette el, továbbá népiskolai mintaterveket is készítettek, amelyeket *Kisdédóvodai és népiskolai építkezési mintatervek, építkezési utasítások* címmel 1898-ban adotta ki a minisztérium (2. ábra).⁹⁴

1. ábra: Gönczy-féle típusterv 160 fős iskolára, 1870.

(MAGYAR NÉPOKTATÁS 1928, p. 99.)

2. ábra: Iskola típusterve, 1897.

(MAGYAR NÉPOKTATÁS 1928, p. 103.)

E helyt kell megemlíteni, hogy az iskolaépületek esztétikai minősége sokáig nem számított fontos kérdésnek, noha már a 19. század végén is többször kiemelték annak nevelésben betöltött alapvető szerepét: „az iskolaépület legyen színtoly díszes és külsőjében is tiszteletre ébresztő, miként a templom, mert hiszen az iskola is az Isten háza”,⁹⁵ vagy „csinossága /.../ nagy befolyással van a gyermekekre, mert hallgatagon műveli izlésüket, maradandóvá teszi bennök a szép és tiszta iránti érzelmet s észrevétlenül neveli őket arra, hogy egykor saját lakóhelyeiket s azok környékét a lehetőleg széppé teszik.”⁹⁶ Ennek ellenére a századforduló előtt általában nem tartották fontosnak, hogy az épületek esztétikus, vonzó megjelenésűek legyenek. Ma már kissé szélsőségesnek tűnhetnek egyes korabeli vélemények, például Rerrich Béláé is, aki szerint ezek szándékosan épültek rideg stílusban, mivel az iskolák látogatása kötelezően, törvény által előírva történt.⁹⁷

⁹³ FEHÉRVÁRI ET AL. 2017, p. 157.

⁹⁴ ÉPÍTKEZÉSI UTASÍTÁSOK 1898

⁹⁵ BÉKEY 1882, 93.

⁹⁶ VERÉDY 1886, 436.

⁹⁷ RERRICH 1910, 13-14.

A századfordulót követően azonban már az esztétikumra, az épületek környezetbe illesztésére is fokozottan ügyeltek.⁹⁸ Budapest élen járt a korszerű iskolaépítésekben, Bárczy István 1909 és 1912 között lezajlott iskolaépítési programjában 55 új iskola épült fel, közülük 24 óvodával is rendelkezett (3. ábra). Ezen iskolák már korszerű építéstechnikákkal készültek, a legújabb anyagokat, épületszerkezeti megoldásokat tartalmazták, valamint a kor higiéniai és pedagógiai alapelveinek megfelelően épültek. Neves építészek kezéből kerültek ki, s számos olyan épület is akad közöttük, amely máig meghatározó jelentőségű, ikonikus épületté vált. Ilyen például a Kós Károly–Györgyi Dénes által tervezett Városmajor utcai iskola (ma Kós Károly Általános Iskola), a Zrumeckzy Dezső-féle Szemlőhegy utcai (Áldás utcai) iskola, a Balogh Lóránd tervei alapján készült Mária Terézia téri iskola (ma Fazekas Mihály Gimnázium), vagy a Lajta Béla által tervezett Vas utcai felsőkereskedelmi iskola.⁹⁹

3. ábra: A Szentendrei úti elemi iskola homlokzati rajza, 1909. (BFL XV. 17. d. 328/KTi 46/7.)

A korábban alkalmazott sablonterveket az 1910-es években nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki településeken is felváltotta az iskolák helyi viszonyoknak, építőanyagoknak és szokásoknak megfelelő tervezése. Az irányt Kertész K. Róbert minisztériumi osztályvezető és munkatársa, Sváb Gyula teremtették meg, 1908-tól 1914-ig több mint 130 iskolát terveztek.¹⁰⁰ Terveivel és elméleti írásaival pedig Rerrich is jelenősen hozzájárult az új szemlélet megalapozásához. Rerrich szerint „*a modern építész már nem ismer és nem is ismerhet „sablon”, annyira változnak a kor tovarohanásával az igények, a felfogások, a szokások*”.¹⁰¹ A vidéki iskolák egyedi, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó megoldásai pedig azért is kiemelten fontosak, mert „*a falu legelső és sok esetben egyedüli kőépületei a községháza, a jegyzői lakás és az iskola. Ezekkel az épületekkel lehet csak egy kis ízlést, egy kis művészetet belevinni a faluba*

⁹⁸ GERLE 1987, 18. Ellenzők azonban ekkor is akadtak. Volt olyan, aki – meglehetősen bizarr gondolkodásmódot tükrözve – azt kifogásolta, hogy az iskolák túl szépek és drágák, s a szegényebb környékeken a gyermekekben diszharmoniót kelthet az iskola és otthonuk minősége közötti ellentét. JÁKI 1989, 43.

⁹⁹ PREISICH 1964, p. 98.

¹⁰⁰ FEHÉRVÁRI ET AL. 2017, p. 209.

¹⁰¹ RERRICH 1912, p. 3.

azoknak, akiknek ez a céljuk és óhajuk,”¹⁰² illetve „az iskola van hivatva, hogy terjessze az ízlést a nép között és erősítse meg szeretetét a saját művészetük, a népművészet iránt, melytől a paraszt mindinkább kezd eltérni, utánozva a városi ízlést”.¹⁰³ Rerrich ezt az irányt képviselve tervezte meg többek között a hercegfalvi, suttói, ghymeszi, brádi és ráckanizsai falusi elemi iskolákat, de modern építészeti felfogása szerint épült a budapesti Gömb utcai polgári leányiskola, valamint több szolnoki iskolája is.

A bentlakásos iskolák nagy része egyházi, szerzetesrendi fenntartás alatt állt, és már jó ideje felépült. A régi iskolák, internátusok mellett a korszakban épített új példák a kor építészeti stílusát követték, az egyedi igényekből fakadóan érthető módon egyedi megrendelés alapján készültek, nem pedig a többi iskolánál alkalmazott típustervek szerint épültek.

A korszak bentlakásos katonai iskoláinak épületei sajátos vonásokat is viseltek magukon.¹⁰⁴ A kiegyezést megelőző időszakból összesen három magyarországi katonai iskolaépülettel találkozunk, a Pollack Mihály tervezte, 1830 és 1836 között felépült Ludovika Akadémia klasszicista épületével, valamint az 1850-es években épült két császári és királyi alreáliskolával (Kőszeg, Kismarton). Utóbbiak jól mutatják a császári és királyi katonaiskolák jellegzetes típusát, a két épület ugyanis szinte teljesen megegyezik. Hasonlóan készült el az 1860-as években a fiumei és a kassai iskola is. Mindezekből tisztán látszik, hogy a közös hadsereg számára létesített iskolák esetében a típustervek, illetve a meghatározott útmutatások, építkezési pontozatok (*Bauprogramm*) alkalmazása jól bevált módszernek bizonyult.¹⁰⁵ Az iskolák építését a katonaság keretein belül intézték, katonai mérnökök feleltek a tervezésért és kivitelezésért egyaránt. A császári és királyi építkezések a korszak második felében is hasonló szellemben történtek. Noha a változó divatnak köszönhetően már nem hasonlítottak különösebben a korábbi épületekre, a marosvásárhelyi szecessziós épület és a hajmáskéri komplexum elemei is a mértéktartást, a túlzott díszítés mellőzését, a praktikus kialakítást szemléltetik, hasonlóan a korábbi épületekhez.

A korszak magyar királyi honvédségi épületeinél ezzel ellentétben sokkal nagyobb gondot fordítottak arra, hogy az iskolaépület a város egyik meghatározó, egyedi alkotásává váljon. Az 1897-es törvény értelmében felépített összes iskolát Alpár Ignác tervezte, a historizmus jegyében született, gazdagon díszített pécsi, soproni és nagyváradai épületek mind egyedi, értékes alkotásnak minősülnek.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ RERRICH 1910, p. 13.

¹⁰⁴ A katonai iskolaépületeket az M.7 mellékletben külön-külön is ismertetett intézmények leírásához tartozó képanyag szemlélteti.

¹⁰⁵ SOUKUP 1885, pp. 3-4.

A kiegyezés és az első világháború közötti időszakban két nagy iskolaépítési „boom” is megfigyelhető. Az első az 1867-es kiegyezést követte, mivel a kötelező oktatás bevezetése számos új iskola felállítását eredményezte. A századforduló környéke szintén nagy előrelépést jelentett az iskolaépítések terén, különösen Budapesten, ahol az akkori polgármester, Bárczy István iskolaépítési programjának köszönhetően alig három év alatt ötvenöt új iskola épült. Az első világháború azonban átmenetileg véget vetett a fejlődésnek, s így az első nagy korszak lezárult a hazai iskolafejlesztések terén.

1918-1945

Az 1920-ben létrejött trianoni békeszerződés következményeként az ország iskoláinak száma is jelentős mértékben csökkent. Az elcsatolt területekről ugyanakkor több százezer ember menekült Magyarország területére, amely új iskolák felállítását követelte. De az első világháború kitörése után a takarékosági rendeletek, az anyagzárlat, valamint a tőkék majdnem kizárólag hadi célokra történő lefoglalása óriási visszaesést jelentettek a középítkezések terén is. A szükséges új építkezések, a meglévő épületek karbantartási és helyreállítási munkái is elmaradtak, ugyanakkor a háború alatt és után kialakult társadalmi és gazdasági eltolódások – vidékről és az elcsatolt területekről is özönlöttek a fővárosba – újabb lakásépítkezéseket – és ezekhez kapcsolódóan szociális és kulturális célú építkezéseket – követeltek, de csak 1921 táján mutatkozott némi javulás e téren.¹⁰⁷

A főváros lakásszükségletről való gondoskodása során a kislakásépítések egyúttal az anya-, csecsemő- és kisdédvédelem, iskolázás, gazdasági berendezések, egészségügyi intézmények és művelődési, kulturális intézmények építésével is jártak, több megépült telep mintaszerű 'settlement'-nek mondható.¹⁰⁸ Az itteni iskolák azonban ekkor még nem új épületek voltak, hanem bérelt vagy barakkhelyiségek. Csak 1928 után szabadult fel pénzügyi keret új iskolaépítésekre a fővárosban. Ebből épült meg a Lavotta Gyula által tervezett I. Lenke úti (ma XI. Bocskai úti) elemi iskola és óvoda, valamint a X. Üllői úti elemi iskola, továbbá Szabó Jenő tervei alapján a III. Rómaifürdőtelepi elemi iskola, amelyeket 1930-ban adtak át. 1930-ban kezdték meg továbbá az I. Farkasréti elemi iskola (ma XII. Érdi út), a II. Németvölgyi úti elemi iskola és óvoda, a VII. Miskolci úti elemi iskola és óvoda, a X. Ihász utcai elemi iskola, valamint a X. Maglódi úti iskola emeletének építését. Emellett a Svábhegyen az ún. Léderer-telepen erdei iskolát építettek, amely Lavotta Gyula tervei szerint épült.¹⁰⁹

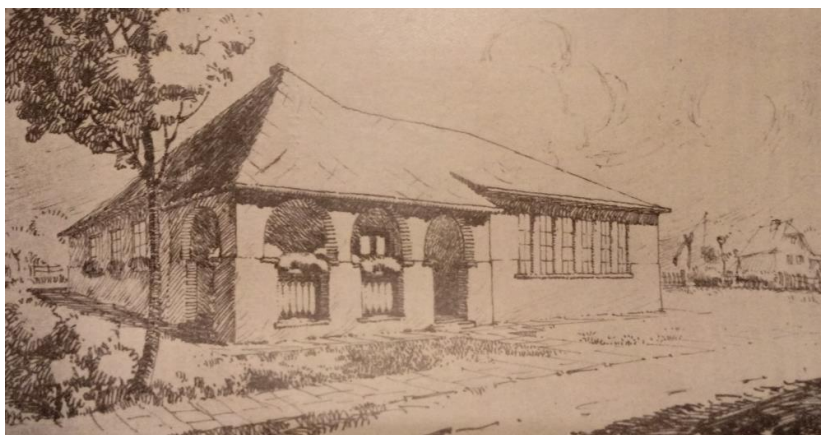
¹⁰⁷ LIBER 1930, pp. 15-16.

¹⁰⁸ Ilyenek voltak: I. Lenke út (ma Bocskai út), III. Bécsi út, VI. Váci út 159-161., VI. Palotai út, IX. gr. Haller utca, X. Ceglédi út, Kolozsvári út kislakásos bérházai és telepei LIBER 1930, p. 33.

¹⁰⁹ Uo., p. 38.

Szintén hatalmas építkezések folytak a vidéki területeken is. Klebelsberg Kunó iskolaépítési programja mindenekelőtt az alföldi falvak, tanyák területén hozott létre új iskolákat. Az építkezéseket a háború előtti korszakhoz hasonlóan Sváb Gyula irányította.¹¹⁰

A két világháború közötti időszak épületei már az 1910-es években elterjedt szemlélet szerint születtek, a falusi épületek formai jegyei egyértelműen a Sváb Gyula által meghatározott irányt képviselik (4. ábra). Városi keretek között ugyanakkor a korban megjelenő stílusirányzatok bármelyike felfedezhető. Neobarokk stílusban épült fel például a budapesti Villányi úti ciszterci gimnázium épülete 1929-ben és az 1930-as években a Szent Margit gimnázium épülete is, a Sopron úti elemi iskola 1935-ös, vagy az óbudai Árpád Gimnázium 1940-ben emelt épülete viszont már egyértelműen a modern építészetet képviseli.

4. ábra: Tanyai iskola típusterve, 1926.(MAGYAR NÉPOKTATÁS 1928, p. 113.)

A két világháború közötti időszakban az új katonaiskolák többségét már meglévő komplexumokba helyezték el. Az iskolák felépítése ezáltal alapvetően megváltozott: a korábban általában egy hatalmas főépületből és néhány kisebb melléképületből álló együttesek helyett a pavilonrendszerű laktanyákból (pl. Sopron, Budapest, Hungária körút) és kórházakból (Jutas) képzett iskolák több kisebb méretű épülettel rendelkeztek.¹²¹ A számos bővítmény, felépített új épület a korábbi, típustervek alapján létesített laktanyáknak ebben az időben egyre eklektikusabb megjelenést kölcsönzött. Az 1930-as évektől, de kivált az 1940-es években létesített épületek már egyre inkább a gazdaságos megoldások, a funkcionalizmus elsőrendősége mellett érveltek, ezzel mintegy a magyar honvédség is a korábbi Monarchia császári és királyi építkezéseinek rég megkezdett útjára lépett. Az épületek díszítéseit minimalizálták, a legegyszerűbb formák és anyagok használatára törekedtek.

¹¹⁰ FEHÉRVÁRI ET AL. 2017, p. 251.

¹²¹ A pavilonrendszerű építkezés ötlete a kórházépítészetből származik, innen került át a laktanyák és más telepszerű építkezések – például iskolaépítkezések – körébe. Egyik legfontosabb alapelve a higiénia megteremtése, a fertőzések, betegségek kiküszöbölése volt. A pavilonrendszer megteremtője egy brit ápolónő, Florence Nightingale (1820-1910) volt. Az útmutatásai alapján létrehozott katonai kórházak a későbbi háborúkban bebizonyították létjogosultságukat – a pavilonok közötti szabad légtér megakadályozta a fertőzések terjedését. A pavilonos rendszer később a német nyelvterületeken terjedt el leginkább, így jutott el Magyarországra is. CSÁGOLY (2004) p. 308.

A korszak politikai felfogása, ideológiai háttere egyes katonaiskolák épületein kifejezetten erősen tükröződik – például a jutasi épület homlokzatán elhelyezett szimbolikus, ősi vezéreinket ábrázoló szoboralakok a nacionalista világszemléletről tanúskodnak, valamint irredenta festmények láthatóak az iskola parancsnoki épületének falán is. Mindazonáltal maguk az iskolák nevei is a kor politikai beállítottságát szemléltetik.

III ISKOLAI SZABADTEREK AZ EGYETEMES PEDAGÓGIATÖRTÉNET TÜKRÉBEN

Az oktatás és a szabadterek kapcsolata már az ókortól kezdve kimutatható Európában és Ázsiában is, a hazai iskolai szabadterek kialakulásában azonban ezek kevés szerepet játszottak. Magyarország iskolatörténete 996-tól számítható, ekkor alapult meg a pannonhalmi bencés rendház, és vele a kolostorban működő iskola is, ezért jelen fejezetben ettől a időszaktól, a középkortól kezdve mutatom be röviden az iskolai szabadterek alakulását.

Az intézményesített nevelés kérdése a 18. századig elsősorban egyházi keretek között folyt. A középkor folyamán a kolostori iskolák mellett a káptalani és plébániai iskolák szolgáltatták a nevelést, azonban az előbbi szinte kizárólag saját leendő szerzeteseit nevelte, az utóbbiak pedig szintén elsősorban klerikusképzéssel foglalkoztak. A világi nevelés ekkor még a lovagi nevelés keretein belül, főúri udvarokban valósult meg, és csak a legmagasabb arisztokrata köröket érintette.

Az áttörést a reneszánsz és a reformáció hozta meg, humanista elveivel mind közelebb hozva az oktatást a gyermekekhez. A protestantizmus megjelenése az egyházi élet erősödését hozta magával, s ettől az időszaktól kezdve az iskolákban egyre erősebben jelent meg a vallásosság mint nevelő erő kérdése, megjelentek a felekezeti iskolák, amelyek különböző módon magyarázták a hit lényegét. A nevelés kérdése tehát rendkívül fontossá, a különböző felekezetek egyik fő eszközévé vált.

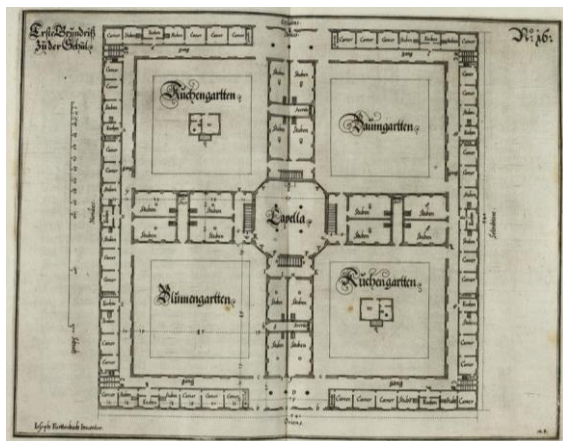
A német Johann Furttentbach különösen sokat foglalkozott ebben az időben az iskolák kérdésével, s munkáiban az iskolákhoz tartozó kertek is megjelentek. Egy 1635-ös, iskolát ábrázoló metszetén jól látható mind a reneszánsz építészeti, kertépítészeti stílus tipikus megjelenése, mind pedig az iskolakertek korabeli rendeltetése és kialakítása (5. ábra). A metszeten egy négyszárnyas és belső keresztszárnyakkal kialakított négy udvaros iskola látható, közepén kápolnával. A négy belső udvar Furttentbach elképzelése szerint négy kis kert volt, amelyből kettő, a gyümölcsös és a virágoskert kifejezetten rekreációs célú, míg a másik kettő konyhakertként szolgált, közepén kis tároló és mosóhelyiséggel. Habár a kertet részleteiben nem mutatta be, rövid leírásából is kitűnik, hogy a kert kifejezetten rekreációs, pihenőkert funkcióval készült.

Furttentbach egy másik, 1663-as metszetén – amelyet az utókor mint az első kifejezetten iskolakerthez készült tervet ismer – szintén erőteljesen érvényesült a 4x4-es felosztás (6. ábra). A kerthez egy leírást is mellékelte Furttentbach, amelyben az alábbiakat olvashatjuk:

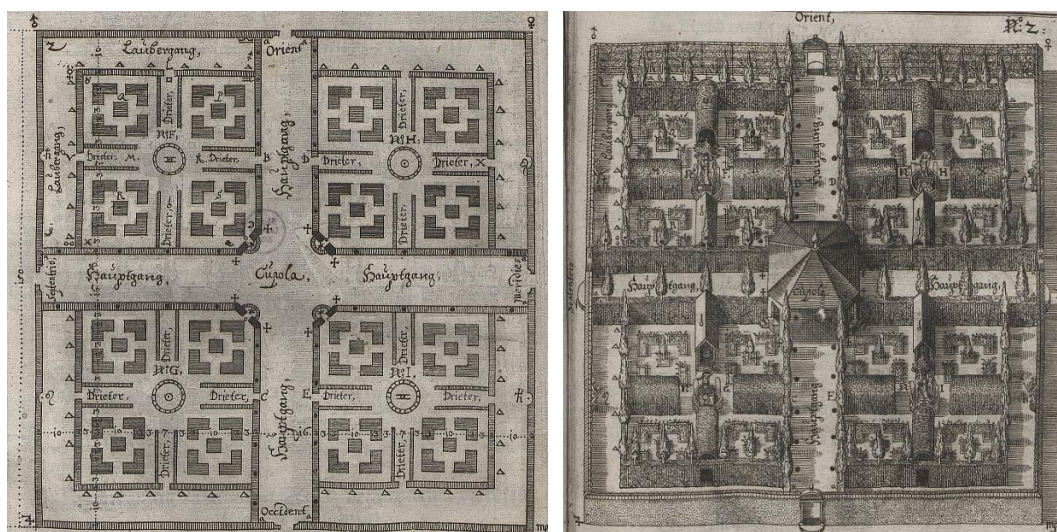
„Miután a fiatalság a tanteremben annyi keserű órát kibírt, hogy néhány keményfejűn kiűtött az izzadság és a verejték, annak a szükségletének kielégítését fogja követelni, hogy az iskolamester a rábízott gyerekeket a szabadba, vagy – ahogy nálunk mondják – a hegyre vezesse...

Ezért nem sajnálom a fáradságot ahhoz, hogy az iskola gyermekek részére egy lugashoz hasonló kis épületet emeljek a szabadban. Eszerint ez a díszkertecske az iskolától mintegy félórányi sétára lenne, ahová a német iskolamesterek fiú- és leánytanulóikat – nyáron és szép időben többször – sétálni vinnék, ahol felüdülhetnek, vizsgájukat mindenki előtt bemutatnák és az iskola gyermekeit beszédre felbátoríthatnánk... és ezáltal sok jóra számíthatnánk.”¹²²

Maga a kert lugasok hálózatából és osztott parterekből, valamint gyümölcsfákból (cseresznye, szilva, kajszi) állt. Az egyes partermezők közepén egy-egy szobor állt: Ádám és Éva, Mózes, Krisztus és Pál. E bibliai figurák megjelenése az iskola kertjében rendkívül jól tükrözi a nevelés vallásos szellemének erős jelenlétét. Furttentach terve olyan kidolgozott volt, hogy még az ágyások növényfajait is leírta.¹²³

5. ábra: Iskola alaprajza négy kerttel. (FURTTENBACH 1635, p. 44. és p. 45. között)

6. ábra: Az első ismert iskolakert-terv, 1663. (FURTTENBACH 1663, p. 46. és p. 47. között)

¹²² Idézi WINKEL 1993, pp. 11-12.

¹²³ WINKEL 1993, p. 12.

A hazai reneszánsz iskolák kertjei – ha nem is olyan gazdag kialakítással – némiképp hasonlíthatnak a Furttenbach által megidézett kertre. A kor nagy nevelélméleti alakja a csehországi Comenius (1592-1671) volt, aki mindamellett, hogy számos elméleti művel gazdagította a neveléstudomány szellemi örökségét, gyakorlati tevékenységet is folytatott. 1650 és 1654 között Sárospatakon oktatott, s az itteni iskolában vélhetően alkalmazta is nagy művében, a *Didactica Magna*-ban (1632) megfogalmazott elveit. Comenius a szemléletesség elvét hangsúlyozta, az oktatásnak tehát szerinte az elbeszélések helyett a reális megfigyeléseken kellett alapulnia.¹²⁴ E műben fejtette ki Comenius azt is, hogy az iskolák mellett rekreációs céllal kertet is kell létesíteni.¹²⁵ Ebbéli szándékát Sárospatakon is megfigyelhetjük: „... a mélt. Fejedelemasszony az iskola használatára megvette a collegiumtól számítva a 4-ik házat. Meg kell venni a közben lévő 3 házacskát is (téres kertjeikkel együtt) ugyanannyit a collegium másik oldala felől és lesz a 7 osztálytanító és a hallgatótermek számára (mindenik az egész csoportjával) alkalmas lakás; ennek az egész kerületét, utcától-utcáig, vegye körül összefüggő kőfallal (két kaput hagyva, a szemben lévő utcákra), kész lesz, amit kívánunk, a határaitól mindenfelől bezárt, udvarral és utcákkal elválasztott, végül kertecskével is kellemesen felszerelt latin államocska.”¹²⁶

Furttenbach és Comenius nézetei a későbbi időkben és más felekezeteknél is követésre találtak. Számos rekreációs célzattal épített iskolakertet találhatunk a 17-18. század két kiváló katolikus tanítórendjénél, a jezsuitáknál és a piaristáknál is. A hazánkban 1561 óta tevékenykedő jezsuiták szinte minden rendházához tartozott gimnázium. *Ratio Studiorum* című, 1599-ben kiadott központi tantervükben megfogalmazottak alapján kizárólag azokon a helyeken lehetett kollégium típusú rendházat létesíteni,¹²⁷ ahol a rendház kerttel is rendelkezett. Mivel a jezsuiták többnyire mindig szűk, városi körülmények között telepedtek le, kertjeik a városon kívül helyezkedtek el. A városban csupán a rendház kerengőjében nyílt mód kertek kialakítására.

A jezsuiták kifejezetten nagy hangsúlyt fektettek a vizualitás elvére, ez nevelőmunkájukban is fontos szerepet kapott. Egy 1624-es katekizmuskönyv szerint ily módon a tanulók „... nemcsak könnyebben és gyönyörűségesebben, de hasznosabban is vitetnek a szükséges ismeretekre, mert egy bölcs poétának mondása szerint

Nem hat úgy emberre, amit hall fülével,

*Mint az, amit szinte maga lát szemével.”*¹²⁸

¹²⁴ GERÉB 1953, p. 287.

¹²⁵ „Weiter muß bei der Schule außen nicht nur ein Lauf- oder Spielplatz liegen ..., sondern auch ein Garten, in dem man bisweilen die Kinder zur Augenlust an Bäume, Blumen und Kräuter führt.” Idézi KLÜNKER 1994, p. 5.

¹²⁶ COMENIUS s. a., s. p.

¹²⁷ A kollégium a jezsuiták esetében a gimnáziummal ellátott rendház volt.

¹²⁸ KERESZTÉNY 1624, s. p.

A vizualitás elve jelent meg abban is, hogy épületeik, templomaik – s minden valószínűség szerint kertjeik – magas esztétikai-művészi megformálására is nagyon ügyeltek.¹²⁹

A 18. századtól kezdve a felvilágosodás eszméinek köszönhetően egyre terjedt az egyházon kívüli nevelés, és a szabadterek szerepe is Európaszerte egyre fontosabbá vált a nevelésben, rekreációs funkciójuk mellett más tényezők is kezdtek szerepet játszani. A felvilágosodás nagy alakjai közül John Locke például a testi nevelésért emelt szót, és kiemelte a pihenést, felüdülést szolgáló sportokat, illetve a friss levegőn való gyakori tartózkodást.¹³⁰ Rousseau munkáiban a természethez való visszatérés, a városból való kimenekülés jelentkezik, a gyermekek tanítója maga a természet.¹³¹

A felvilágosodás eszméi többek között Nagy Frigyes porosz király oktatáspolitikájában is megjelentek, és innen kiindulva más országokban is követésre találtak. Az oktatás-nevelés hazai történetében a 18. században az egyház mellett megjelenő állami intézkedésekben is megtalálhatók ennek csírái. A Mária Terézia-féle 1777-es Ratio Educationis bevezette a „*historia naturalis*”, vagyis természetrajz oktatást,¹³² amely ugyan ebben az időben még kevésbé vette figyelembe a valós környezetet, leginkább könyvekből és herbáriumokból oktatott. Mindemellert azonban a törvény kiemelkedőnek és úttörő jelentőségűnek tekinthető az iskolaegészségügy, az iskolai játékok és játékterek szempontjából, amelyekre nagy hangsúlyt fektetett: *„igen üdvös intézkedés volna, ha maguk a nagyobb és kisebb városok minden tanintézet székhelyén az osztályok és hallgatók számára mért meghatározott helyet jelölnének ki és ezt játszótérnek főszerelnék. /.../ a mindennapi üdülésre szánt helyet a városban, még pedig amennyire lehetséges az iskola, vagy a tanárok lakásai mellett kell kijelölni, hogy ezek kényelmesen felügyelhesenek a játékokra, melyekkel az ifjak mulatnak. De ha ez nem lehetséges, akkor legalább a várostól mentől kisebb távolságra tűzzenek ki megfelelő nagyságú területet.”*¹³³ Az iskolai szabadterek e típusának, a játszótérnek európai viszonylatban is korai megjelenése a gyakorlatban vélhetően kevésbé került megvalósításra, azonban – tekintve, hogy ezután csak több mint egy évszázaddal később kezdték újra felfedezni a játékterek jelentőségét – elméleti síkon is kiemelkedő jelentőségű.¹³⁴

¹²⁹ A jezsuiták kertjeiről bővebben ld. KLAGYIVIK 2006.

¹³⁰ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, pp. 104-105.

¹³¹ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, p. 111.

¹³² RATIO EDUCATIONIS 1777, CXVIII. §., pp. 118-120.

¹³³ RATIO EDUCATIONIS 1777, CCXXVI. §., p. 217. A mindennapi játéktereken kívül nyári játéktereket is kellett létesíteni: *„A másik helynek, mely nyári szórakozásra van szánva, nem szükséges a városban vagy közvetlen közelében lennie. Valamennyire távolabb eshetik, de nem többre egy órajárásnynál. Ne legyen művelés alatt álló terület, hanem sűrű, lombos fák s közöttük folydogáló üdítő forrás tegyék kellemessé és ajánlatossá. Ez a térség az oda gyülekező tanulók száma miatt az előbbinél tágasabb legyen.”* CCXXVI. §., p. 217.

¹³⁴ A Ratio Educationis úttörő szerepét már 1910-ben megállapították, kiemelve, hogy ezek a nézetek húsz évvel előzték meg az ifjúsági játék első német apostola, Guths-Muths mozgalmát. KARAFIATH 1910, p. 122.

A 18. század végén Németországban kibontakozó filantropista mozgalom kifejezetten a gyakorlati ismeretek átadására helyezte a hangsúlyt, illetve fontos szerepet játszott a testi nevelés kérdése is.¹³⁵ A filantropisták – Johann Bernhard Basedow (1723-1790), Ernst Christian Trapp (1745-1808), Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811) stb. – nevelőintézetei (az ún. filantropikumok) ezért kifejezetten nagy hangsúlyt fektettek az iskolakertekre, amelyek a rekreációs lehetőségen túl elsősorban a botanikai ismeretek átadásának és a gyümölcsstermesztés helyszínei voltak.¹³⁶

A svájci Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) volt az első, aki intézményesítette a munkára nevelést. A gyakorlati tevékenységek végzése során megismertette a gyermekekkel a növénytermesztés és kertművelés alapjait,¹³⁷ és noha saját kísérletei végül többször is kudarcba fulladtak, munkássága kiemelkedőnek tekinthető abból a szempontból, hogy a nevelés története folyamán később többször is előkerült a munkiskola és munkával nevelés gondolata, amely számos reformpedagógiai irányzat alapját teremtette meg, és a 20. században Magyarországon is fontos irányzattá fejlődött. Hasonlóan jelentős volt Friedrich Fröbel (1782-1852) munkássága is, aki a gyermekek nevelésében a játékra helyezte a fő hangsúlyt.¹³⁸

A fenti mozgalmak és kísérletek azonban nem tekinthetők általános jelenségnek, s – amint azt Gerhard Winkel is kiemeli – az 1800-as évekig a pedagógiai vitákban alig játszott szerepet az iskolakert kérdése. A néhány modellszerűen megjelenő iskolakert pedig elsősorban a formális botanikai oktatás célját szolgálta.¹³⁹ Meg kell említeni továbbá, hogy mindezen törekvések kizárólag az iskolakertekkel kapcsolatosak, az iskolai szabadterek más típusai még nem jelentek meg az oktatás-nevelés kérdésköre kapcsán, beleértve a testi nevelés kérdését is.

A 19. században európai szinten kialakultak a szociális gondolkodás intézményi formái, amelynek része volt a műveltség szegényebb néprétegekhez történő eljuttatása is. A modern európai közoktatási rendszerek létrejötte elsőként magának az iskolázottságnak kérdését kívánta megoldani, s csak lassanként jutott el arra a szintre, hogy az oktatás megfelelő környezete, a megfelelő iskolaépületek és az iskolai szabadterek is kialakuljanak. Ebben az iskolaegészségügy fejlődésén túl szerepet játszott a természettudományos tárgyak, valamint mindenekelőtt a testi nevelés iskolai bevezetése is.

Klünker kutatásai megállapították, hogy a németországi iskolaépítészet kapcsán a 19. század második felétől a 20. század elejéig elsősorban a higiéniai szempontok voltak

¹³⁵ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, pp. 123.

¹³⁶ WINKEL 1993, pp. 12-13., GÖHLICH 1993, pp. 152-154.

¹³⁷ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, pp. 127.

¹³⁸ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005, pp. 146.

¹³⁹ WINKEL 1993, p. 13.

meghatározók, és az iskolák méretével és elhelyezésével kapcsolatban folyt diskurzus. Az iskolaépületeket méreteik és homlokzati kialakításaik miatt „iskolapalotáknak” nevezték, amely a korban a reprezentációs funkció igénye miatt pozitív felhangot kapott, míg a későbbi időkben épp ezen iskolákat nevezték „iskolakaszárnyáknak”. A 20. század első felében kibontakozó reformpedagógiai mozgalmak ugyanis ezekkel teljesen ellentétes irányokat képviseltek.¹⁴⁰ A német állami iskolarendszer militáris jellege nemcsak az oktatásban (pl. német rendszerű tornaoktatás), hanem iskoláinak kialakításában is megmutatkozott.¹⁴¹ Ugyanakkor az iskola-egészségügyi szempontok egyre jelentősebbé váltak, és a századfordulón már célul tűzték ki évente vezetett iskolahigiéniai statisztikák készítését is.¹⁴²

Az iskolai szabadterek kérdésében döntő fontosságú volt, hogy a 19. század második felében már törvénybe iktatták a testnevelés kötelező oktatását, amelyben nagy szerepet játszottak a már említett, a 18. század végén reformpedagógiai elveket képviselő nemzetközi filantropista mozgalom újításai. A testnevelés tantárggyá fejlesztésében leginkább a dessau-i filantrópiumban tanító Gerhard Ulrich Anton Vieth (1763-1836), illetve a schnepfenthali filantrópiumot igazgató Christian Gotthilf Salzmann és Johann Christoph Friedrich Guts-Muths (1759-1839) munkássága volt a legjelentősebb, kifejlesztett mozgásanyaguk játékokból, kézügyességet fejlesztő gyakorlatokból és állóképességet fejlesztő testgyakorlatokból állt.¹⁴³

Az iskolai testnevelés alapja a 19. század első felében Németországban megalkotott torna lett. A német torna megalkotója Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) volt, munkássága a katonai rendszerű, vezényszóra együttesen végzett tornagyakorlatok, menetelések kidolgozását hozta magával. 1811-ben Berlin mellett a Hasenheide nevű réten szabadtéri tornateret hozott létre. A napóleoni háborúk utáni restaurációs politika azonban 1819-ben betiltotta a szabadtéri tornát, 1820-1842 között ún. „tornazárlatot” rendelt el. Ekkor fejlődött ki a német torna tornatermi változata és az azokhoz tartozó tornaszerek. Magát a tornarendszert iskolai vonatkozásban a svájci Adolf Spiess (1810-1858) és a német Ernst Eiselen (1793-1846) fejlesztette tovább.¹⁴⁴ A svéd gimnasztika Peer Henrik Ling (1776-1839) és Hjalmar Ling (1820-1886) munkássága révén fejlődött ki, s politikai vonatkozások helyett anatómiai irányból közelítette meg a tornát, az emberi életműködés alapjaira épült, az arányos testrendszer és a helyes testtartás, betegségek megelőzése volt a cél. Mind a német, mind a svéd alkotók arra törekedtek, hogy a testnevelés e módjai bekerüljenek az oktatási-nevelési rendszerbe, ennek érdekében tanterveket is kidolgoztak,

¹⁴⁰ KLÜNKER 1994, p. 6.

¹⁴¹ GÖHLICH 1993, p. 141.

¹⁴² GRIESBACH 1900, p. 29.

¹⁴³ Testnevelésről szóló munkásságuk néhány példája: VIETH 1794, SALZMANN 1796, SALZMANN 1808, GUTS-MUTHS 1793, GUTS-MUTHS 1796.

¹⁴⁴ SZABÓ-SZIKORA 2004, p. 68.

amelyekben ugyan a torna volt hangsúlyos, de emellett atlétika, úszás és különböző játékok is szerepeltek, valamint a lányok testi nevelése és szakemberek képzése is céljaik között volt.¹⁴⁵

A német militarista rendszerrel szemben az angliai struktúra sokkal demokratikusabb volt. Oktatási rendszerének nagy százalékát a máig meghatározó bentlakásos, ún. college-típusú iskolák tették ki, amelyek hatalmas, campus-jellegű kialakítása több különálló épületből és kiterjedt zöldfelületekből állt. Az angol iskolákban a testi nevelést célzó játékoknak is nagy hagyománya volt.¹⁴⁶ Jóllehet a különféle labdajátékok (pl. krikett) korábban elsősorban a felsőbb néprétegek számára voltak elérhetők, Farquharson 1885-ben kiadott publikációja már az ennek kiterjesztéséről és a nyilvános iskolákban való meghonosításáról szóló mozgalmat ismertette.¹⁴⁷ Ez évtizedekkel előzte meg az iskolai játékok hazai megvalósulását, de több évvel járt Németország előtt is, ahol a kifejezetten iskolák számára készült játszóterek viszonylag későn, az 1880–90-es években kerültek csak kiépítésre,¹⁴⁸ amely a német testnevelésügyi irányzat erőteljes hatásával is magyarázható.¹⁴⁹

Az angliai játékterek mintáját az Amerikai Egyesült Államokban fejlesztették a legmagasabb szintre. Az American Playground Association kezdeményezésére 1898-tól kezdve több nagyvárosban hatalmas anyagi befektetéssel rengeteg játszótér és szabadidőközpont ('recreation center') épült (7. ábra).¹⁵⁰ Ugyanakkor e helyszínek nem csupán a gyermekek számára készültek, az iskolások és iskolán kívüli lakosság nem voltak úgy szétválasztva, mint a hazai játszóterek kialakulásának kezdetén. Továbbá jóllehet az USA élen járt a játszótérépítések tekintetében, a játékvezetők képzésében mégis a felzárkózó Németország bizonyult sikerebbnek.¹⁵¹

¹⁴⁵ Uo., p. 68.

¹⁴⁶ FARQUHARSON 1885, p. 5., p. 36., SCHUSCHNY 1893, p. 3.

A szabad játékok, labdajátékok régi hagyománya nem véletlenül eredményezte azt, hogy Angliában létesültek az első közparki játszóterek, s hogy Amerika, majd Európa más országai is az angol példa nyomán fejlesztették ilyen irányba közparkjaikat. A bentlakásos angliai iskolákban tehát nem új funkcionális térként jelent meg a játszótér, sportpálya, hanem már régóta jelen volt. Robert Farquharson 1885-ben kiadott munkája részletesebben is elemzi a különböző játékokat és a bentlakásos iskolák campus-jellegű kialakítását.

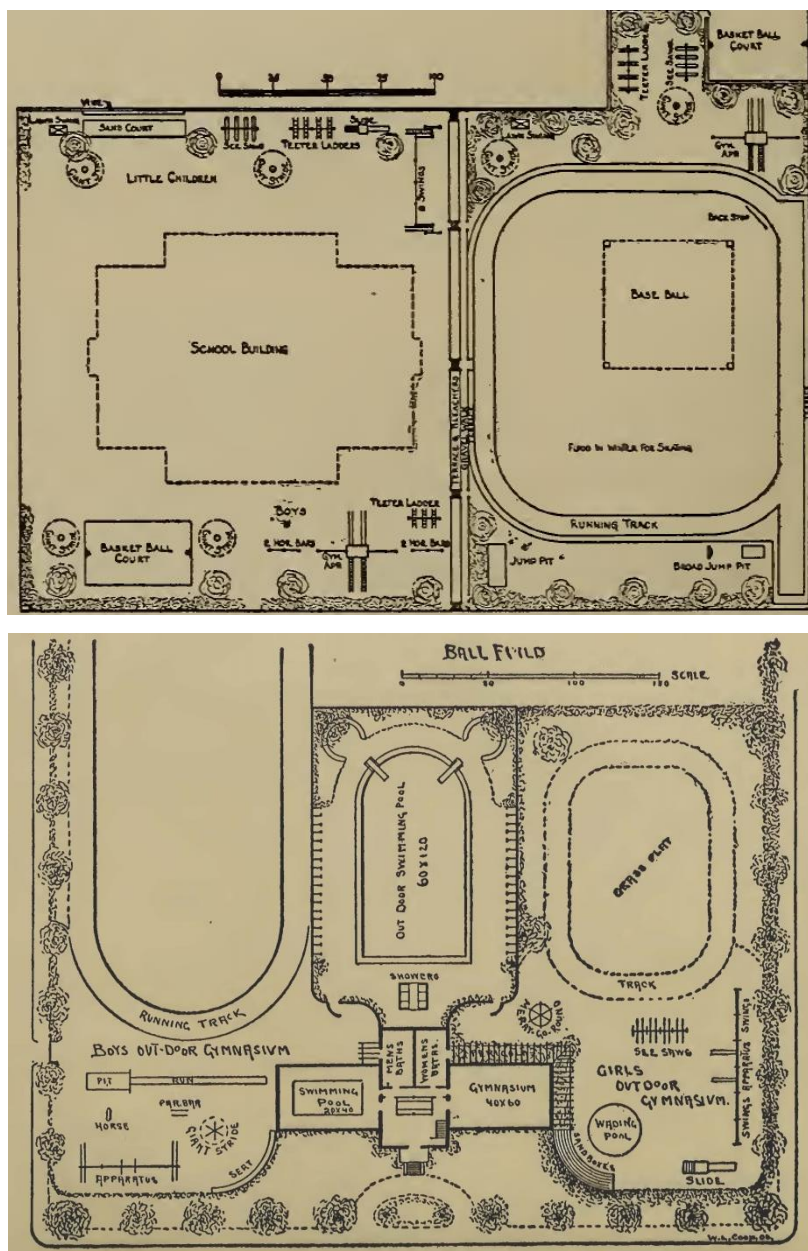
¹⁴⁷ FARQUHARSON 1885, pp. 150-159.

¹⁴⁸ WEHMER 1895, pp. 41-43.

¹⁴⁹ Torna és katonai rendgyakorlatok alkalmazása szabad játékok helyett.

¹⁵⁰ MERO 1908, p. 20.

¹⁵¹ MERO 1908, p. 17.

7. ábra: Két amerikai játszótér rajza: 1. iskolához kapcsolódó, 2. iskolához nem kapcsolódó. (Mero 1908, p. 38., 72.)

A hazai bentlakásos intézetek számára is számos külföldi példa állt rendelkezésre. A szerzetesrendi intézmények a rendek országokon átívelő kapcsolatai alapján eleve rendelkeztek külföldi mintákkal, de mindemellett a korszak más típusú bentlakásos intézményeire is akadt külföldi előkép. Hirling Antal 1901-ben megjelent publikációjában kifejtette, hogy az általa ismertett francia példák közül „minden intézet botanikus kerttel is el van látva, maga a gimnasztikai és a lovagló helyek is ezen parkok valamely részében vannak izlésesen és czélszerűen elrendezve. /.../ nélkülök czélszerűen nevelő-intézetet alapítani nem lehet.”¹⁵²

¹⁵² HIRLING 1901, p. 15.

A 20. század első felének reformpedagógiai mozgalmái már kifejezetten nagy teret engedtek a szabadterek alkalmazásának. A „New School” iskolamodellje (Rousseau nyomdokain járva) a vidéki, természethez közeli nevelést tartotta célszerűnek, Maria Montessori (1870-1952) a gyermeki aktivitásra és szabadságra helyezte a hangsúlyt, Georg Kerschensteiner (1854-1932) munkaiskolája vagy a Rudolf Steiner (1861-1925) nyomán az 1920-as években megjelenő Waldorf-iskolák szintén megkövetelték, hogy az iskolák nagy kiterjedésű szabadterekkel, játszóhelyekkel és kertekkel rendelkezzenek.

A testi és szellemi nevelés volt a célja a 20. század elején létrehozott erdei iskoláknak. Az első ilyen nagy nyilvánosságot kapott iskola 1904-ben nyílt meg a Berlin melletti Charlottenburgban, a grünewaldi erdőben. Az iskolába testileg legyengült, tüdőbeteg gyermekek kerültek, akik az ápolás mellett oktatásban is részesültek. A természeti környezetben töltött hétköznapi jelentős egészségi javulást hoztak a gyermekeknél, amelyet már a korabeli szakértők is elismertek. A németországi példa nyomán több helyen is létrehoztak hasonló erdei iskolákat, hazánkban 1908-ban Szombathelyen létesült egy azonos elvek alapján működő intézmény, Gerlits Sándor vezetésével. Gerlits javasolta az erdei és kerti iskolák fontosságának hangsúlyozását oktatáspolitikai szinten is.¹⁵³ Noha az előbbire több példa is akadt hazánkban (pl. Sopronban), utóbbira azonban az 1930-as évekig kellett várni Magyarországon. Egy ilyen típusú kísérleti iskola, az ún. Kerti Iskola kezdte meg működését Szegeden az 1936/37-es tanévben. Habár a reformpedagógiai irányzatok ebben az időben sem sorolhatók az általános tömegképzés oktatási intézményeinek, az egyes korok pedagógusai, oktatáspolitikusai mégis sok jellemzőjüket megszívták és hasznosították, így jelentős szerepet képviseltek és képviselnek ma is az oktatás-nevelés terén.

A második világháború utáni hazai iskolák már kifejezetten nagy szabadterekkel rendelkeztek. Ezt segítette az is, hogy újonnan létesített lakótelepek, városrészek részeként épültek, amelyekben előre tervezett módon lehetett az iskoláknak is kellő területet biztosítani. Az ekkor létesített iskolai szabadtereket mindenekelőtt sportolásra használták.

Az utóbbi évtizedekben mindemellett újra előtérbe került az iskolakertek szerepe is, amely az egyre jelentősebbé váló környezeti nevelés fontos eszköze lett.¹⁵⁴ Magyarországon megalakult többek között az Iskolakert Mozgalom, az Ökoiskola program, a Magyar Környezeti Nevelési Egyesület és számos más hasonló irányultságú szervezet, program és projekt. Mindezek már

¹⁵³ KOVÁTS-NÉMETH 2010, pp. 45-47.

¹⁵⁴ „A környezetpedagógia olyan integrált tudomány, amely az adott természeti-társadalmi környezetben jelentkező globális kihívásokra keres és kínál megoldásokat az ökológiai egyensúly fenntartása érdekében, hogy az egyén a természeti – társadalmi környezeti kihívásokra konstruktív válaszokat tudjon adni. Célja: a felelős, környezettudatos magatartás kialakítása, az emberi élet minőségének fenntartása, javítása alapvető környezeti ismeretek, valamint magatartási életviteli minták nyújtásával.” KOVÁTS-NÉMETH 2011, p. 22.

globálisan foglalkoznak a környezetpedagógiai kérdésekkel, amelyeknek a kertek, a természet és az ezekhez való viszony csak egy apró – de fontos – részét képezik.

Követendő szabályok, előírások ugyanakkor csak minimálisan állnak rendelkezésre, az érvényben levő rendeletek és szabványok pedig szinte alig szabályozzák az iskolák környezetének kialakítását.¹⁵⁵ Az elmúlt évszázadok pozitív és negatív tapasztalatai, a különböző szakmák ismeretei ellenére ezért az iskolai szabadterek ideális felhasználása és elosztása, berendezése – de még az iskolák belső tereinek alakítása is – még mindig elsősorban az adott iskola tantestületén és vezetőin múlik. Ennek jó irányba terelése érdekében már születtek különböző szakmai ajánlások, amelyek célja, hogy példaként álljanak az iskolai szabadtereket fejleszteni igyekvők előtt.¹⁵⁶

Mindemellett a 21. század kihívásai már bőven túlmutatnak az iskolai szabadterek kérdésén. Az ENSZ 2002-es közgyűlésén megerősített „A tanulás a fenntartható fejlődés érdekében” stratégia értelmében az oktatás-nevelés alapvető elve többek között a környezeti és etikai tudatosság, a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos értékek, attitűdök és viselkedés kialakítása. A 21. században fontos cél a pedagógia megújulása, amely során az iskolákhoz közelebb kell hozni a valós életet, fel kell ismertetni a tanulóknak a különböző ok-okozati összefüggéseket, és elő kell segíteni a tanulók felelős állampolgárrá fejlődését.¹⁵⁷

Ahogy Németh Mária kiválóan megfogalmazta: *„A társadalom környezeti érzékenységének fejlesztése gondolkodásmód és viselkedéskultúra kérdése. A fenntartható fejlődés inkább morális elv, mint tudományos tétel, a béke, emberi jogok, igazságosság gondolatkörökhöz kötődik. Annak ellenére, hogy összefonódik a természettudományokkal, a politikával, a közgazdaságtannal, elsődlegesen mégis kulturális kérdés: milyen értékek fontosak, milyen a természettel a kapcsolatunk? El kell ismerni, hogy az ember és a természet között kölcsönös függőség van, a társadalmi, politikai, környezetvédelmi célok nem valósulhatnak meg a másik kárára.”*¹⁵⁸ E célok elérésében játszhatnak szerepet az iskolai szabadterek: az iskolaudvarok, játszóterek, iskolakertek is. Ezek megfelelő kialakítása és használata hozzájárulhat a gyermekek művelt, erkölcsös, életerős és felelős állampolgárrá válásához, s részben e célok motiválták a korábbi gondolkodókat is az iskolai szabadterek létrehozásában.

¹⁵⁵ 253/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet az országos településrendezési és építési követelményekről (OTÉK); 19/2002. (V. 8.) OM rendelet. a közoktatási intézmények elhelyezésének és kialakításának építészeti-műszaki követelményeiről; MSZE 24203-2:2012 Oktatási intézmények tervezési előírásai. 2. rész: Általános iskolák; MSZE 24203-3:2012 Oktatási intézmények tervezési előírásai. 3. rész: Középfokú oktatási intézmények; MSZE 24203-5:2012 Oktatási intézmények tervezési előírásai. 5. rész: Gyógy- és pedagógiai, konduktív pedagógiai nevelési-oktatási intézmények; MSZE 24203-6:2012 Oktatási intézmények tervezési előírásai. 6. rész: Kollégiumok, diákotthonok.

¹⁵⁶ LIPPAI 2011, RÉTI 2011

¹⁵⁷ Uo., pp. 8-9.

¹⁵⁸ Uo., pp. 12-13.

IV AZ OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK ELHELYEZKEDÉSE, TELEPÜLÉSSZÖVETBEN BETÖLTÖTT SZEREPE

A 19. század végére megnövekvő lakosság, valamint az 1868. évi 38. tc., amely kötelezővé tette a népoktatást, rendkívüli mértékben megnövelte a tanulók számát. A korábban sem kifejezetten jó viszonyok – az egy iskolára jutó tanulók egyre magasabb létszáma miatt – már haladéktalan intézkedéseket, iskolák építését követelték országszerte. A közoktatással kapcsolatos törvények és az ezekhez kapcsolódó rendeletek az iskolák helyének kiválasztását egy többszemponútú vizsgálat alapján képzelték el, amely a megközelíthetőségen túl az egészségügyi, pedagógiai, közbiztonsági szempontokat is figyelembe vette.

Az egyes iskolák közvetlen környezete ezért az iskolák felállításának idejéről is árulkodhat. Mivel a 19. század közepéig szinte kizárólag csak egyházi iskolák léteztek, ezért nem véletlen, hogy ezek az iskolák általában templomok, esetleg rendházak közelében, közvetlen szomszédságában helyezkedtek el. S noha a 19. század második felében már más fenntartó által működtetett iskolák is épültek, az 1868-as törvény után megkezdődött világi építkezések korai szakaszára szintén ez az elhelyezés volt jellemző. A legkorábbi világi közoktatási intézmények általában központi helyekre települtek, s így értelemszerűen tereken, templomok közelségében kaptak elhelyezést. Külterületeken pedig – ahol általában a helyi lakosok kezdeményezték az iskolák létesítését – szintén a már meglévő kápolnák közelébe épültek az intézmények.¹⁵⁹ A későbbiekben azonban a telepítés szempontjából fontosabbá vált, hogy az iskolaszékek, illetve még később az újabb városrészek súlypontjába kerüljön az oktatási intézmény.

Az iskolák térszervező ereje, településépítészetben és a települési zöldfelületi rendszerben betöltött szerepe az egyes települések méretétől, illetve az iskolák típusától is függött. Az általános képzésű, nem bentlakásos intézmények esetén az említett kitételeket vették figyelembe, ezért ezeket az iskolákat igyekeztek egy-egy tanulókörzet közepére telepíteni. Kisebb települések esetén ez tulajdonképpen a településközpontot jelentette, ezek az oktatási intézmények így az adott település meghatározó pontjaivá váltak. Ugyanezt erősítette az is, hogy a legtöbb vidéki iskola egyházi fenntartás alatt állt, és értelemszerűen a templomhoz, plébániához/lelkészlakhoz közel helyezkedett el. Nagyobb településeken már több iskolára is szükség volt, ezért a településközponti elhelyezés már nem volt megfelelő minden iskola számára, ezeket a tanulók lakhelye alapján kellett elosztani.

¹⁵⁹ FABÓ 1998, p. 64.

Az iskoláknak mindenképp jó közlekedési kapcsolatokkal kellett rendelkezniük, hogy könnyen megközelíthetőek legyenek. Ennek eredményeként többnyire kisebb területek (kerületek) központja környékén igyekeztek elhelyezni őket. Lényeges kitétel volt ugyanakkor, hogy lehetőleg a központok csendesebb, kisebb forgalmú területein épüljenek (ipari területektől, borozóktól távol). Mindemellett egészségügyi szempontból fontos volt az is, hogy jó levegőjű helyen álljanak, ezért legalkalmasabbnak a minden oldalról szabadon álló, környezetéhez képest kissé magasabb fekvésű tereket találták, nem épülhetett iskola továbbá istálló vagy trágyadomb közelében.

Az 1868. évi 38 tc. a hazai iskolarendszer kialakításán túl az iskolák elhelyezésével és méreteivel kapcsolatban is tartalmazott általános instrukciókat: „Az ujonnan építendő iskolaépületek egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten (egy teremre 60 gyermeket, s minden gyermekre legalább is 8-12 négyszögöl lábnyi helyet számítva) elegendő számú tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermekkel legyenek ellátva. /.../ A népiskolai hatóságok, felekezeti, községi, megyei és kormányközegek egyaránt kötelesek minden hatáskörükhöz tartozó eszközökkel oda hatni, hogy a már fennálló iskolai épületek is, a mennyiben az előbbi szakaszban említett kellékeknek nem felelnek meg, mind a hitfelekezetek, mind a községek által, mihelyt lehetséges, mindenütt az érintett kellékeknek megfelelőleg alakíttassanak át.”¹⁶⁰

Az iskola tájolásával kapcsolatban megoszlottak a vélemények. Egyes felvetések szerint az épületek délnyugati fekvése volt a legkedvezőbb, hogy az erős napfény délelőtt ne zavarja a tanulókat, délután viszont – megfelelő méretű külső tér esetén – besüssön a termekbe, s ezzel megakadályozza a káros mikroorganizmusok kifejlődését.¹⁶¹ Más vélemények – így például Gönczy Pál 1868-as javaslata szerint – az iskola hosszoldalának északi tájolásának kellett lenni, szintén a túl sok napsütés elkerülése érdekében.¹⁶² A valóságban igen vegyes volt a kép.¹⁶³

Az elhelyezéssel kapcsolatos nagyfokú odafigyelés hatalmas előrelépés volt a kiegyezés előtti időkhöz képest, amikor – Fináczy Ernő szavaival élve – „nem sokat ügyeltek arra, hogy az iskolai épületek a paedagogia és hygiene követelményeinek megfeleljenek. Nem egy esetben volt

¹⁶⁰ 1838. évi 38. tc. 27. § és 28. §

¹⁶¹ JÁKI 1989, p. 90.

¹⁶² FABÓ 1998, p. 64. A tájolás kérdésében nemzetközi szinten sem volt egységesen elfogadott álláspont. Minden égtájjal kapcsolatban felmutattak érveket és ellenérveket is a korabeli egészségügyi szakemberek. PEKÁR 1906.

¹⁶³ Összességében azonban elmondható, hogy a sűrűbb beépítésű területeken – például nagyvárosok esetén – még az esetleges déli fekvés miatti napsütés sem okozhatott túl nagy gondot. A probléma ezeken a helyeken sokkal inkább a fény hiánya lehetett, figyelembe véve, hogy a szűk utcák, az egymáshoz legtöbbször tűzfalakkal kapcsolódó épületek, s az épületek magas szintszáma mind mérsékli a termekbe jutó napsütést. E probléma megoldását segíthette volna egy-egy nagyobb udvar kialakítása, amely azonban többnyire pont e helyeken volt minimális méretű.

úgy, hogy a fentartó valami elhagyatott, más célra nem használható épületet jelölt ki az intézet számára; erősen hitték, hogy iskolának az is jó lesz.”¹⁶⁴

A két világháború közötti időszakban a legnagyobb mérvű iskolaépítés vidéken, elsősorban a falusi és tanyai területeken zajlott, de új városi iskolák is létesültek. A már korábban kialakított szemléletet igyekeztek megvalósítani ebben az időszakban is az iskolák elhelyezése terén. Kifejezetten nagy előrelépés ebben az időszakban, hogy noha a legtöbb esetben ekkor is sürgősségi iskolaépítések zajlottak, a telkek kiválasztásánál, elhelyezésénél előrelátó módon, a jövőbeli bővítési igényeket is számításba véve igyekeztek minél előnyösebb területeket kijelölni.¹⁶⁵

IV.1 Városi, nagyvárosi iskolák

A városokban többnyire több iskola is elhelyezkedett, ezek között alsó- és középfokú, valamint állami, községi és egyházi iskolák egyaránt lehettek. Elhelyezésüknél a fentebb vázolt irányokat követték, amely kisebb városokban viszonylag könnyen megvalósítható volt, a nagyobb, eleve sűrű beépítéssel rendelkező települések esetén viszont sokszor problémákba ütközött. A legtöbb nehézséggel a fővárosi iskolaelhelyezések során kellett szembenézni, ezért itt sok esetben nem sikerült az elméletet a gyakorlatban véghezvinni. A városi iskolák elhelyezésével kapcsolatos kutatásaim ezért elsősorban a budapesti viszonyokkal foglalkoznak.

Budapesten már a tárgyalt korszak első felében is több száz iskola volt a fővárosban,¹⁶⁶ így azok legfeljebb egy-egy kisebb területen belül játszhattak központi szerepet. Meghatározó jellegük ezért inkább számukból, tömeges előfordulásukból adódott. A lakosságsszámmal arányosan elhelyezett iskolák városszövetben való elhelyezkedése valamennyire egységes képet alkotott, s így módon járult hozzá a főváros építészeti arculatához.

A fővárosi iskolákat elhelyezkedésük alapján több kategóriába sorolhatjuk, ezek szoros kapcsolatban állnak az adott korban meglévő településszövettel. Alapvetően két nagy csoport különböztethető meg a vizsgált korszakban: a beltelki és a kültelki iskolák típusa. A beltelki iskolákat a városszövet sűrűségétől függően tovább csoportosíthatjuk belvárosi, illetve külső beltelki intézményekre. Ez utóbbi két kategória között lényegesen fontos különbségek adódhattak iskolaépítési szempontból is. Érthető módon ezek közül a belvárosi iskolák esetén okozott legnagyobb gondot a telekhiány és a már meglévő sűrű városszövet. Megkülönböztethetjük továbbá a hegyvidéki iskolákat, amelyek ugyan bel- és kültelkiek

¹⁶⁴ FINÁ CZY 1896, p. 186.

¹⁶⁵ SZÉKELYNÉ KÖRÖSI 1994, p. 10.

¹⁶⁶ ILLYEFALVI [1935], p. 3.

egyaránt lehettek, a telkek topográfiai jellegzetességei miatt azonban mégis külön csoportot képeztek, mivel nem voltak olyan könnyen megközelíthetők, s az építkezés és a telkek megfelelő kihasználása is nagyobb gondot okozott, mint a síkvidéki iskolák esetében.

A budapesti iskolák kialakításánál számos olyan probléma merült fel, amely a vidéki iskoláknál nem, vagy csak nagyon elenyésző mértékben volt jelen. A főváros nem tudta a telkekkel kapcsolatos előírásokat maradéktalanul betartani, és sokszor kényszermegoldásokkal volt kénytelen élni. Az iskolák helyének kiválasztásánál az előírások néhány pontját – többek között a gyárterületektől való kellő távolságot – már csak azért sem lehetett maradéktalanul megoldani a fővárosban, mert az ipartelepek folyamatosan magukkal vonták a környékükön kialakuló lakóterületeket is, ahol a gyermekek iskoláztatását ugyanúgy meg kellett oldani, mint más körzetekben. Gyárak, ipari telepek környékén épült többek között a kőbányai Kápolna utca saroktelkén álló iskola is, amelynek közvetlen szomszédságában a Dreher-sörgyár és a városi vízművek területe terült el, de az Illatos úton felépített iskola közelségében is több gyár állt, a Gyáli út iskolái pedig a főváros fuvartelepével voltak körbevéve (8. ábra).

8. ábra: Gyár- és fuvartelepek közvetlen szomszédságában elhelyezkedő iskolák
(alaptérkép forrása: BFL XV.17.d.323c/8, BFL XV.16.e.251/80)

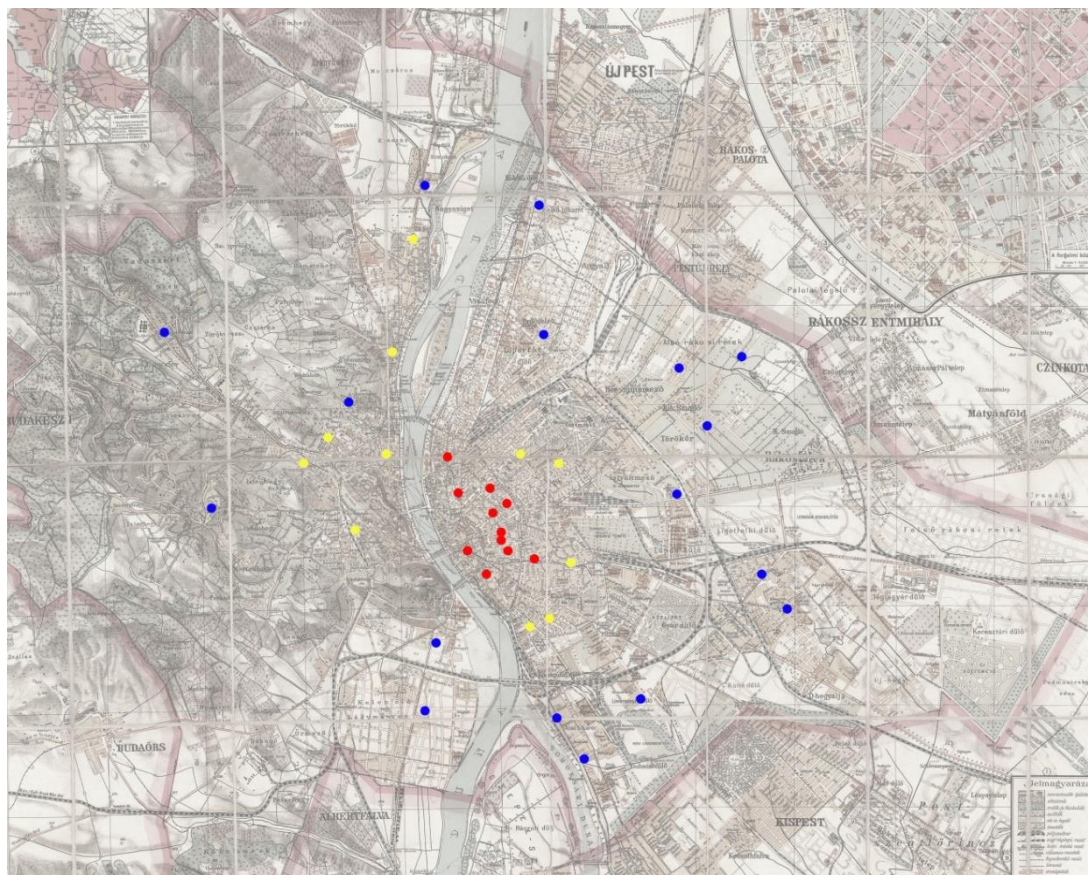
S noha a város belső területein gyártelepek kevésbé létesültek, a jó közlekedés igénye sok esetben szintén magával hozta az ebből eredő hangos környezetet. A korszak negyven iskolájából (9. ábra) készített mintavizsgálat azt mutatta ki,¹⁶⁷ hogy a vizsgált iskolák körülbelül

¹⁶⁷ Az iskolákat mind időben, mind térben vegyesen választottam, így mintát kaptam a legkorábbi intézményektől kezdve a korszakon belül legkésőbb, a két világháború között létesített iskolákig, valamint belterületi, külterületi és hegyvidéki iskolákból egyaránt. Figyelembe véve, hogy Budapest területén a tárgyalt időszakon belül több száz iskola működött hosszabb-rövidebb ideig, s az általam vizsgált iskolák csak töredékét képezik ezeknek, a vizsgálati eredmények természetesen egyelőre nem tekinthetők végső érvényűnek, azonban mégis irányvonalat adhatnak egy további kutatás menetéhez.

A vizsgált iskolák: Kültelki: II. Lipótmezei u., III. Szentendrei út, VII. Miskolci út-Egry út, Telep u.-Fűrész u., X. Gyáli út, Soroksári út, Illatos út, Kápolna u., Bánya u., XI. Sopron út-Bánati u., Diana u.-Költő u., Áldás u., XIII. Gömb u.-Csata u.-Üteg u., XIV. Órnagy út, Angol u., XIII. Külső Váci út

Beltelki: II. Marczibányi tér, Medve u., III. Miklós tér, Bécsi út-Lajos u., VI. Szív u., VII. Peterdy u.-Hernád u., VIII. Horánszky u., Szőlőhegy u., IX. Balázs Béla u., Lónyay u., XI. Fehérvári út-Váli út, XII. Márvány u., Városmajor u.

25 %-ánál (Lónyay utca, Szemere utca, Fehérvári út, Külső Váci út, Szentendrei út, Soroksári út, Illatos út, Cukor utca, Mester utca, Lajos utca) az épület előtt közvetlenül villamos vagy vasútvonal futott, amely közlekedésügyileg megfelelő volt ugyan, de zajszennyezés szempontjából már kevésbé. Sokkal előnyösebb megoldás volt, ha a tömegközlekedési eszközök egy vagy két utcával távolabb futottak – ez egyébként szintén elég sok iskola esetében (pl. Márvány utca, Vas utca, Bánya utca, Szív utca, Dankó Pista utca) megfigyelhető volt. Templom, illetve központi tér szomszédságába épült többek között a Lipót téri, Baross utcai, Cukor utcai, Lajos utcai, Bánya utcai, Kápolna utcai, Szemere utcai és Lónyay utcai iskola is.

9. ábra: A vizsgált negyven budapesti iskola elhelyezkedése: kültelki (kék), külső beltelki (sárga) és belvárosi (piros) iskolák

Mindemellett fordított, a városra irányuló hatás is érezhető az iskolák kialakításánál: a Wesselényi utcai iskola építésekor például a gyerekek erkölcsi nevelése érdekében megszüntettek egy közeli bordélyházat, s mi több, a környező utcát is csatornázták.¹⁶⁸

Az iskolák elhelyezése szempontjából – mint fentebb említettem – fontos tényezőként említették, hogy jó levegőjű területen álljanak, ezért legalkalmasabbnak a minden oldalról szabadon elterülő, környezetéhez képest kissé magasabb fekvésű tereket találták. E kritérium

Belvárosi: V. Vas u., Cukor u., VII. Szemere u., Lipót tér, Próféta u.-Érsek u., Nagykereszt u., Wesselényi u. VIII. Stáció u., Ősz u., IX. Temető u.

¹⁶⁸ FABÓ 1998, p. 64.

azonban szintén csak elméleti síkon létezett, hiszen egy nagyvárosban, s különösen annak belsőbb, sűrűbben lakott részein mindig nagy gondot okoz a telekhiány, s a már fennálló városszövetben igen nehéz több kritériumnak is megfelelő telket találni. Üres telek már a 19. században is alig akadt a belvárosban, a telekárak pedig irreálisan magasak voltak. Megfelelő pénzügyi háttér híján ezért számos iskolának nemhogy jó helyen lévő, de saját telke és épülete sem volt, bérházakban, bérelt lakásokban folyt az oktatás még a 20. század elején is. Az 1906/07-es tanévről készített statisztikai elemzés szerint például a felmért 192 fővárosi iskolából 39, tehát az iskolák 20%-a még mindig bérházakban működött. A helyzetet némileg árnyalja, hogy a bérházakban működő iskolák közül 12 magániskola volt, ugyanakkor a felmért 89 községi elemi iskola közül is 16-nak, vagyis 18%-nak csak bérelt épülete volt (M.1 melléklet). Az iskolaépületek revíziója és az ehhez kapcsolódó építési akciók ezt a helyzetet próbálták felszámolni, jó telkeket azonban sem az 1880-as években, sem a Bárczy István-féle 1910-es években lezajlott iskolaépítkezések során sem tudtak minden esetben vásárolni.

Jól mutatja a telkekkel kapcsolatos problémát a vizsgált iskolák elhelyezkedése is. A negyven vizsgált iskola közül felállításkor 18 kültelki, 22 pedig beltelki területeken feküdt, utóbbiak fele kifejezetten a sűrű belvárosban. Elhelyezkedésük szerint több típusba sorolhatók: voltak utcásorban álló iskolatelkek, két utca által közrezárt telkek (általában szalagparcellákkal, amelyek a két utca között merőlegesen helyezkedtek el), saroktelkek, három oldalról szabadon álló, valamint minden oldalról szabadon álló telkek (10-11. ábra).

	utcasorban	két utca között	saroktelkek	három oldalról szabadon álló	minden oldalról szabadon álló
beltelkek (22 db)	41 %	9 %	23 %	27 %	-
ebből belváros (11 db)	55 %	-	27 %	18 %	-
kültelkek (18 db)	12 %	6 %	47 %	17,5 %	17,5 %

10. ábra: A vizsgált iskolák megoszlása elhelyezkedés szerint

11. ábra: Példák az iskolák elhelyezkedésére: utcásorban álló, két utca közötti, saroktelki, három oldalról szabadon álló és minden oldalról szabadon álló iskola. (alaptérkép forrása: BFL XV.17.d.323c/8, BFL XV.16.e.251/80)

Noha a vizsgált intézmények száma az összeshez mérten elenyésző, a fentebbi arányok alapján így is megállapítható, hogy a belsőbb városrészekben már az iskola építésének idején sem lehetett minden oldalról szabadon álló telekre építkezni, az építkezések során követni kényszerültek a már kialakult városszerkezet rendszerét. Nem véletlen ezért, hogy a legtöbb iskola (pl. Vas utca, Horánszky utca, Szentkirályi utca, Lipót tér, Mester utca, Lónyay utca...) utcásorban helyezkedik el. A szellősebb, szabadabban álló telkek a belső városrészekben vagy saroktelkek voltak (pl. Baross utca, Cukor utca, Miklós tér, Hernád utca), vagy olyan telkek, telekcsoportok, melyeket három oldalról fogott közre egy-egy utca (pl. Marczibányi tér, Szemere utca, Lajos utca). Ez utóbbi megoldás többnyire viszonylag nagy területű iskolák vagy nem derékszögű utcarendszer esetén fordulhatott elő.

A kültelki intézményeknél más arányok figyelhetők meg. Érdekes módon ebben az esetben sem a teljesen vagy majdnem teljesen szabadon álló intézmények száma a legnagyobb, sokkal inkább a saroktelkeké. Ennek okai között tudhatjuk azt, hogy a kültelki iskolák elhelyezésekor az építők, városvezetők szemében vélhetően egy jövőben beépülő városrész képe lebegett, amelynek utcahálózatába egy saroktelki iskola sokkal harmonikusabban beilleszthető, mint egy teljesen szabadon álló telek, központi szerepe, jelentősége ugyanakkor sokkal jobban hangsúlyozható, egészségügyileg kedvezőbb, valamint közlekedésügyi szempontból több irányból megközelíthető, mint egy utcásorban álló intézmény.

De egy 1899-ben végzett felmérés – amely a főváros húsz iskoláját vizsgálta – is hasonló eredményre jutott. A legmegfelelőbb, minden oldalról szabadon álló telek az iskolák töredékénél (a húsz iskola esetén összesen két esetben – a VI. kerületi Külső Váci úti (ma XIII. Váci út 57-61.) és az V. kerületi Szemere utcai (V. Szemere utca 3-5.) iskolánál – jelent csak meg. A többi telek szinte mindegyike olyan magas épületekkel volt körülvéve, amelyek alig engedtek napfényt az iskolába.¹⁶⁹ Az 1910-es évek fejlesztései során ugyan már határozottan törekedtek a megfelelő elhelyezésre, az ötvenöt új iskola harminchat végleges (nem barakk-típusú) épülete közül azonban ekkor is csak öt épült teljesen szabadon álló telekre,¹⁷⁰ további öt pedig utcásorba oly módon, hogy minden oldalról szabadon állt.¹⁷¹

A budapesti nem bentlakásos iskolák többsége tehát nem felelt meg az elhelyezési követelményeknek, számos közülük szűk utcákban, bérházak közé ékelve épült fel, amely nem csupán a benapozottsági tényezőket határozta meg, hanem az iskola telkének méretét is, amely

¹⁶⁹ RIGLER 1899, p. 6.

¹⁷⁰ Az I. Városmajor utcai (ma XII. Városmajor utca 59.), II. Lövház utcai (II. Marczibányi tér 1-3.), III. Szemlőhegy utcai (II. Áldás utca 1.), VII. Egressy úti (XIV. Egressy út 69.), IX. Gyáli úti (IX. Gyáli út 25/a.) iskolák.

¹⁷¹ Az I. Fehérvári úti (XI. Váli út 1.), III. Miklós téri (III. Miklós tér 5.), III. Szentendrei úti (III. Szentendrei út 83-85.), VII. Hungária úti (XIV. Hermina út 23.), illetve a IX. Soroksári úti (IX. Illatos út 2-4.) iskola. KABDEBO 1913, 38.

így természetesen nem lehetett túl nagy, ennek következményeként pedig szabadterek, kertek, zöldfelületek kialakítására sem jutott elég hely.

Mindemellett természetesen ki kell hangsúlyozni, hogy a fentebbi adatok csupán a telek beépítési módjára vonatkoznak. A kedvezőtlenebb körülmények a telken belüli beépítési fajták változásával módosulhattak, ugyanakkor a kedvező telekviszonyokat is negatívan befolyásolhatta egy-egy rossz beépítés.

A főváros városépítészetére jelentős hatást gyakoroltak maguk az iskolaépületek is, amelyek szintén több kategóriába sorolhatók. Ezeket nyilvánvalóan meghatározták az adott terület beépítési szabályai, azonban ezen belül az építkezések során igyekeztek minél jobban kihasználni a meglévő adottságokat, és az iskolák számára legmegfelelőbb elosztású, elhelyezésű és alaprajzi elrendezésű épületeket biztosítani. Az iskola főépülete a városokban leggyakrabban a telekhatár mentén helyezkedett el, így az intézmény általában nem rendelkezett előkerttel, vagy ha mégis, az minimális méretű volt.

A fővárosban a szűk beltelkeken a legáltalánosabb az L alakú épület, amelynek két szárnya többnyire a telek két oldalát foglalta el, s egy kisebb udvart fogott közre. Ilyen épületként létesült többek között a Vas utcában, Baross utcában, Szív utcában, Órnagy úton, Márvány utcában, Telep utcában, illetve a Szemere utcában álló iskola is. További jellegzetes típus az U alakú épület, amely a teleknek három oldalát is lezárja, még kisebb teret hagyva a szabadterek számára (pl. Érsek utca, Wesselényi utca, Lipót tér, Ranolder utca). Ez utóbbi a vidéki városokban is általánosan elterjedt volt, ott azonban többnyire nagyobb telek állt ehhez rendelkezésre.

A főhomlokzat utcára eső részén több bejárat is lehetett, mivel ha az iskola fiú- és leányoktatást is végzett egyben, akkor a két nem diákjait elkülönítették az iskolán belül. Külön bejárat tartozott továbbá az igazgató lakásához is. A bejáratok általában kétszárnyas ajtók voltak, s egy korabeli javaslat szerint nem vezethetett feléjük nagy lépcsősor, egy-két lépcsőfokra azonban mindenképp szükség volt az iskola kiemelésére, hangsúlyozására érdekében.¹⁷² A budapesti iskolákat tekintve elmondható, hogy e kitételeket be is tartották az iskolák építése során. Az épület sokszor a telek teljes utcára néző oldalát elfoglalta, így az udvar az épület mögött kapott csak helyet. Kültelkeken ezzel szemben már szabadabb épületformákra és –elhelyezésre is lehetőség nyílt, így azokon a területeken – az épületet az utcafronttól s a telekhatártól beljebb építve – sokkal gyakoribb az elő- és oldalkertek megjelenése is.

Az iskolaépület méretéről és minőségéről megoszlottak a vélemények a tárgyalt korszakon belül. Az egészségügyi javaslatok szerint a maximum egy emeletes, pavilonszerű elrendezéssel épült iskolák lettek volna a legideálisabbak,¹⁷³ a fővárosi tanulók magas létszáma esetén azonban

¹⁷² WALDMANN 1899, p. 4.

¹⁷³ JÁKI 1989, p. 11.

ez irreálisan nagy telkeket igényelt volna. A városvezetőség kénytelen volt ezért kompromisszumot kötni, s nagyobb, többszintes épületeket emelni a sok kisebb pavilon helyett. Így jöttek létre a városszerte ma is látható épületek, amelyek ily módon kiemelkedtek környezetükből, s azok meghatározó elemévé váltak. Csak a tornaterem állt néhány iskolában külön épületben, de legtöbbször ezt is egybeépítették a főépülettel. A vidéki városokban ezzel szemben volt lehetőség pavilonszerű elrendezésre is, erre jó példa az Alpár Ignác által tervezett szamosújvári gimnázium vagy néhány bentlakásos katonai iskola.

IV.2 Falusi, tanyasi iskolák

Amint azt a bevezetőben említettem, a kis települések – elsősorban a falvak, községek – esetén az iskolák elhelyezése a település központjában, illetve mindenekelőtt a fenntartó más ingatlanjai közelében történt. Felekezeti iskolák esetén tehát templomok, plébániák, lelkészlakok közelében helyezkedtek el. A falusi iskolák csak alsó fokú elemi iskolák voltak, 1-2 osztályteremből álltak csupán, ezért viszonylag kisméretűek voltak. A legtöbb esetben tanítói lak vagy lakrész is kapcsolódott hozzájuk. E két funkció együttélése miatt viszont nagy kert és udvarterületre volt szükség, amely azonban a település kis méretéből adódóan annak szélén is lehetett.

A tanyai iskolák esetén a közelség már kevésbé lehetett meghatározó szempont. A – főleg alföldi – tanyai iskolák gócpontként működtek a környező szétszórt telepek között. Az 1926-30 között lezajlott sürgősségi tanyai iskolaépítési akció során előrelátó szemlélettel, a jövőbeni gazdasági irányú iskolára, valamint az iskolafejlesztésre tekintettel eleve kifejezetten nagy területeket jelöltek ki az iskolák számára, amelyekben így helyet kaphatott a megfelelő méretű iskolaudvar, játszótér és a tanító önellátásához szükséges kert is, de levente gyakorlótér számára is helyet biztosítottak.¹⁷⁴ Az új tanyai iskolák nem csupán oktatási helyszínek voltak, hanem rövid idő alatt a környék kultúrcentrumává is váltak.¹⁷⁵

IV.3 Bentlakásos iskolák

A bentlakásos iskolák a legkorábban kialakult intézmények. Az 1868 után működő intézetek egy része jóval korábbi alapítású, a vizsgált időszakban ezért már szabadtereik is régóta fennálltak. Legkorábbiaknak természetesen a különböző szerzetesrendek által alapított oktatási intézeteket tekinthetjük, de a katonaiskolák között is volt olyan, amely már 1868 előtt fennállt. Magánintézetek is működtek, legnagyobb számban a fővárosban. A népoktatási törvény

¹⁷⁴ SZÉKELYNÉ KÖRÖSI 1994, p. 10., 13.

¹⁷⁵ Uo., p. 43.

megjelenése után is számos új bentlakásos oktatási-nevelési intézet született. Legújabbnak a tanító- és tanítónőképzők számítottak, ezeket ugyanis a törvény bevezetése után létesítették állami intézményként, az ország több nagy városában. Az intézetek egy része teljes mértékben bentlakásos volt, de számos olyan is volt köztük, amely külsősök – nem bentlakók – számára is nyitva állt, ezek esetében a lakófunkciót kiszolgáló részek kevesebb gyermek számára voltak fenntartva. Fontos megemlíteni továbbá, hogy míg a tanítóképzők és a katonai iskolák kifejezetten egy meghatározott iskolatípusként létesültek, addig a szerzetesrendek a rendelkezésükre álló anyagi és személyi kereteken belül határozták meg azt, milyen típusú oktatási intézményt létesítenek. Míg egyes helyeken csak elemi iskolák létesültek, addig más esetekben polgári vagy akár speciális képesítést nyújtó iskolákat is nyithattak.

A bentlakásos iskolák túlnyomó többsége városokban létesült, településen belüli elhelyezkedésük azonban sok tekintetben különbözött a városi nem bentlakásos iskolákétól. Mivel ezek az intézmények lakófunkciót is elláttak, központi elhelyezkedésük nem volt szükségszerű, hiszen nem napi szinten kellett megközelíteni őket. Így könnyebben választhattak olyan telket, amely valóban megfelelő méretű és elhelyezkedésű volt. Ez elsősorban az állami intézmények esetében állt fenn, például a tanítóképzőknél és katonai iskoláknál, amelyeket ebben az időben újonnan létesítettek. Utóbbiaknál például kifejezetten ügyeltek arra, hogy gazdag kulturális élettel rendelkező nagyobb település szélén, vízfolyások és erdős területek közelében helyezkedjenek el, sokszor a város egy olyan magasabb részén, ahonnan a főépület szinte uralta a települést (12. ábra).¹⁷⁶

12. ábra: A település fölé magasodó marosvásárhelyi katonaiskola épülete. (CSEPREGHY 2002, 233. kép)

¹⁷⁶ KLAGYIVIK 2009, pp. 90-91.

A bentlakásos iskolák elhelyezését ugyanakkor sokszor az intézet számára adományozott telkek is meghatározhatták. Ez elsősorban a szerzetesrendi intézményeknél volt jellemző. Az irgalmas nővérek vezetése alatt működő budapesti Cselka Nevelő- és Tanintézet például egy házajándékozással jött létre a Szentlélek téren,¹⁷⁷ de az angolkisasszonyok Sancta Maria Intézete is ilyen módon kezdte meg működését a Józsefvárosban még a 19. század elején.¹⁷⁸ Noha az ingatlanadományok nem mindig rendelkeztek kiváló elhelyezéssel – amit e két példa is mutat – az intézetek pénzadományai és jó pénzgazdálkodása a legtöbb esetben lehetőséget teremtettek arra, hogy más telkeket, házakat is megvásároljanak, és így terjeszkedjenek vagy akár el is költözzenek. Az irgalmas nővérek például már 1883-ban emeletet építettek a meglévő épületre, 1901-ben pedig a szomszédos telket is megvették, továbbá az intézettől pár perc sétányira egy kertjük is létesült.¹⁷⁹ Az angolkisasszonyok intézete számára 1890 után vásárolták meg a korábbinál kedvezőbb helyen fekvő, Molnár és Irányi utcák között lévő telket, ahol korszerű iskolaépületet építettek, mivel azonban ez a belvárosi telek is túl kicsinek bizonyult állandó lakhatásra és pihenésre, ezért Káposztásmegyeren vásároltak egy szőlőkertet, majd Zugligetben is szereztek egy hatalmas területet, amely már kifejezetten a rekreáció és a kerti tevékenységek helyszínévé vált.¹⁸⁰

E két intézet jó példa arra, hogy a bentlakásos iskolák még a budapesti, sűrű beépítettséggel és kevés szabadterrel rendelkező belvárosi elhelyezés esetén is igyekeztek megteremteni a lehetőséget, hogy tanulóik minél nagyobb és egészségesebb levegőjű területen tölthessék az időt. Ugyanakkor azt is példázza, hogy adományok és vásárlások révén több telekkel is rendelkezhetek, amely nem feltétlenül alkotott összefüggő egységet. Az ilyen több telekkel rendelkező bentlakásos intézetek településszöveten belüli elhelyezkedése ezért nem határozható meg egyszerűen, hiszen egy belvárosi intézetnek lehetett akár budai hegyvidéki vagy pesti külvárosi telke is.

¹⁷⁷ CSELKA 1907, p. 3.

¹⁷⁸ ANGOLKISASSZONYOK 1900, p. 8.

¹⁷⁹ CSELKA 1907, p. 4.

¹⁸⁰ ANGOLKISASSZONYOK 1900, pp. 14-15., ANGOLKISASSZONYOK 1902, p. 28. és p. 120.

V A MAGYARORSZÁGI OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK SZABADTÉR-ÉPÍTÉSZETE 1867-1945 KÖZÖTT

*“Az iskola nemcsak a gyermekek oktatója lesz, hanem a népnek magának is.”
(Sváb Gyula)¹⁸²*

Hazánk iskolaügye az 1867-es kiegyezést követően nemcsak a tankötelezettség bevezetésével, hanem az oktatás rendszerének átalakításával is fejlődésnek indult, és ezzel együtt a közegészségügy területén történt haladásnak köszönhetően az iskolai szabadterek is új szerepet kaptak. Mindez természetesen nem elszigetelten jött létre, a hazai pedagógusok, oktatáspolitikusok és egészségügyi szakemberek folyamatosan követték a más országokban elért eredményeket. Magyarország – helyzetéből adódóan – elsősorban a német nyelvterületek mintáit követte, de kezdeti lemaradását behozva idővel a német elképzeléseken túllépő új nézetek, új irányok felé is nyitottá vált. A hazai iskolák gyors felzárkózását mutatja, hogy a századfordulóra a korábbi követő jelleg helyett iskola-egészségügyi vonatkozások tekintetében már viszonylag élen járt Európában. A 20. század fordulóján több országban megszervezett iskolaorvosi intézmény hazánkban akkor már 20 éve működött, illetve az iskola-egészségügyi oktatást is nálunk hozták létre először.¹⁸³ E fejlődés természetesen az iskolai szabadterek iránti igényt, azok használatát is magával hozta.

Az iskolai szabadterek rendkívül sokrétű, számtalan külső hatás befolyása alatt született összetett rendszerekként jöttek létre. Az 1868-as népoktatási törvény után megvalósult iskolaépítések és az oktatáshoz, neveléshez, valamint egészségügyhöz fűződő, szabadterekkel kapcsolatos elméletek során látható e feladat komplex háttere. Az elméletek és a gyakorlatban is megvalósult megoldások nyomkövetésével az az iskolai szabadter-építészeti szemlélet lassú evolúcióját ismerhetjük meg, amely a mai gyakorlat megértéséhez – és az esetleges hibák elkerüléséhez – is fontos támpontot nyújthat.

Az iskolák városon belüli pontos elhelyezkedése meghatározta ugyan a telkek méretét, annak felosztása, elrendezése azonban már a tanulók létszámától, az aktuális pedagógiai, egészségügyi, társadalmi, gazdasági, politikai nézetektől is függött, s a kor szellemének megfelelő építészeti-kertépítészeti irányzat is nagy szerepet játszott benne. Az iskolák

¹⁸² CSÁGOLY 2004, p. 80.

¹⁸³ PEKÁR 1906, p. 3.

kialakításának legfontosabb tényezőiként azok méretét, felosztását, az iskolatelken elhelyezkedő épületeket, szabadtéri területeket, zöldfelületeket tekinthetjük.

Az 1868-as népoktatási törvényben meghatározott kötelező tantárgyak egy része komoly hatással volt az iskolai terekre. Amint arra az alább következő fejezetekben bővebben kitérek, a különböző tantárgyak szerepe a tárgyalt korszak egészén jelentős szerepet játszott, s noha a pedagógiai gondolkodás igyekszik az oktatást nem tantárgyanként, hanem egészében kezelni, a szabadterekre mégis kimondottan bizonyos irányok voltak közvetlen hatással.¹⁸⁴ A földrajz, természettan, természetrajz és rajz oktatása során elsősorban csak a már meglévő szabadtereket hasznosították a tananyag érdekesebbé tételéhez, a népiskolában kötelezővé tett „gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből” és a „testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra”,¹⁸⁵ illetve e tantárgyak későbbi változatai viszont meg is követelték az iskolai szabadterek kialakítását. A későbbi időkben e tantárgyak több iskolatípusban is megjelentek, megnevezésük finomult, bővült, de összességében elmondható, hogy a természettudományok, az esztétikai és vizuális nevelést, valamint a testi nevelést szolgáló tárgyak voltak a szabadterek mindenkori „felhasználói”.

Ugyancsak jelentős volt – ha nem a legjelentősebb – az iskolahigiénia kérdése, amely elsősorban az udvarok, de a testnevelés kérdésével később az iskolai játszóterek létrehozását is elősegítette. A szociálpedagógia szabadterekkel való kapcsolata az 1890-es években jelent meg, szintén a játszóterek kapcsán, amelyek a testi nevelés mellett a gyermekek délutáni elfoglaltságát voltak hivatva biztosítani, ezzel akadályozva meg lelki és erkölcsi züllésüket.¹⁸⁶

A kor politikai gondolkodásmódja is mindenkor szorosan kötődött az iskolai környezet kialakításához, ennek legkézzelfoghatóbb példáit azonban leginkább a két világháború közötti időszakban láthatjuk. Az irredenta és nacionalista eszmék az iskolákat is áthatották,¹⁸⁷ fizikai megjelenésük a különféle szobrok, emlékművek felállításában, az egyes zöldfelületi egységek elnevezésében, de még a növényhasználatban és a formavilágban is érzékelhető. A rendkívül erőteljes és hatásos politikai mozgalom ugyanakkor a szabadterek számára kedvező eredményeket is hozott, ilyen volt például az 1932-es fásítási akció.

Az esztétika és művészetek szerepe viszont meglehetősen későn jelenik meg az iskolai szabadtereken. Noha az épületek esetén már a századforduló környékén lényeges szerephez jutott,¹⁸⁸ az iskolaudvarok esetében ez csak a két világháború közötti időszakban, leginkább a

¹⁸⁴ Kivételt képeznek ez alól természetesen a különböző reformpedagógiai irányzatok, amelyek eleve nem tantárgyanként kezelték az oktatás kérdését, pl. a munkapedagógia elvére épülő irányzatok. Jelen kutatás azonban mindenképp a tömegesen megjelenő iskolatípusokkal foglalkozik, így általános megállapításait is ahhoz igazítja.

¹⁸⁵ 1838. évi 38. tc. 55. §

¹⁸⁶ Bővebben ld. IV.2.2. fejezet.

¹⁸⁷ ZEIDLER 2002, p. 70.

¹⁸⁸ Ld. többek között Rerrich Béla iskolaépítészetről szóló publikációi. RERRICH 1910, RERRICH 1912.

'30-as évek elején jelent meg: „Kétszeresen sivár léghört áraszt azonban az iskola, ha a kopott, elhanyagolt, alkalmatlan épületet rideg és puszta udvar, terület környékezi. A nagy természet és az iskola között ekkor jelentkezik legkirívóbban az ellentét, az élettől, a valóság szépségeitől való lemaradás. A puszta iskola és udvar a szegénylelkűség hordozója. A sivár környezet nem ad anyagot az értelem és érzelem gazdagítására. Nem ad szárnyat a képzeletnek s nem serkent elmélyülésre, világszemlélődésre.”¹⁸⁹

A népiskolák szabadterei tekintetében komoly eredménynek tekinthetjük, hogy az egészségügyi és pedagógiai törekvések hatására már a 19. század második felétől kezdve léteztek normatívák. Gönczy Pál már 1870-ben títusterveket dolgozott ki, ezek azonban még kizárólag az iskola épületére vonatkoztak.¹⁹⁰ Az 1890-es évek iskola-egészségügyi javaslatai viszont már a beépítetlen területekre is kiterjedtek, ezek szerint az iskola telkén legalább 3 m² szabadtéri területet kellett biztosítani tanulóként.¹⁹¹ Ezt az előírást egy 1905-ös javaslat tovább fejlesztette, az elfogadott irányelv szerint ekkor tanulóként összesen 6 m² helyet kellett biztosítani, amelyből 2 m² beépítettként, 3 m² szabad udvarfelületként, 1 m² pedig szabad, de fedett játszótéri területként volt használandó.¹⁹²

Az iskolai szabadterek egy speciális formája, az iskolai játszóterek is részben az egészségügyi vívmányoknak köszönhetik kialakulásukat. A hazai iskolai játszóterek kapcsán az 1890-es évektől megjelenő elméleti írások elsősorban az amerikai helyszíneket ismertették,¹⁹³ a századforduló után megkezdődő gyakorlati megvalósítás során viszont a fővárosi tanárok is Münchenben végezték a játékvezetői képzést.¹⁹⁴ A több fővárosi iskolai játszótérteret is tervező Rerrich Béla pedig széleskörű európai tapasztalattal és ismeretekkel rendelkezett.¹⁹⁵

Az iskolakertek a fenti szabadterekhez képest sokkal nagyobb hagyománnyal rendelkeztek. A felvilágosodás utáni pedagógusmozgalmak, a filantropisták, de a különböző, oktatással foglalkozó szerzetesrendek is régóta hirdették a kertek fontosságát. A mindenekelőtt a bentlakásos iskolákban megjelenő díszkertek formai és eszmei változásai egybevágtak a korszak más hazai díszkertjeinek, parkjainak fejlődésével. A 19. század második felétől kezdődő kertépítészeti változások szintén elsősorban német és angol hatásokra történtek.¹⁹⁶

¹⁸⁹ SUGÁR 1934, p. 10.

¹⁹⁰ GÖNCZY 1870

¹⁹¹ RIGLER 1899, p. 9.

¹⁹² BEXHEFT 1905, p. 1.

¹⁹³ HERKULES 1912/5, pp. 36-37., SINKA 1912, pp. 3-8. Ugyanakkor olyanok is voltak, akik belátták, hogy az amerikai példa a hazai viszonyok között túlságosan utópisztikus, ezért nem célszerű analógiaként használni, így ismét Németország, valamint Svájc, Anglia és a skandináv országok példáját látták követhetőbbnek. FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1914/54, p. 2109.

¹⁹⁴ NEMZETI SPORT 1928/58, p. 7.

¹⁹⁵ Játszóterekről alkotott, az európai és amerikai irányokat bemutató nézeteit ld. RERRICH 1919a, RERRICH 1919b.

¹⁹⁶ A hazai és európai kertépítészet vizsgált korszakon belüli összefüggéseiről Csepely-Knorr Luca végzett részletes és kimerítő elemzést. CSEPELY-KNORR 2011.

Kiemelendő ezek közül, hogy Angliában a közparkok tervezése kapcsán már az 1840-es években megjelentek a szociális és funkcionális kérdések a kerttervezésben, s ennek eredményeként az első tervezett sportterületek, játszóterek is létrejöttek a parkokban. Németországban mindez először Gustav Meyer elméleteiben és terveiben szerepelt az 1860-as években.¹⁹⁷ Magyarországon kissé megkésve, az 1890-es évek végén létesültek az első nyilvános játszótér-tervek, kezdetben a korábbi piacterek átalakítása kapcsán.¹⁹⁸ Érdekes, hogy mindezek ellenére arra hivatkoztak az iskolai játszóterek létesítése kapcsán még az 1910-es években is, hogy a fővárosban nincsen játszótér.¹⁹⁹ Ennek feltételezhetően részben az lehet a magyarázata, hogy az 1890-es években létesített játékterek még csupán egy nagyobb, fasorokkal kerített szabad teresedést jelentettek, azonban játékeszközök, építmények – a későbbiekkel ellentétben – még nem kerültek rá.

A legnagyobb hatással bíró irányzatokon kívül ugyanakkor számos más külföldi példával is találkoztak a hazai szabadtereket létrehozó szakemberek. A már említett nemzetközi iskolaegészségügyi kongresszusokon több ország képviselői tartottak előadásokat, így különböző – olykor egymásnak ellentmondó – nézetek hangzottak el az ifjúsági játékok hatásai, az esztétikai érzék és természet szeretetének fejlesztése, az épületek higiénijára, elhelyezése, az iskolatettek beosztása, udvarok kialakítása kapcsán is,²⁰⁰ így a hazai építkezési utasítások, irányelvek megalkotói széleskörű ismeretekkel rendelkeztek. Mindemellett külföldi tanulmányi kirándulásokat, továbbképzéseket is szerveztek, amelyekről jelentéseket írtak, tanulmányokat publikáltak, így terjesztve az ismereteket. Ilyen beszámolók születtek többek között a fenti országokon kívül Svédországról, Dániáról, Svájcra, de még Japánról is.²⁰¹

Az iskolákhoz tartozó szabadterek kérdése a nagyvárosi iskolákban jelentette a legnagyobb problémát. A falusi és bentlakásos iskolákkal szemben e településeken nem volt alapértelmezett, hogy az iskolákhoz szabadterek is tartozzanak, továbbá az iskolákon kívül is kevés olyan terület állt rendelkezésre, ahol a gyermekek szabadon mozoghattak vagy akár kertészkedhettek volna. A városi iskolák szabadtereinek létrehozása ezért kiemelt jelentőségű volt a tárgyalt időszakban, ez a korabeli írásokban is domináns szerepet kapott. Az alábbiakban ezen iskolák szabadtereit az egyes típusok fejlődéstörténetének függvényében vizsgálom. Ezáltal kibontakozik, hogy az iskolai környezetet meghatározó tényezők az egyes területeken milyen mértékben és hogy jelentkeztek, illetve ezek hogyan alakultak át lassan egy összetett kertépítészeti szempontú megoldássá. Mindemellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a falusi, tanyai iskolákat

¹⁹⁷ Uo. p. 38 és pp. 48-49.

¹⁹⁸ Uo. pp. 113-114.

¹⁹⁹ SZABÓ 1913, p. 26.

²⁰⁰ PEKÁR 1906, pp. 17-37.

²⁰¹ JUBA 1898, BOZÓKY 1908, NÉPTANÍTÓK LAPJA 1912/25, NEMZETI SPORT 1928/58.

sem, ahol a városi iskoláknál ismertetett típusok kevésbé elkülönítve, illetve – a falusi életmódhoz alkalmazkodva – más hangsúllyal jelentek meg. A bentlakásos iskolák – amelyek ugyan többnyire városokba települtek – szintén egy külön csoportot képeznek, a lakófunkció és a nagyobb rendelkezésre álló terület ugyanis erőteljesen meghatározta kialakításukat, amely így lényeges különbséget mutat a nem bentlakásos városi intézményekhez képest. A bentlakásos iskolákon belül úttörő szerepük miatt kiemelten kezelendő a katonaiskolák szabadtérépítészte.

V.1 Városi iskolák szabadterei²⁰⁵

A magyarországi városokon belül a főváros, Budapest tekinthető etalonnak az iskolák terén. A vidéki városok a fővárost tekintették mintának, s a fejlődés is itt volt a legszembetűnőbb. Budapest speciálisnak tekinthető az iskolai szabadterek tekintetében, mert egyfelől az ország legdinamikusabban fejlődő városa, s ennek eredményeként az új európai trendeket, újításokat az iskolák fejlesztése terén is a leghamarabb adaptálta, másfelől azonban sűrű beépítettsége gátló tényezőként hatott az iskolai szabadterek számára, amelyet már a tárgyalt korszakban is többen bíráltak, és igyekeztek alternatív megoldásokat találni arra, hogy a már kialakult városszövetben hogyan oldható meg az iskolák szabadtér-követelménye.²⁰⁶ A városi iskolák szabadtereinek vizsgálatában ezért a budapesti iskolák helyzetének bemutatása kiemelt szerepű.

Az 1873-ban egyesült főváros gazdasági téren rohamléptekkel fejlődött, s ez magával hozta egyéb, többek között a szociális területek fejlődését is. Budapesten nemcsak az oktatás, nevelés, de a közegészségügy – s ezen belül az iskola-egészségügy – fejlesztését is célul tűzték ki, s néhány évtized alatt jelentős változásokat léptettek életbe a városvezetők. Bárczy István – 1901-1906 között a főváros közoktatásügyi ügyosztályának vezetőjeként, majd 1906-1918 között főpolgármesterként – meghatározó lépéseket tett a fentiek fejlesztésében, amely egyúttal az iskolai szabadterek fejlesztését, mennyiségük és méretük növekedését is eredményezte.²⁰⁷ A 19. század végén csírájában megjelent modernizálási törekvések a századforduló pár éve alatt megszilárdultak a fővárosban. A gyors fejlődés azonban az első világháború és az azt követő belpolitikai harcok miatt megtorpant, s csak az 1920-as években került újra középpontba az iskolák kérdése, komolyabb fejlődés pedig csak az 1930-as évektől volt újra érezhető.

²⁰⁵ A bentlakásos iskolák szabadtereinek bővebb tárgyalására a V.3. fejezetben kerül sor, az udvarméretekről szóló fővárosi statisztikai adatokat azonban a könnyebb összehasonlítás érdekében – minthogy ezek is városi iskolák voltak – jelen fejezetben elemzem. E fejezetben foglalkozom továbbá a városi bentlakásos és nem bentlakásos iskolákra egyaránt vonatkozó általános kialakítási kérdésekkel is.

²⁰⁶ SZABÓ 1913, pp. 3-5., 24-26.

²⁰⁷ Bárczy tevékenységéről bővebben ld. ERDEI 1991.

A fővárosi iskolákról már az 1870-es évektől kezdve részletes kimutatásokat készítettek. E statisztikák jól tükrözik az 1868-ban bevezetett tankötelezettség miatti iskolaépítkezések növekedését. Mindazonáltal a kezdeti összeírások elsősorban a tanulók számára, előmenetelére, összetételére, valamint az iskolák működtetéséből és építéséből eredő költségekre, tehát a kötelező népoktatás mennyiségi elemeire fókuszáltak, az oktatás minőségével kapcsolatos kimutatások – ezen belül többek között az iskolahigiénéiával érintőlegesen foglalkozó ismertetések – viszont csupán elvétve jelentek meg, de ezek is csak az iskolaépületen belüli viszonyokat (pl. szintek, ablakok elhelyezése stb.) vették számba.²⁰⁸

A pár évente megjelenő statisztikákban csak az 1890-es évek végétől kezdtek el a tanulók egészségi állapotával és ezzel összefüggésben az iskolai telkek, udvarok, tornatermek méretével és iskolakertek meglétével is foglalkozni. Az 1899/1900-as tanév iskoláinak udvarairól már teljes kimutatás áll rendelkezésünkre,²⁰⁹ és ettől kezdve a statisztikákban az iskolai szabadterek vizsgálata is helyet kapott. Ez természetesen összefüggött a közegészségügy lassú fejlődésével, amely során Budapest alapvető higiéniai feltételeinek megteremtése mellett ebben az időben jutottak el az iskolahigiénia problémakörének felvetéséhez.²¹⁰ Az iskolai egészségügy korabeli neves képviselői – többek között Waldmann Fülöp vagy Rigler Gusztáv – az 1890-es évek végén készítettek felméréseket a budapesti iskolákkal kapcsolatban, amelyekben kitértek a szabadterek mélyebb vizsgálatára is.²¹¹

Ugyancsak az 1890-es évekkel kezdődött az iskolai testnevelésügy kiterjesztése, hiszen noha már az 1868-as törvény kötelezővé tette a tornatanítást, a hiányos felszerelés, tornatermek, játszóterek hiánya miatt ennek általános megvalósítása későbbre tolódott.²¹² Az 1883-ban induló Tornaügy, valamint az 1884-től megjelenő Herkules című folyóiratok már a testnevelésügy igényét és megjelenését jelzik, az 1880-as évek végén pedig már iskolai játszóterekről szóló cikkek is megjelentek. Ekkor azonban még többnyire elméleti síkon, külföldi (elsősorban angol, amerikai és francia) példákat bemutatva zajlott a tornatermek, játszóterek tervezése,²¹³ de – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – a komolyabb, tömeges játszótér-létesítési időszak az ifjúsági játékdélutánok bevezetése után, az 1910-es években jött csak el.

²⁰⁸ KŐRÖSY 1875, KŐRÖSY 1884, KŐRÖSY 1889, KŐRÖSY 1890.

²⁰⁹ KŐRÖSY 1905

²¹⁰ KATONA 2010, pp. 199-200. A fejlődés folyamatát ld. a IV.2. fejezetben.

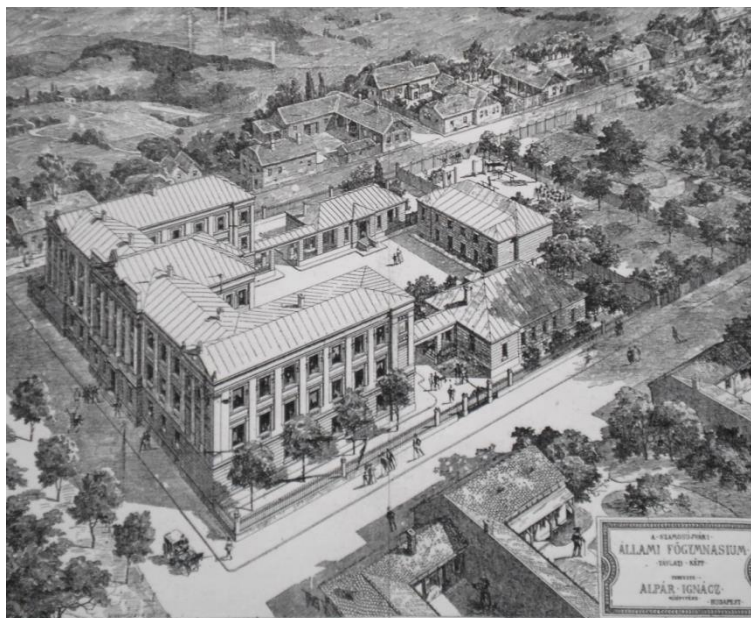
²¹¹ RIGLER 1899, WALDMANN 1899 Meg kell jegyezni azonban, hogy a statisztikákban, illetve az iskolaorvosok munkáiban az azonos iskolák udvarainak területe többnyire nem egyezik egymással. Az eltérés néhol csak pár m², olykor azonban több száz m² különbség is adódik. Ennek oka nem ismert – vélhetően felmérések és bemondások alapon történő méretkimutatás állhat a háttérben, jelen tudásom szerint azonban nem dönthető el, melyik a hiteles adat. A korabeli szabadter-területek, -arányok általános bemutatásához azonban elfogadhatjuk, hogy az adatok ilyen mértékű eltérései nem okoznak nagy különbséget, tehát nagyjából így is a valóságot tükrözik.

²¹² HODÁSZY 1931, pp. 9-10.

²¹³ "Ó" 1887, pp. 1-2.; FELMÉRY 1889, pp. 81-83.

A századforduló tehát nagy fordulatot hozott az városi iskolai szabadterek kérdésében, s tulajdonképpen ezek tudatos létrehozásának és kialakításának kezdeti időszakát jelentette. Az ekkor még csupán külföldi példák nyomán, hazai gyakorlat híján kialakított terek a következő években alapvető fontosságúvá váltak, s a továbbiakban a szabadterek iránti igényt folyamatosan szem előtt tartva létesítették az új iskolákat, s alakították át a már meglévőket.

Az iskolai szabadterekre különösen jellemző, hogy elsődleges szervező erejük a funkció. A különböző célok többféle típust alakítottak ki a városi szabadtereken belül: iskolaudvar, játéktér, iskolai növénykert, faiskola, és díszkert, továbbá a fővárosban tetőteraszok is megjelentek. A városi iskolák mintaképét, az egyes szabadterétípusok elhelyezkedését mutatja egy 1896-ban megjelent távlati rajz (13. ábra). Alpár Ignác terve a szamosújvári állami főgimnázium számára készült, és a szabadterek tekintetében olyan ideális képet mutat be, amely még a két világháború közötti időszakban is követendő példának számíthatott. A teljesen szabadon álló, mind a négy oldalról utcával határolt telken az iskolaépületen kívül egy tornacsarnok, egy igazgatói lakás és az iskolaszolgák lakása is helyet kapott, a két utóbbihoz külön elkülönített, 760 m² kiterjedésű kert tartozott. Az iskolaépület mellett, a telekhatár mentén is volt némi hely előkertek létesítésére, összesen 740 m² területen. A tornacsarnokhoz közvetlenül kapcsolódott a 4300 m²-es torna- és játszótér, egyik felén tornaszerekkel felszerelve, másik felén pedig szabad mozgásra alkalmas, gyepes területtel. A játéktér mögött helyezkedett el a díszes kialakítású kert, amely vélhetően egyben tankertként is működött. A kertet és a tornateret fasor és kerítés határolta el egymástól.²¹⁴

13. ábra: A szamosújvári állami főgimnázium terve, Alpár Ignác, 1896. (FINÁ CZY 1896, s. p.)

²¹⁴ FINÁ CZY 1896, s. p.; SZAMOSÚJVÁRI 1898, p. 3. A szamosújvári gimnázium a képen látható formájában meg is épült, a telekméret és az épületek ma is változatlanok. Szabadterei azonban teljesen átalakultak, az egykori kertekre már csak 2-3 idős fa emlékeztet.

V.1.1 *Iskolaudvarok*

A városi, nagyvárosi iskolák udvarai – a más típusú és elhelyezkedésű oktatási intézményektől eltérően²¹⁵ – tisztán iskolai célokat szolgáltak, kialakításukban a lakásokhoz tartozó házikertek nem játszottak szerepet, ugyanakkor a városi magas tanulólétszám, a telekhiány vagy a magas telekárak más módon határozták meg őket.

Mivel az 1890-es évek előtt az iskolatelek méretének és ezzel együtt a szabadtereknek nem tulajdonítottak jelentős szerepet, érthető, hogy a korai időkben épített iskolák nagy többségéhez csak nagyon kis területű udvar tartozott. A kiválasztott telekre igyekeztek minél nagyobb iskolát felépíteni, hogy egyetlen építkezéssel minél több gyermek tanulási feltételeit biztosítsák, amelynek eredményeként beépítetlen terület alig maradt a telken. Ha volt is valamekkora szabad terület, a nagyméretű iskolák tanulószáma miatt az egy főre jutó udvarterület nagyon kevés maradt.

A vidéki városok beépítettsége a fővároshoz képest kedvezőbb volt, ezért az iskolák számára is nagyobb területet tudtak biztosítani. Jóllehet pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, a térképi ábrázolások és a máig fennmaradt korabeli iskolák alapján azonban elmondható, hogy a legtöbb vidéki városi iskolában vélhetően a korabeli normatívának megfelelő méretű szabadterek is rendelkezésre álltak. Legtöbbször ugyanis a város engedte át a telkeket iskolaépítés céljára, amelyeket a korabeli előírásoknak megfelelően jelöltek ki. A fentebb említett szamosújvári állami gimnázium esetén is a város adományozott telket (a korábbi vásártér területét), továbbá azt is meghatározta, hogy amennyiben a telek mégsem felelne meg az iskola építésére, másikat jelölnek ki e célra. A létrehozott pavilonrendszerű iskolában összesen 6940 m² szabadtéri terület adódott, amelyből 1140 m²-t használtak udvarként.²¹⁶

Budapesten – a város beépítettségéből adódóan – alig adódott lehetőség a vidéki városokéhoz hasonló negyméretű udvarok kialakítására. Általánosságban elmondható, hogy a sűrű beépítésű pesti belvárosi részekben minimális, a külvárosi területeken és Budán viszont némileg több szabadtér adódott a telken. A századforduló időszakában már igyekeztek nagy telket találni az iskoláknak, de a beépítettségéből és magas telekárakból adódó problémák hasonlóak voltak, mint a korábbi korszakban, így többnyire ismét a budai és külvárosi iskolák területe lehetett csak elfogadható.

A fővárosi udvarok méretét az iskola típusa is meghatározta. A budapesti statisztikai adatok alapján úgy tűnik, kialakításukat kezdetben elsősorban az alsó fokú népiskoláknál és

²¹⁵ Ezekről bővebben ld. V.2. és V.3. fejezet.

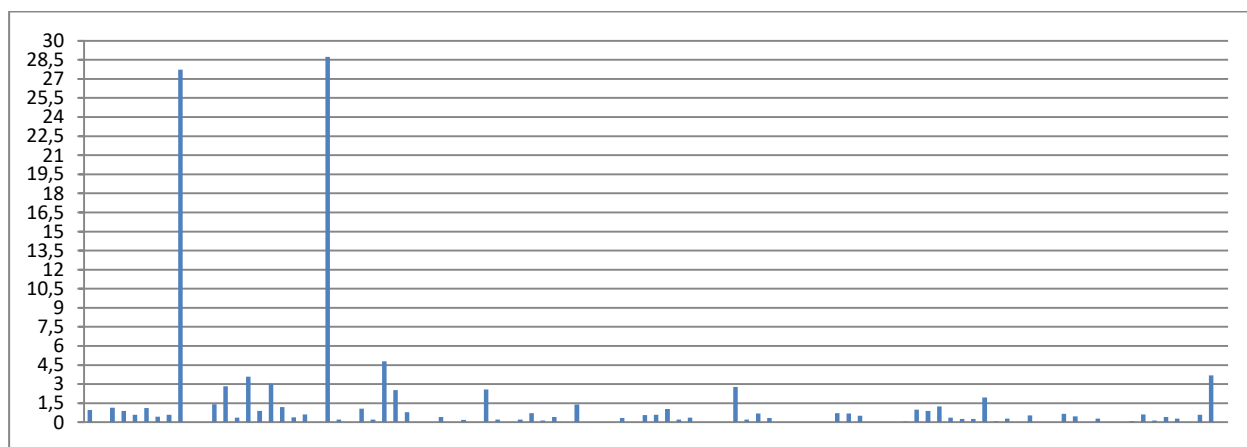
²¹⁶ SZAMOSÚJVÁRI 1895, p. 9.

polgári iskoláknál tartották fontosnak, a gimnáziumok esetén – vélhetően humán beállítottságuk miatt – viszont már statisztikai adatok között sem szerepeltették az iskolaudvarokat.²¹⁷

Az 1890-es évek végén és 1905-ben megfogalmazott elvárásokat, amelyek szerint legalább 3 m² szabadterületet, illetve ezt kiegészítve 1 m² szabad, de fedett játszóhelyet kellett biztosítani tanulónként, a fővárosi iskolák - egy-két helyszínt leszámítva - meg sem közelítették. Ennek oka nem mindig a kis telekméret, sokkal inkább az iskolák említett túlszűfolttsága volt. Az M.1 melléklet első része szemlélteti a 19. század végi állapotokat. A kimutatás Budapest összes községi (tehát a főváros kezelésében lévő) iskoláját felmérte, egyebek mellett vizsgálva azok tanulólétszámát, udvaruk méretét és iskolakertek meglétét. A közölt adatok alapján kiszámoltam az egy főre jutó fajlagos udvarméretet és színessel jelöltem azokat az iskolákat, amelyek az előírásoknak megfelelő méretű udvarral rendelkeztek.

A 3 m²/tanuló udvarterületet a vizsgált iskolák közül az 1899/1900-as tanévben összesen a Hidegkúti úti (I. ker. Lipótmező), Medve utcai (II. ker.), Tanuló utcai (III. ker.), Elnök utcai (X. ker. Tisztviselőtelep) elemi iskola, valamint a Koronaőr utcai (I. ker. Krisztinaváros) és Csokonai utcai (VIII. ker. Józsefváros) polgári leányiskola, illetve az Iskola téri (I. ker.) felsőbb leányiskola, továbbá két bentlakásos iskola (községi szeretetház és „Mayer” fiúárvaház) érte el.²¹⁸ Ez elemi iskolák esetén 9%-os eredmény, a polgári iskoláknak 13%-a, az összes vizsgált – tehát fővárosi községi fenntartású – iskolának pedig 10%-a (14-16. ábra).

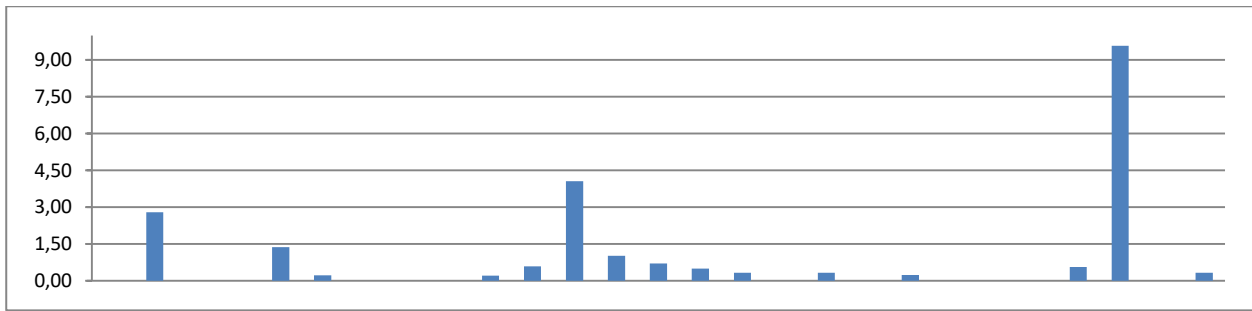
Egyes iskolák ugyanakkor hiába rendelkeztek nagy udvarral, a magas tanulólétszám miatt az egy főre jutó udvarterület mégsem érte el a kívánt méretet. Ilyen volt például a Külső Váci úti iskola (VI. ker.) is, amely 3608 m² udvarterületével az említett tanévben 2590 gyermeket szolgált ki. Az ilyen iskolák esetén csak a tanulószám csökkentése, környékbeli újabb iskolák felállítása hozhatta meg a kívánt eredményt, amint az a Külső Váci úti iskolánál a későbbi években meg is történt.

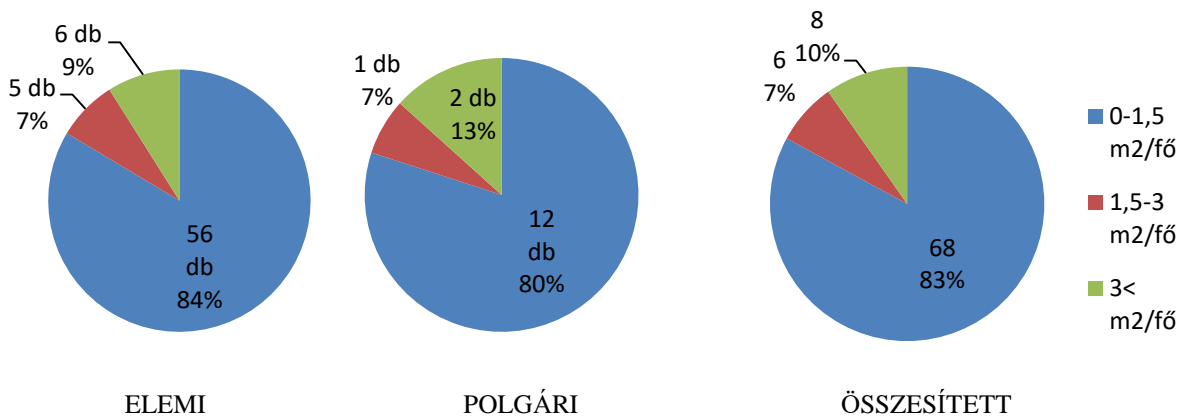
14. ábra: Budapesti községi elemi iskolák fajlagos udvarméretei (m²/fő), 1899/1900

²¹⁷ KÖRÖSY 1905, pp.111-115.; STATISZTIKÁK 1907, pp. 110-115.

²¹⁸ KÖRÖSY 1905, 2. sz. tábla (pp. 5-6.), 5. sz. tábla (pp. 31-36.), 19. sz. tábla (p. 49.), 21. sz. tábla (pp. 52., 54-55.)

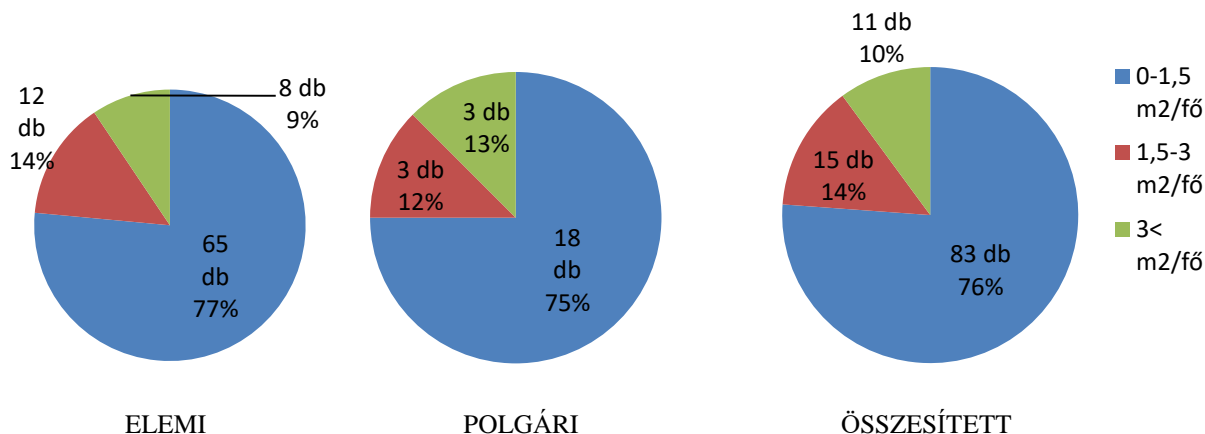
15. ábra: Budapesti községi polgári iskolák fajlagos udvarméretei (m²/fő), 1899/1900

16. ábra: Budapesti községi elemi és pogári iskolák fajlagos udvarméretének százalékos eloszlása, valamint ezek összesített eloszlása 1899/1900

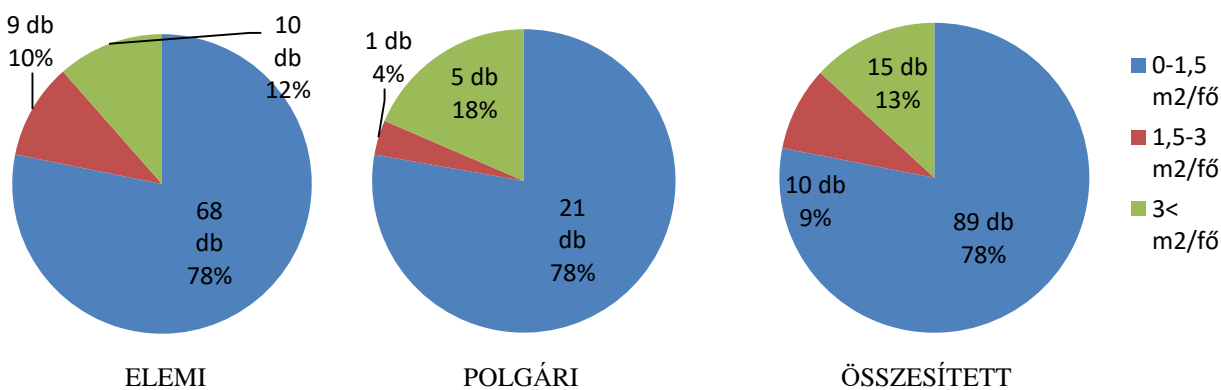
Részben az udvarok méretének növelése, részben a tanulók számának csökkenése miatt néhány már meglévő iskola az 5 évvel későbbi kimutatás alapján (1904/1905-ös tanév) javuló tendenciát mutatott: az udvar területe 3 m²/tanuló fölé emelkedett a Zugligeti úti (I. ker.), a Kápolna téri (X. ker.) elemi iskolában, valamint a Medve utcai (II. ker.) polgári fiúiskolában (1. kép), két újonnan épített III. kerületi iskola (Szentendrei úti, Római fürdő telepi – 5-6. kép) pedig kifejezetten nagy arányú udvarmérettel készült. Ugyanakkor az ellenkező irányú folyamatra is akad példa; a tanulószám emelkedése vagy az iskola bővítése miatt jelentősen csökkent is néhány helyen az egy főre jutó udvarterület. Ilyen volt például a fentebb említett Elnök utcai (X. ker.), valamint az ideális méretet korábban sem elérő Miklós téri (III. ker.) iskola (17. ábra).²¹⁹

²¹⁹ STATISZTIKÁK 1907, 2. sz. tábla (pp. 6-8), 5. sz. tábla (pp. 40-46), 19. sz. tábla (p. 70), 21. sz. tábla (pp. 74-75, 77-78).

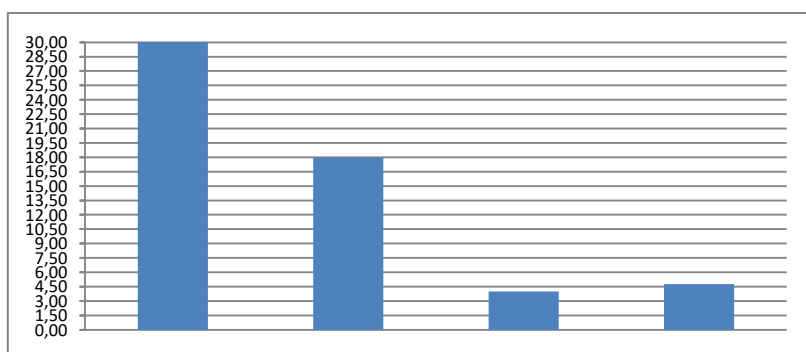

17. ábra: Budapesti községi elemi és pogári iskolák fajlagos udvarmértékének százalékos eloszlása, valamint ezek összesített eloszlása 1904/1905

Az 1906/1907-es tanévből már a nem községi fenntartású budapesti iskolákat is számbavette a statisztika (18. ábra). Ez alapján megállapítható, hogy a néhány fennálló állami elemi iskola esetén nagy udvarok álltak rendelkezésre (19. ábra). Ezek azonban speciális jellegű iskolák voltak, tanulólétszámuk tehát szintén korlátozott volt (tanítóképzőkhöz tartozó gyakorlóiskolák, vasúti alkalmazottak gyermekei számára létrehozott iskola, valamint a budapesti börtönhöz kapcsolódó, az örök és tisztviselők gyermekei számára létesített iskola).

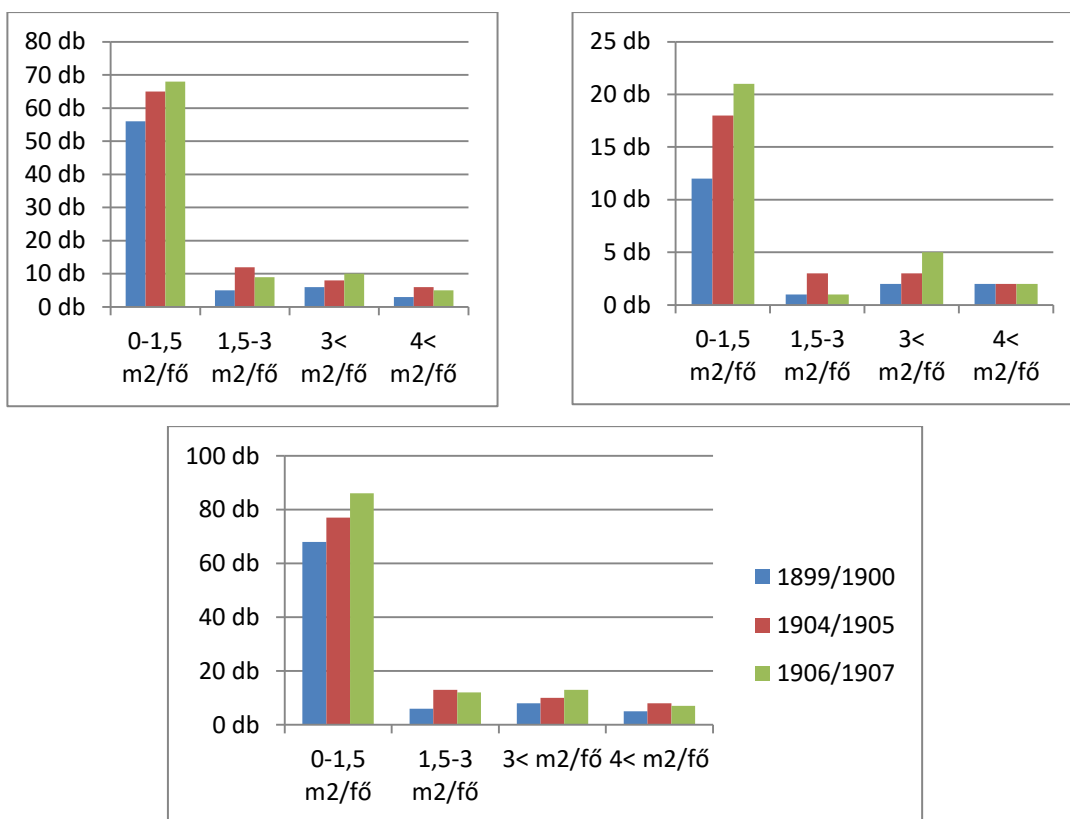

18. ábra: Budapesti községi elemi és pogári iskolák fajlagos udvarmértékének százalékos eloszlása, valamint ezek összesített eloszlása 1906/1907

19. ábra: Budapesti állami elemi iskolák udvarainak fajlagos területe (m²/fő)

Az összesített grafikonok alapján jól látható, hogy a századforduló éveiben Budapesten az előírások és különböző iskola-egészségügyi javaslatok ellenére sem tudták betartani a 3 m²/fő minimális udvarterületet. Az 1899/1900-as tanév és 1906/1907-es tanév közötti időszakban a statisztikák alapján minimális fejlődés történt: elemi iskolák esetén 9%-ról 12%-ra, polgári iskolák esetén 13%-ról 18%-ra, összesítve pedig 10%-ról 13%-ra emelkedett a megfelelő udvarmérettel rendelkező iskolák aránya, ugyanakkor látható, hogy 1,5-3 m²/fő fajlagos udvarterületű iskolák is hasonló arányban működtek (7-14% között), törekvés tehát biztosan volt nagyobb udvarok létesítésére. A lassú fejlődést azonban semmiképp sem tekinthetjük lineárisnak, hiszen noha csak három évnvi adat áll rendelkezésre, ebből is tisztán látható, hogy nem egyenletesen változtak az arányok, az 1,5 m²/fő-nél nagyobb területű iskolákból például az 1904/1905-ös tanévben több volt, mint az 1906/1907-es évben. A századfordulónál lévő ugrás mindemellett mégis jól érzékelhető (20. ábra).

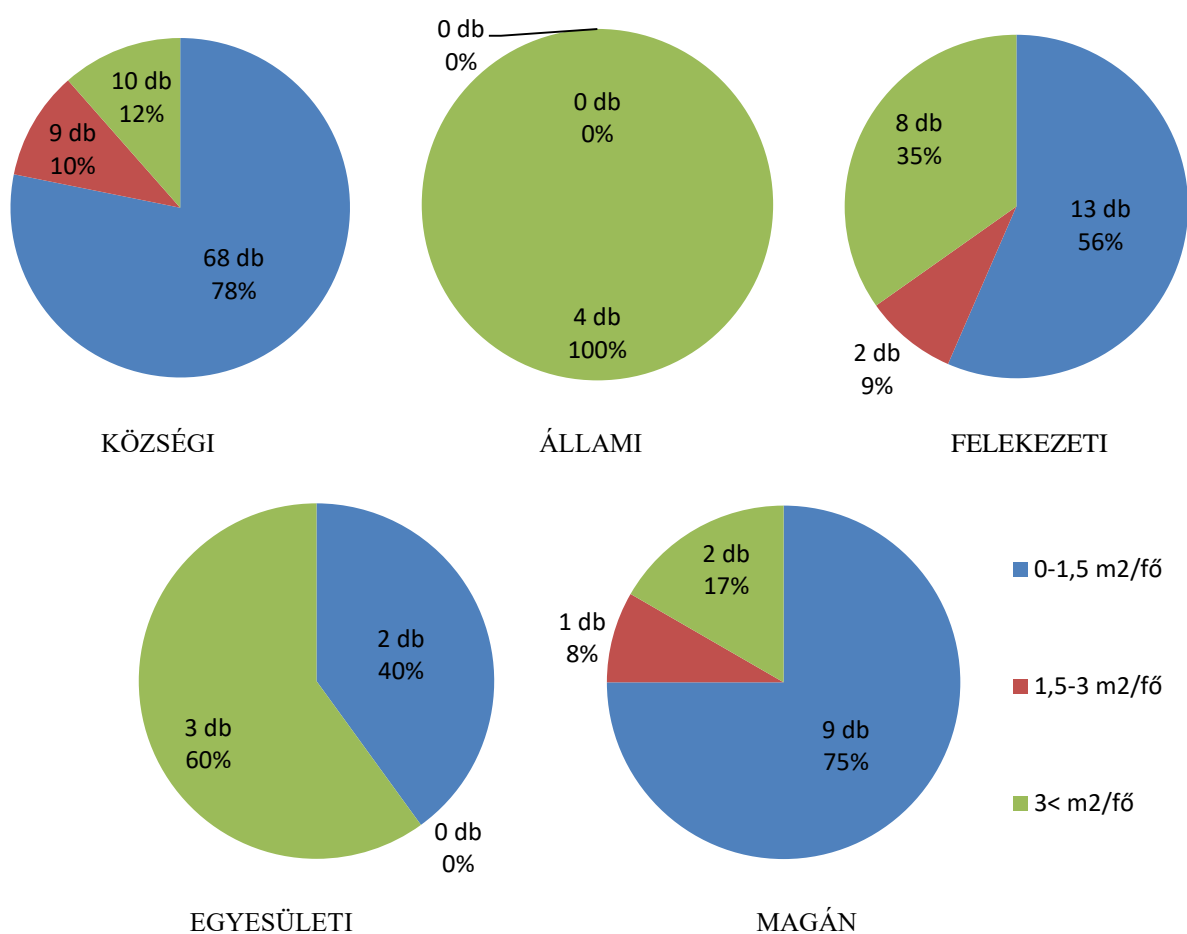
20. ábra: Budapesti községi elemi és polgári iskolák, illetve ezek összességének fajlagos udvarméret szerinti elosztása az 1899/1900-as, 1904/1905-ös és 1906/1907-es tanévben

A fővárosban sok esetben tehát szinte betarthatatlan, ideális telekméretekről és azok felosztásáról szóló elképzelést az 1910-es években kibontakozó, Bárczy István-féle iskolaépítési program során igyekeztek megvalósítható formába önteni. A korábbi egy főre jutó 6 m²-es normatívát felére csökkentették, amelyből 1,5 m² belső (tantermi) területet és 1,5 m² kültéri, udvari területet

szántak egy tanulóra.²²⁰ Megvalósítása azonban még így is nehézségekbe ütközött, és számos iskolában továbbra sem sikerült tartani a minimális követelményeket.

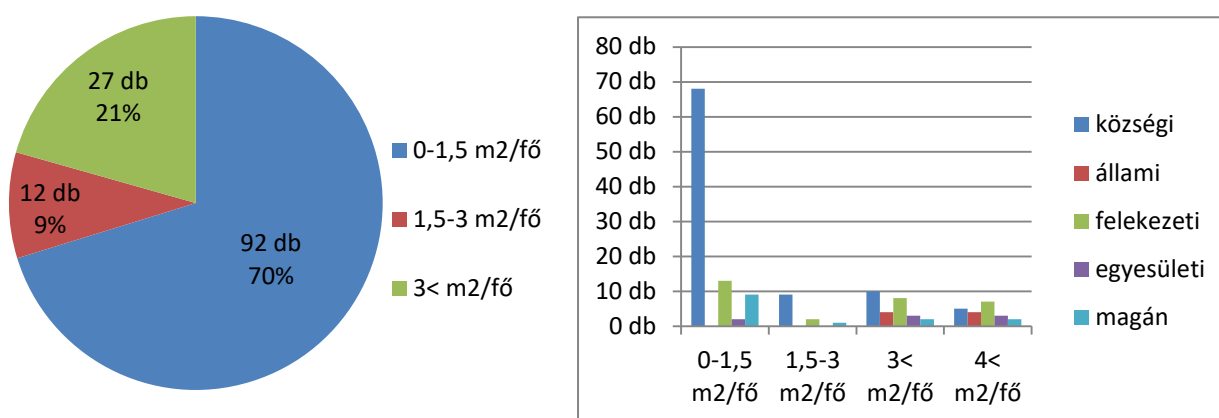
Az általános kialakítású iskolákkal szemben a bentlakásos iskolák esetén nagyobb jelentőséget kapott a szabadterek – ezen belül a zöldfelületek – létesítése. Az ilyen típusú iskolák – a képzés fokától és tananyagától függetlenül – lakófunkciót is betöltöttek, amelyhez viszont már a korabeli felfogások szerint is elengedhetetlen volt egy nagyobb beépítetlen terület, zöldfelület kialakítása. Nem meglepő ezért, hogy a statisztikákban kiugró udvarterülettel (egy főre jutó területet számítva) rendelkező iskolák kivétel nélkül bentlakásos, budai iskolák voltak: az ún. “Mayer” fiúárvaház (I. ker. Városmajor utca) és a községi szeretetház (II. ker. Lövház utca), ahol az udvar mellett kert is jutott a tanulóknak.

Az 1906/1907-es tanév statisztikája alapján kifejezetten szembeűnő a különbség a bentlakásos és nem bentlakásos iskolák között (21-22. ábra). A kimutatásban szereplő felekezeti és egyesületi iskolák nagy része ugyanis bentlakásos intézet volt, ezek egy főre jutó udvarterülete kimondottan magas még a belvárosi területeken is. Nagyobb méretű telek ezekben az iskolákban sem állt mindig rendelkezésre, de tanulólétszámuk sokszor kedvezőbb volt.

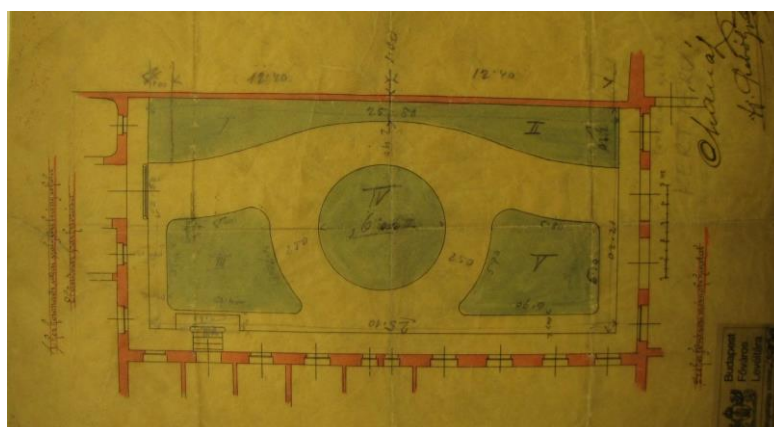
21. ábra: Budapesti népiskolák fajlagos udvarterületének eloszlása fenntartók szerint (m²/fő), 1906/1907

²²⁰ KABDEBO 1913, p. 39. és p. 49.

22. ábra: Budapesti elemi iskolák udvarméreteinek összesített eloszlása (m²/fő), 1906/1907

Az udvarok elsősorban az iskolai órák közötti szünetek eltöltésére szolgáltak. Funkcionális kialakításuk időbeni változása összefügg a többi iskolai szabadtér kialakulásával. A korszak első felében ugyanis a legtöbb iskolában egyetlen szabadtéri területen keveredtek a később különválasztott funkciók. A növényzet jótékony egészségügyi és esztétikai hatását felismerve az 1870-es években például még azt javasolták, hogy az udvarokat alakítsák kertté. Erre példa a budapesti Koronaőr utca udvarának terve is (23. ábra).

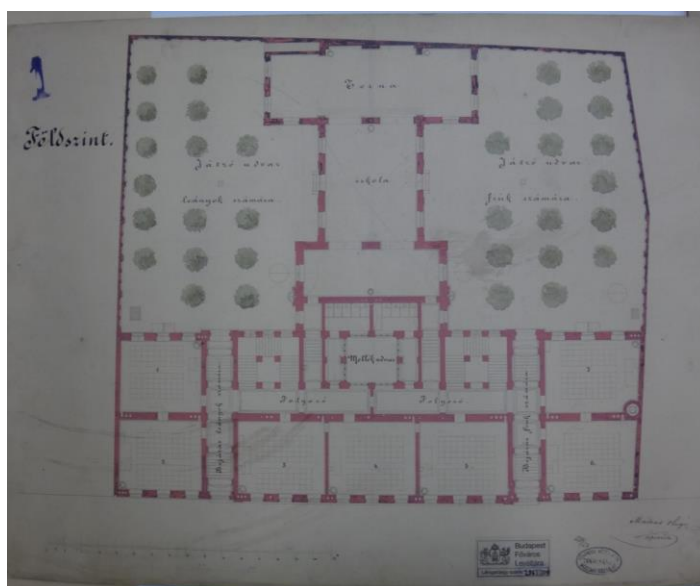

23. ábra: A Koronaőr utcai iskola parkosított udvara, é. n. (BFL XV. 17. d. 328/KTi 1/31.)

A diószegi református leányiskola udvara 1873-ban a korabeli kertépítészeti divat szerint került kialakításra: „Az udvar közepére készítettünk egy szérünagyságu kerek virág-ágyat, hasgatott sindelylyel X formára körülszegve; a kerítés mellé körül másfél ölnyi széles virág-ágyakat szakgatottan beosztva. A kútat magas virágokkal fedtük el, ívformára meghajtott vesszőcskével körülszegve. Az épület eleje 13 öl hosszan borostyánnal drótra, spárgára felfuttatva. A borostyán előtt másfél lábnyi széles virágok. A széles tornácra két diadalkapu forma nyílás vezetett, ezek csúcsíves alakban végződtek. Volt az udvaron 32 féle virág 106 változatban (például viola 10-féle). A diadalkapunál kétfelől két nagy oleánder diszlett.”²²¹ De teljes mértékben fásított udvart

²²¹ KALMÁR 1874, pp. 90-91.

találunk a budapesti Medve utcai iskola 1875-ös tervrajzán is, noha az a felirat szerint játszóudvarként szolgált (24. ábra).²²²

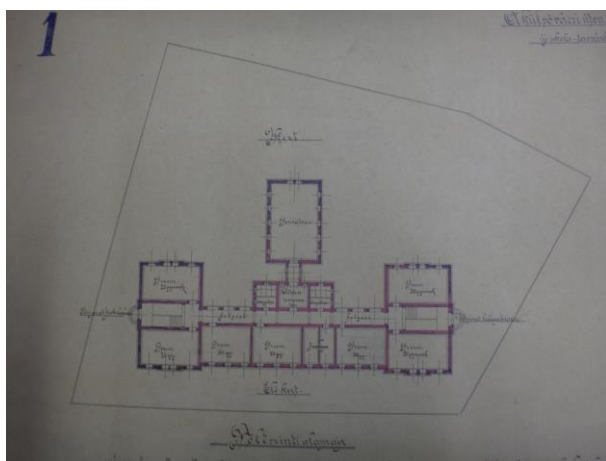
24. ábra: A Medve utcai iskola helyszínrajza, 1873. (BFL XV. 17. d. 328 KTi 32/3)

Ugyanakkor az udvarkialakítások esetén általánosabb volt a másik véglet, a teljesen üres, növényzet nélkül hagyott, gondozatlan udvarok látványa. Az 1890-es években a korabeli iskolaegészségügyi írárok ennek hangot is adtak: „Milyen udvarok azok! Többnyire fák nélkül, aszfalttal burkolva s vastag, apró kavicsal behintve, hogy az ember talpa csak úgy ropog belé; köröskörül óriási falak, akár csak a börtönök falai; sehol egy kis zöld gyepp; nem is beszéllek elkülönített térről a kisebbek számára, vagy fedett helyekről, melyek a zord vagy esős időben is megengednék a szabadban való tartózkodást.”²²³ Waldmann Fülöp 1899-es felmérése szerint húsz fővárosi iskolából csak a Külső Váci úti elemi iskola (25. ábra) volt megfelelően, négy másik (Szemere utcai, Lovag utcai, Rottenbiller utcai elemi iskolák és a Kazinczy utcai polgári fiúiskola) pedig részben fásítva. Három iskola minimális árnyékot adó fákkal rendelkezett csupán (Érsek utcai, Wesselényi utcai elemi iskola és Felső-erdősori polgári leányiskola), tizenkét udvar területén azonban egyáltalán nem álltak fák. A burkolatok eloszlása pedig az alábbiak szerint alakult: a legtöbb esetben (kilenc iskola udvarán) kavicsburkolatot találtak, három-három helyen aszfaltot, illetve kockakő burkolatot, négy helyen pedig homokkal felszórt udvart. Szabad termőtalaj csak egy helyen maradt meg burkolatként. Játsszóter összesen két udvaron létesült (Külső Váci úti elemi iskola és Kazinczy utcai polgári fiúiskola), fedett játszóhely még ezekben az iskolákban sem volt.²²⁴

²²² A Medve utcai iskola terve, 1875. Földszinti alaprajz. Tervező: Mátyás Hugó építész. BFL XV. 17. d. KTi32/3.

²²³ WALDMANN 1899, p. 13.

²²⁴ A játszótér hiánya nem meglepő 1899-ben, hiszen ekkor elméleti szinten is viszonylag újnak számított, gyakorlatban pedig szinte egyáltalán nem alkalmazták még ezt az iskolai szabadtértípust. Ld. V.1.2. fejezet.

25. ábra: A Külső Váci úti iskola alaprajza. (BFL XV. 17. d. 328 K43/1)

Maga az udvar használata is változó volt; mindössze tíz helyen használták rendszeresen az iskolák szabadtereit, hat helyen egyáltalán nem, négy iskola esetében pedig csak igen ritkán.²²⁵ Ez utóbbi kimutatás is jelzi, hogy az iskolaépületekhez tartozó szabadterek fontosságát ebben az időben még nem becsülték sokra, sok helyen nem fáradtak a megfelelő környezet kialakításával, hiszen használni sem óhajtották (26. ábra).

ISKOLA		UDVAR			
		FÁSÍTOTT	BURKOLAT	JÁTSZÓTÉR	HASZNÁLAT
elemi iskolák	Margit körúti	nem	kavics	nem	igen
	Kötő utcai	nem	kockakő	nem	nem
	Gróf Károly utcai	nem	kavics	nem	nem
	Szemere utcai	részben	kavics	nem	igen
	Külső Váci úti	igen	homok	igen	igen
	Érsek utcai	alig	talaj	nem	néha
	Lovag utcai	részben	homok	nem	nem
	Wesselényi utcai	alig	kavics	nem	néha
	Rottenbiller utcai	részben	kavics	nem	igen
	Rökk Szilárd utcai	nem	homok	nem	igen
	Szentkirályi utcai	nem	kockakő	nem	igen
	Práter utcai	nem	kavics	nem	igen
	Bezerédj utcai	nem	aszfalt	nem	nem
	Bakáts téri	nem	aszfalt	nem	igen
	Lónyai utcai	nem	kavics	nem	nem

²²⁵ WALDMANN 1899, pp. 18-19.

polgári fiúiskolák	Kazinczy utcai	részben	kockakő, talaj	igen	igen
	József utcai	nem	kavics	nem	néha
	Vadász utcai	nem	aszfalt	nem	igen
polgári leányiskolák	Felső-erdősori	alig	homok	nem	nem
	Práter utcai	nem	kavics	nem	igen

26. ábra: Waldmann Fülöp húsz fővárosi iskolára vonatkozó 1899-es felmérése. (WALDMANN 1899, p. 18-19.)

Az 1890-es években kezdtek különválni a különböző funkciójú szabadterek. Az iskolakert és az udvar elkülönülése részben a testnevelésügy fejlődésének is köszönhető, amely az 1890-es években már a szabad mozgás, játék (futás, labdajátékok stb.) fontosságát hirdette, amelyhez megfelelő méretű üres területre is szükség volt. A századforduló környéki statisztikák már eleve külön szerepeltetik e két szabadtér-típust (M.1 melléklet). Az udvar ettől kezdve szabad mozgásra alkalmas területet jelentett, amelyről azonban nem volt teljesen száműzve a növényzet: *“Az udvar jól kavicsolt és csatornázott legyen. Télire korcsolyapályát lehessen rajta készíteni. Célszerű a széleit fákkal szegélyezni s kisebb fajta botanikus kertnek céljaira is felhasználni.”*²²⁶

Az udvarok rendezését az 1897-ben kiadott VKM rendelet és az ehhez tartozó 1898-as építkezési utasítás részben új mederbe terelte, ezek ugyanis kötelezővé tették a népiskolákban játszótérek létesítését. Az iskolaudvarok ilyen irányú fejlesztése azonban többnyire csak azon helyeken volt lehetséges, ahol az udvar kellően nagyméretű volt.²²⁷ A megvalósítás azonban még váratott magára, Budapesten például az udvarok használhatatlansága, rendezetlensége még 1912-ben is általános probléma volt: *“Egyes helyeken az udvar teljesen gondozatlan, elhanyagolt állapotban van, másutt nagyon mély, agyagos, egyenetlen gödrös vagy túlkemény, vagy kavicsos talaja van, ismét másutt ültetvények vagy a középben elhelyezett virágágy teszi használhatatlanná, esetleg palánk vagy kerítés vonul végig rajta és ez által alkalmatlan egy egész osztály befogadására.”*²²⁸

Mindezek ellenére a századforduló idején már több törekvést is látunk az udvarok megfelelő kialakítására. Az 1904-ben rendezett országos tanszerkiállításon a különféle mintaiskolák mellett egy játszótéri és egészségügyi berendezésekkel felszerelt mintaudvar is bemutatásra került,²²⁹ a következő évben pedig számos tanítógyűlésen előadásokat tartottak az

²²⁶ BEXHEFT 1905, p. 9. A korcsolyapályák fejlődéstörténete természetesen szintén összefüggött a testnevelés fejlődésével. 1892-ben a fővárosi tanács még kifejezetten tiltotta az iskolákban korcsolyapályák előzetes bejelentés nélküli létesítését. PESTI HÍRLAP 1892/1, p. 11.

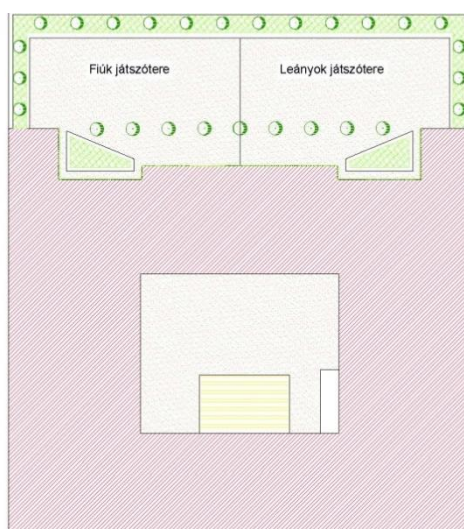
²²⁷ Kivételt képez ez alól a Kazinczy utcai polgári fiúiskola udvara, amely a statisztikai adatok alapján mindössze 195 m² területű volt, fajlagos területe 0,22 m²/fő, Waldmann Fülöp ismertetett vizsgálata alapján azonban ennek ellenére is volt játszótér az udvaron.

²²⁸ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1912/24, p. 1096.

²²⁹ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1904/19, p. 14., PESTI HÍRLAP 1904/127, p. 12.

udvarok megfelelő kihasználásáról.²³⁰ Az udvar mint tanítási eszköz használatáról számos javaslat született. A torna- és játékoktatáson kívül – amelyhez sokszor nem is volt elég az udvarok mérete – a földrajz, természetrajz, rajz oktatásához is javasolták felhasználását. A földrajz esetében például a távolságmérések helyszíneként, valamint térképek, helyszínrajzok készítésének tanulásához ajánlották az iskolaudvart.²³¹ 1904-ben Bárczy István a természetrajz tanításához – mivel ebben az időben már preparátumok és képek helyett az élő elemek tanulmányozása volt a fő oktatási módszer – viváriumok létrehozását és cserepes növények ültetését kezdeményezte.²³²

Az 1910-es években Budapesten megvalósuló Bárczy-féle iskolaépítési program során már a legtöbb helyen ügyeltek a megfelelő udvarkialakításra, jóllehet méret szempontjából nem mindig sikerült ideális szabadtereket létrehozni. Az iskolaudvarok elsősorban játékra és tornára alkalmas terekké váltak, az oktatáshoz is hasznosítható növényzet ezek szélén mint határoló- és védőelem jelent meg. A program során elkészült III. kerületi Kiscelli úti iskola a korszak udvarrendezéshez kapcsolódó elképzeléseinek egyik mintapéldánya, amely kiválóan illusztrálja a tipikus korabeli rendezett udvar képét (27. ábra). A kifejezetten játéktérnek kialakított udvar két részre volt osztva a fiúk és lányok számára. Fákkal, valamint a telekhatár mentén cserjesorral volt körülvéve, burkolata pedig kavicsos homok volt. Kisebb növényzettel borított terület kialakítására az épület beugró részein kerülhetett még sor, azon a területen, ahol a játéktér egyöntetű kialakítását ez nem zavarta. A játéktér határoló épületfalat növényvel futtatták be. Az épülettel körülzárt kisebb udvaron zöldfelületeket nem létesítettek, itt egyszerű, kavicsos homokkal burkolt tér helyezkedett el, amelynek déli oldalán fedett játszóteret hoztak létre.²³⁴

27. ábra: A Kiscelli úti iskola tervezett udvara. (eredeti: BFL XV. 17. d. 328. KTi 38/26.)

²³⁰ PESTI NAPLÓ 1905/320, p. 19., PESTI NAPLÓ 1905/330, p. 13.

²³¹ HÉZSER 1913, p. 568., ZOVÁNYI 1905, p. 5., VADAY 1900, p. 61, 64.

²³² BUDAPESTI HÍRLAP 1904/267, p. 9., MAGYAR PEDAGÓGIA 1904, p. 500., PESTI HÍRLAP 1904/267, p. 5., PESTI NAPLÓ 1904/268, p. 14.

²³⁴ Budapest Székesfőváros III. ker. Kiscelli úti elemi iskola kertjének tervrajza, BFL XV. 17. d.328 / KTi 38/26.

A fővárosnak célja volt, hogy a többi iskolában is hasonló udvarok jöjjenek létre, ezért 1912-ben határozatban utasították az iskolákat, hogy mielőbb rendezzék udvaraikat, illetve küldjenek rajzzal készült jelentést az udvarok méretéről, burkolatáról, valamint – amennyiben a játéktérre történő átalakítás az iskola anyagi keretén belül nem volt megvalósítható – költségvonzatáról is.²³⁵ A megfelelő méretű udvarok ilyen irányú rendezése során tömegesen is kialakult az új szabadter-típus, az iskolai játszótér, amely azonban a legtöbb esetben – a korábban vázolt méretbeli gondok miatt – a fővárosban legtöbbször mégsem az udvaron, hanem azok mellett, vagy az iskolától távolabb elhelyezkedő telken jelent meg. A két szabadter-típus tehát részben különválasztható, és ugyan mindkettőt használhatták játékokra, az iskolához közvetlenül kapcsolódó, kisméretű udvarokat a legtöbb esetben továbbra is elsősorban a szünetekben, míg a nagyobb játszótéereket hosszabb időtartamban használták.

A megfelelően rendezett udvarokon (és a később bemutatásra kerülő játszótéereken) téli időben – amint azt fentebb említettem – korcsolyapályákat létesítettek (28. ábra). Ez ismét különösen a nagyvárosi gyermekek számára biztosított kedvező sportolási és kikapcsolódási lehetőséget.²³⁷ Budapesten a jégpályákat a tanulók előre meghatározott beosztásban használhatták.²³⁸ A pályák kialakítását a főváros szabályozta, és az alábbiak szerint végezték el: az udvarok területét a felesleges föld és kavics lehúzásával vízszintesre alakították, a felesleges anyagból pedig körben gátat építettek. A területen többszöri locsolással alakították ki a megfelelő jégreteget. A pályát az épülettől legalább 3 méter távolságban kellett elhelyezni.²³⁹

28. ábra: Az Erzsébet Nőiiskola udvara korcsolyapályaként, 1905.

(Fortepan (www.fortepan.hu – Letöltés dátuma: 2018. január 3.) képszám: 57556.)

²³⁵ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1912/24, p. 1096., NEMZETI SPORT 1912/13, p. 10. Ezeket a rajzokat a kutatás során nem sikerült fellelni.

²³⁷ NEMZETI SPORT 1907/46, p. 1.

²³⁸ Azon iskolák tanulóit, akik saját udvarokon nem rendelkeztek korcsolyapályával, egy másik közeli iskola pályájára osztották be.

²³⁹ 1915-ben az alábbi iskolák voltak alkalmasak jégpályák létrehozására a fővárosban: I. Váli úti elemi, I. Koronaőr utcai polgári; II. Ponty utcai felsőkereskedelmi, II. Medve utcai elemi, III. Hunor utcai elemi, III. Miklós téri elemi, IV. Papnövelde utcai, V. Sziget utcai elemi, VI. Felső-erdősori, VI. Váci út 21. elemi, VII. Egressy úti polgári, VII. Hungária úti elemi, VIII. Tisza Kálmán téri, IX. Gyáli úti, X. Szent László téri polgári, X. Százados úti polgári iskola. FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1915/60, p. 2381.

Az udvarok rendezése kapcsán meg kell említeni, hogy a nem bentlakásos iskolák esetén néhány kivételtől eltekintve egyáltalán nem alkalmaztak kertészt vagy kerttervezőt. A kutatás során azonban sikerült néhány olyan iskolát is találni, ahol szakembert kértek fel az udvar megfelelő kialakítása érdekében. A mintaként említett budapesti Kiscelli úti elemi iskolához 1911-ben Lokovsek Antal kertész készítette az udvar terveit, amely ugyan csak egy alaprajzot tartalmazott, növénykiültetési tervet nem, ezért az udvar pontos növényállományát nem ismerjük. Az Egressy úti elemi iskola szabadtereinek kertészeti munkáihoz pedig – jóllehet tervrajz nem maradt fenn – Pecz Ármin készített költségvetést 1912-ben és 1913-ban.²⁴⁰ Szerencsés helyzetűek voltak azok az iskolák, ahol a tervező építész egyben kertművész is volt: Rerrich Béla számos iskolát tervezett, ezek közül a budapesti Gömb és Üteg utca sarkán álló iskola, valamint a szolnoki polgári leány- és fiúiskola volt városi intézmény.²⁴¹ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a Rerrich-féle iskolákhoz nem tárt fel kertterveket a kutatás, így személye elsősorban komplex gondolkodásmódja miatt jelentős az említett iskolák esetén. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy e példák a kivételeket jelentik, az iskolák többségére ugyanis az első világháború előtti időszakban az előzetes, átgondolt tervezés nélküli, leginkább csak a funkciót – vagy olykor azt sem – szem előtt tartó környezetkialakítás volt jellemző.

A századforduló környékén megindult fejlődést megakasztotta az első világháború, amely a rendezett, funkcióját ellátó iskolaudvarokat is tönkretette. A háború alatt a legtöbb helyen más célokra vették igénybe a szabadtereket, katonák állomásoztak rajta vagy növénytermesztésre használták.²⁴² A háború után az udvarok rendezésének kérdése évekig megoldatlan maradt. 1928-ban vezették be újra a játékdélutánokat és ezzel kapcsolatban újra rendezték az udvarokat, de még az 1930-as években is fennálltak a problémák.

Az 1921-ben bevezetett testnevelési törvény ugyan előírta a „helyszükségletnek megfelelő játszóterek” létesítését,²⁴³ ezzel kapcsolatban szorgalmazták, hogy minden iskolának legyen tágas udvara, amely egyben játszótérül is szolgál,²⁴⁴ ez azonban egyelőre ismét csak elmélet maradt. Sőt, a háború előtt elért eredményeket elfelejtve, szinte a kezdeti szintről kellett újra felépíteni az iskolai szabadterek jelentőségének elismertetését: *„Tudok iskolapalotát, ahol az udvar limlommal telve raktárul, máshol tyúk tenyésztésre szolgál s a diákok azért nem mehetnek ki egy*

²⁴⁰ XIV. ker. Egressy út 69., BFL XV. 17. d. 324. b. 18. kisdoboz.

²⁴¹ Az általános képzésű iskolákkal szemben a speciálisan mezőgazdasági, kertészeti képzésű középfokú iskoláknál és a bentlakásos iskoláknál szinte alapvető volt a kertészeti szakemberek alkalmazása. Ezen iskolák esetén azonban nem az udvar, hanem a díszkertek és haszonkertek domináltak. Bővebben ld.V.1.4 és V.3. fejezet.

²⁴² GÁRDOS 1915, p. 4.

²⁴³ 1921. évi LIII. tc. a testnevelésről, 5. §.

²⁴⁴ NEMZETI SPORT 1921/49, p. 8.

kis levegőre!”²⁴⁵ Természetesen emiatt kritikákat is megfogalmaztak,²⁴⁶ amely lassan az udvarok rendezésének gyakorlati megvalósításáig is elvezetett.

A Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiadott, a Madarak és Fák Napja ünnepségének továbbfejlesztésével kapcsolatos 1932-es rendeletben megfogalmazott iskolai fásítási akció az udvarokat is érintette,²⁴⁷ amelyet tovább fokozott a szabad levegőn való oktatásról szóló rendelet,²⁴⁸ illetve a fásítási rendelet 1936-os felújítása.²⁴⁹ Az iskolaudvarok kapcsán tulajdonképpen ettől kezdve számíthatjuk az azok többfunkciós szerepét kielégítő, az egyes funkciók és zöldfelületeik helyét, kialakítását és növényállományát is meghatározó, esztétikai szempontokat is figyelembe vevő komplex kertépítészeti tervezés kezdetét.

Az udvarok fásítása ekkor már nem a 19. századi, tervezés nélküli kertesítést jelentette. Sugár Béla több munkájában is hosszasan kifejtette az iskolai környezet tervszerű rendezésének lépéseit és az udvaron belül kialakítandó különböző funkciókat (játsszótérek, szabadtéri tanításra alkalmas helyek, nagyobb udvarokon virágoskertek, konyhakertek).²⁵⁰ Az udvarokat véleménye szerint papíron gondosan elkészített tervek, valamint a talajvizsgálat eredményeinek megfelelő növények kiválasztása alapján kell megvalósítani, a tervek pontos kitűzésével. A játsszótérek az épülethez közeli részen, míg a szabadtéri oktatáshoz használható ún. kerti iskolákat a távolabbi, védettebb szélékre javasolta. Utóbbiak esetén minimum 10x6 m, azaz 60 m² területet javasolt, több tanítási hely esetén közöttük 4x6 méternyi szigetelő sávot ajánlott, amelyeket virágoskertként, lugasként is kialakíthattak. Az ültetendő növényeknél – mivel az iskolás gyermekek csak néhány évet töltenek az adott intézmény falai között – előnyben részesítette a gyorsan növekvő fákat, illetve javasolta, hogy ne csemetéket, hanem fejlett, nagylombú fákat ültessenek. Példaként a jegenyenyárat és a rezgő nyárfát említette.²⁵¹

A kor általános politikai szemlélete nemcsak az egyes események és oktatási-nevelési feladatok eszmei háttérében, szemléletében, hanem az iskolai szabadterek, így az iskolaudvarok fizikai kialakításán, használatán is erősen tükröződött (29. ábra). A különböző növénykiültetések és kerti elnevezések mellett²⁵² fontos elemmé vált a zászló kultusz megjelenítése. A zászlórudak többnyire az udvarokon vagy az iskolák homlokzata előtt kaptak kiemelt helyet. Sugár javaslata szerint az udvar közepén kellett elhelyezni,²⁵³ amely jól érzékelteti a zászló helyének kiemelt fontosságát. Ez derül ki egy másik korabeli javaslatból is: „*Csináltassunk egy sudár, 10–12 m*

²⁴⁵ MEZEY 1928, p. 10.

²⁴⁶ NEMZETI SPORT 1928/58, p. 7.

²⁴⁷ 59.963/1932. VIII. d. sz. VKM rendelet

²⁴⁸ 59.890/1932. VKM rendelet

²⁴⁹ 68.996/1936. VI. VKM rendelet; KIS ÚJSÁG 1936/113, p. 8.

²⁵⁰ SUGÁR 1933, SUGÁR 1934

²⁵¹ SUGÁR 1933, p. 11. A kerti iskolák, iskolai ligetek bővebb kifejtését ld. az V.1.4. fejezetben.

²⁵² Ezek részletes tárgyalására az V.1.4. fejezetben kerül sor.

²⁵³ SUGÁR 1933, p. 11.

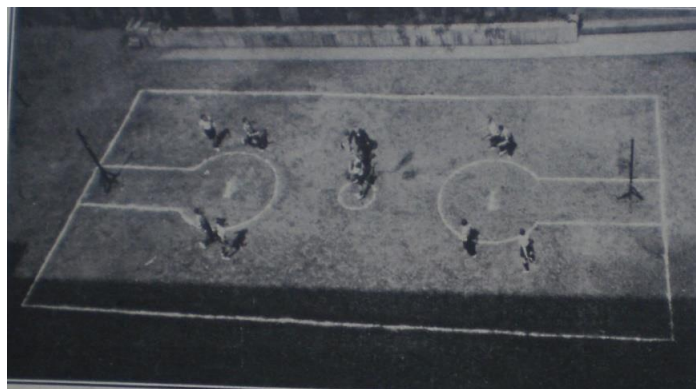
*magas árbocot. Festessük be tartós olajfestékkal szép fehérre. Keressük ki az iskolaudvar, vagy előtte az utca legmegfelelőbb, emelkedettebb helyét és az árbocot, melynek felső végére kis csigát szereltünk, ide ásassuk le. Itt égbeszökkenő nyílegyenességével, tiszta fehérségével messziről hirdetni fogja iskolánk magasratörő, tiszta, nemes céljait. A kis csigán áthúzott kötél segítségével bármikor felröppíthetjük rá az iskola zászlóját.*²⁵⁴

29. ábra: Irredenta krétarajz egy iskola udvarán, 1938.

(Fortepan (www.fortepan.hu – Letöltés dátuma: 2018. január 3.) képszám: 74920)

Szintén a politikai háttér határozta meg a fokozottabb sportolási tevékenységet, amelynek eredményeként az 1930-as években – ahol elegendő hely volt hozzá – már a sportpályák is megjelentek (30. ábra).²⁵⁵

30. ábra: Kosárlabdapálya a Vas utcai felsőkereskedelmi iskola udvarán, 1931. (HODÁSZY 1931, p. 295.)

A budapesti Szent László reálgimnáziumban például a századforduló után kialakított 7000 m²-es területre a két világháború között teniszpályát és céllövő csarnokot is létesítettek,²⁵⁶ az 1930-ban épített gyulai községi polgári fiúiskola pedig már az 1945 után uralkodó szemlélet szerint épült. Kialakítása annyira újszerűnek számított, hogy külön könyvben is megjelentették, amely így példaként szolgálhatott a későbbi építkezések számára is. Az 1930-as évektől megjelenő modern iskolaudvar kialakítása tehát az alábbiakban foglalható össze:

²⁵⁴ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1929/19-20, p. 43.

²⁵⁵ A sportpályák játszóterekből kialakuló evolúcióját bővebben ld. a következő fejezetben.

²⁵⁶ NEMZETI SPORT 1931/232, p. 8.

„A modern iskolaudvar nem kopár, sivár, poros, piszkos, sáros, hanem gyepesített. Legalább is az a rész, ahol tornásznak. Egyebütt salakkal kevert homokos. A kavicsos talaj nem jó, mert a tanulók könnyen éles horzsolási sebet szerezhhetnek. Különben is az ilyen udvar a cipőtálpát valósággal eszi. A nem gyepesített tornatéren talajgimnasztikát nem végeztethetünk.

A modern iskolaudvarban ültessünk fákat. Helyezzünk a fákra madáretetőket, mesterséges madárfészkeket. Szegélyezzük az udvart bokrokkal, ültessünk csoportosan virágokat az udvarra. Igy gyöngédségre, finomabb érzésre neveljük a tanulókat. Ne féljünk, hogy azokat letördelik, leszakítják. Az iskolaudvaron legyen egészségügyileg kifogástalan ivókészülék. Állítsunk fel padokat. Az udvar ne csak szaladgálásra szolgáljon. Sok tanulónak a szabadban való ülés felüdítő. Általában az a tapasztalat, hogy a nagy, sivár udvaron csak szilajakká válnak a tanulók.

A modern iskolaudvaron állítsunk fel bordásfalakat, gyűrűhintákat, mászópóznákat. A többi szert úgy is használhatjuk, ha a szertárból kihozzuk. A modern iskolaudvaron létesítsünk salakos futópályát, állandó helyet a különféle dobásokra, (súly, diszkosz, gerely,) homokos részt az ugrás céljára és esetleg tenispályát.

Állítsunk fel a hulladékok részére kosarakat. Szoktassuk rá a tanulókat, hogy a papírt és más szemetet csak ezekbe a kosarakba tegyék. Legyen az udvaron csapadék- és hőmérő. Vízvezeték hiányában ásott, vagy fűrott kútból naponta locsoljuk az udvart. Csak így akadályozhatjuk meg, hogy poros ne legyen. Vezessük el a tetőről lefolyó esővizet földalatti csatornákon, különben a talaj nagyobb esőzések alkalmával napokig sáros lesz s a tanulók nem mehetnek ki az udvarra.

Az iskolaudvaron létesítsünk szabadlevegős osztályt is. Állítsunk fel egészségügyi és egyéb figyelmeztető táblákat. Pl. 'Szünetben végy tíz, hosszú és mély lélekzetet!' vagy 'Művelt fiú utcai cipővel nem lép a fűre!' vagy 'Rendes fiú senkivel sem goromba!' stb. Végül a modern iskolaudvaron ne tartsunk állatokat!''²⁵⁷

V.1.2 Iskolai játszótérek

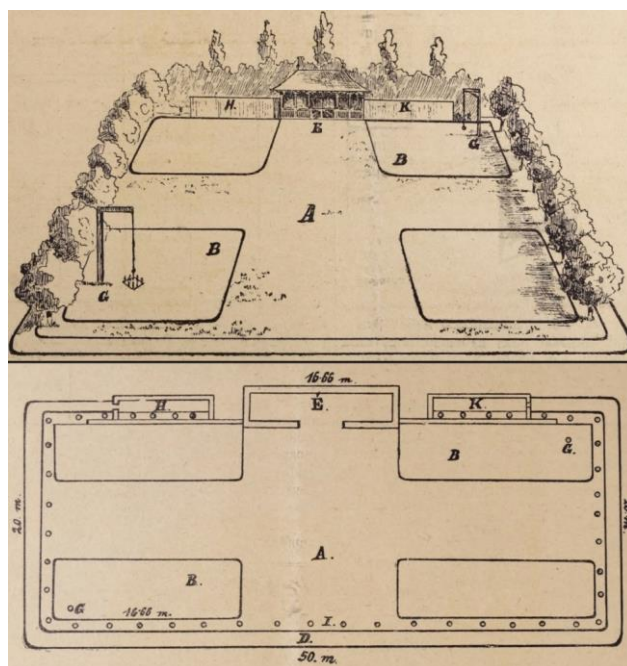
A testnevelésügy fejlődésével egyre nagyobb igény mutatkozott a szabadterek tornatérként, játéktérként való hasznosítására. A korábban alkalmazott katonai rendgyakorlatokat, az ún. német rendszerű tornaoktatást fokozatosan váltotta fel a svéd torna, illetve a szabadgyakorlatok. A korabeli sajtóban már 1886-tól feltűntek javaslatok, hogy a szigorú tornaoktatás mellett a játék is kapjon helyet az iskolaudvaron.²⁵⁸ A hazai testnevelésügy – az általános nevelésüggyel egyetemben – követte az európai változásokat, ezért külföldi példákkal igyekeztek demonstrálni

²⁵⁷ SCHRÖDER-EWOLDT 1934, p. 9.

²⁵⁸ VADAY 1886, p. 450.

a játék fontosságát, más európai, főként angliai és francia példák mellett mindenekelőtt amerikai játszótérek bemutatásával.²⁵⁹

E példák nyomán 1889-ben már magyar tervezet is publikálásra került a játszótérek kialakítása kapcsán (31. ábra). Az Albert Károly kolozsvári tornatanár által tervezett játszóteret egy kisebb iskola számára tekintették megfelelőnek. Az 1000 m² alapterületű játszótéren négy 100 m²-es elkülönített rész látható, ezek agyaggal kevert homok aljzattal kialakított, labdázásra és lengőtekezésre alkalmas helyszínek voltak. Közöttük futásra, szabad mozgásra alkalmas területek helyezkedtek el, a játszótér szélére pedig egy esőben is használható fedett játszótér (E), valamint ehhez kapcsolódóan öltözők (H) és szertárak, mosdók (K) kerültek. A játszóteret fasorokkal vagy cserjékkel javasolták határolni.²⁶⁰

31. ábra: Albert Károly iskolai játszótér terve, 1889. (FELMÉRY 1889, pp. 81-83.)

Ottó József pár évvel későbbi elképzelése ennél sokkal nagyobb méretű játszóteret tartott megfelelőnek: „Minél nagyobb a játszótér, annál alkalmasabb. A tapasztalás bizonyítja, hogy mozgási játékoknál minden tanulónak 200 m² területre van szüksége. Ennek alapján minden középiskola 200 m hosszú és 100 m széles játszóteret igényel, hogy rajta egyszerre 100 tanuló mozoghatson.”²⁶¹ Ottó rámutatott arra is, hogy a területigény miatt kevés az esély arra, hogy a játszótérek közvetlenül az iskolák mellett lehessenek, amely – mint alább olvasható – valóban több helyen gondot okozott. Véleménye szerint továbbá szükséges volt a játszótér léckerítéssel vagy sövényrel (orgona) való elkerítése, illetve árnyékot adó fákkal való szegélyezése. Kisebb részek fasorok által történő elkülönítését csak igazán nagy területű játszótér esetén vélte

²⁵⁹ “Ö” 1887, pp. 1-2., FELMÉRY 1889, pp. 81-83.

²⁶⁰ FELMÉRY 1889, pp. 81-83.

²⁶¹ OTTÓ 1897, p. 11.

célszerűnek. A játszóterek kialakításáról, burkolatáról pedig az alábbiak szerint vélekedett: „A játszótér egyik oldalán néhány méter hosszú s 3-5 méter magas deszkafal is emelendő, mely több labdajátékhoz okvetlenül szükséges. Hasonlóképpen néhány 4-5 m nagyságú 20-30 cm mély, finom homokkal kitöltött leugró helye is legyen a játszótérnek. /.../ A gyepes terek leginkább felelnek meg a játék követelményeinek. Nálunk azonban a gyepes terület gyorsan elpusztul; nem olyan tartós, mint pl. Angliában, a hol kedvező légköri viszonyoknál fogva csekélyebb gondozás mellett is pompás pázsit fejlődik, azért iparkodjunk játszóterünkről a meglevő segélyeszközökkel (körülfásítás, gyakori öntözések) a port elhárítani. Agyagos talajnak vastag kavicsal való összevegyítéséből, meglehetősen pormentes, de egy kissé kemény területet nyerünk; inkább legyen azonban kemény, mint poros.” Szükségnek tartotta továbbá megfelelő ivóvíz, szertár, öltöző és árnyékszék biztosítását.²⁶²

A játszóterek kialakítását oktatásügyi, pedagógiai oldalról, valamint egészségügyi irányból is egyre jobban sürgették.²⁶³ Noha tervezéseméleti síkon egyre gyakrabban találkozunk az iskolai szabadterek e példájával, és az 1890-es években már egyre érett a gyakorlatban is megvalósuló terek iránti igény, a játszóterek – néhány helyi kezdeményezésből létesült példától eltekintve – továbbra is hiányoztak az országban, emiatt pedig már éles hangú társadalmi kritikák is születtek: *“daczára annak, hogy kulturnemzet vagyunk, még nem vagyunk elég érettek arra, hogy saját gyermekeinknek a szabad mozgásra alkalmat adjunk.”*²⁶⁵ és *„Az iskolai játszótér létesítését tovább halasztanunk nem szabad, mert különben be fog következni az, hogy gyermekeink szellemi kiképzése mellett testi fejlesztésük teljesen elmaradván, iskolázottságuknak hasznát venni nem lesz alkalmuk, mert satnyán fejlett, minden ellenállás nélkül szűkölködő csont-, izom- és idegrendszerük, a nagyvárosi lázas tevékenységre berendezett élet fáradalmait elviselni nem lesznek képesek s e miatt időelőtt kidőlnek.”*²⁶⁶

Budapesten a Gyermekbarát Egyesület sürgetésére és segítségével 1894-ben a Rökk Szilárd utcai elemi iskolában jótékony célból fürdőn és konyhán kívül egy iskolai játszóteret is berendeztek, hogy a szegény gyermekeket a tanítás végeztével is ott tartsák. Ez azonban csak egyedi eset volt a fővárosban,²⁶⁷ s e tekintetben is csak a 19-20. század fordulója hozta meg részben az áttörést. Az 1898-ban kiadott népiskolai építkezési utasítások már külön fejezetben tért ki az iskolai játszó- és tornázó terek létesítésére. Jóllehet az elméleti publikációk – mint a fentebb bemutatott Ottó-féle elképzelés is – jóval bőkezűbben bántak a játszóterekkel, az

²⁶² OTTÓ 1897, pp. 10-11.

²⁶³ Schuschny Henrik iskolaorvos is Angliát hozta fel követendő példának, véleménye szerint *„angol iskolát inkább lehetne tanterem mint játszótér nélkül képzelni /.../ Minden város gondoskodjék, hogy elég nagy játszótér álljon az ifjuság rendelkezésére. Nagyob városokban persze több ilyen játszótér is kellene, s fontos, hogy e terek ne essenek nagyon messzire az iskolától.”* SCHUSCHNY 1893, pp. 3-4.

²⁶⁵ SZEDLACSEK 1894, p. 386.

²⁶⁶ SZABÓ 1913, p. 26.

²⁶⁷ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1894/72, p. 677.

utasításokban kiadott követelmények közelebb álltak a megvalósíthatósághoz: „*Minden iskola mellett lehetőleg játszó- és tornázó-teret rendezzenek be. Csak kivételesen, városokban, engedhető meg két és több iskola számára közös játszó és tornázó. Szabad – nyílt – játszó és tornázó-téren kívül igen czélszerű, ha földött játszó és tornázó teret is készítenek. Játszó és tornázó-tér az iskola udvara is lehet. A szabad-, nyílt játszó- és tornázó-tér legalább 300 négyzetméter terjedelmű sík terület.*²⁶⁸ Különös gonddal kavicsozzák (öreg szemű homok- és apró kavicssal), hogy se poros ne legyen, se pedig víz ne álljon rajta. A térségre fát, bokrot ne ültessenek és egyebet se állítsanak; legyen az teljesen szabad tér. Körülötte czélszerű lombos fa; bokor, cserje nem tűrhető meg.”²⁶⁹ A játszóteret az utasítás szerint az iskolaépülettől, illetve a poros, zajos utcától egyaránt távolabb kellett elhelyezni, szélről védett helyen. A terület északi oldalára javasolták a minimum 60 m² alapterületű, oszlopokon álló fedett játszótér felállítását.²⁷⁰

A középiskolákban az 1900/1901-es tanévtől – ekkor elsősorban még szociális okokból – bevezették a kötelező játékdélutánokat is, amely tovább sürgette a játszóterek létesítését.²⁷¹ A rendelet nyolc osztályos iskola esetén 120 m x 80 m-es, négy osztályos iskolánál 100 m x 50 m-es, deszkakerítéssel körbevett és azon belül körben fásított, hengerelt sík teret írt elő. A terület egyik sarkában kutat, másik sarkában cserjékkel körülvett árnyékszékelt kellett létesíteni, továbbá egy elől és oldalt nyitott szín, illetve egy szertár létesítése is szükséges volt. A terület szín előtti részét télen korcsolyapályává kellett alakítani.²⁷²

A jogszabályok azonban a nagyméretű udvarokhoz hasonlóan ismét elsősorban csak vidéki iskolák esetén voltak kivitelezhetők, habár ott sem minden esetben. A 20. század elején rendszeresen megtartott tornafelügyelői jelentések alapján elég vegyes kép bontakozik ki az ország játékterei kapcsán. A szabadterek kialakításával és használatával kapcsolatban ezek alapján nem vonhatók le általános következtetések.²⁷³ A játszóterek létrehozása a települési adottságokon túl nagyban függött az adott iskola és település vezetőségétől, anyagi kereteitől és hajlandóságától is. Míg egyes vidéki iskolákhoz hatalmas, szépen berendezett játékterek

²⁶⁸ A megadott területigényt egy osztályra vonatkoztatva adta meg az utasítás. Több osztály esetén arányosan növelni kellett a területet. ÉPÍTKEZÉSI UTASÍTÁSOK 1898, p. 18.

²⁶⁹ Uo., p. 18.

²⁷⁰ Uo., p. 19.

²⁷¹ *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister 1900. évi 29.954. számú rendelete valamennyi tankerületi kir. főigazgatósághoz, a középiskolai tantervek testi nevelésre vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában.* Az iskolai játszótereket a tanulók felügyelő jelenlétében látogathatták, meghatározott beosztásban, használatuk tehát eltért a mai nyilvános játszóterek használatától. A játékdélutánok célja elsősorban a szegényebb sorsú munkáscsaládok gyermekeinek délutáni felügyelete volt. E szociális célok 1907-től kezdve honvédelmi, militáris célokkal is kiegészültek, a játékterek ugyanis egyúttal az ifjúság katonai felkészítésének helyszínévé is váltak.

²⁷² Felszerelés tekintetében különböző labdák, ütőfák, jelző zászlók, “vár” készítésére használható botok, kapuk kijelölésére szolgáló póznák, valamint mérőszalag, kerti és egyéb szerszámok, öntöző-locsoló készülék volt az előírás. 29.954/1900 VKM rendelet.

²⁷³ Ugyanakkor már a jelentések egy része kapcsán elhangzott az a korabeli megállapítás, hogy az internátusok, bentlakásos intézmények jobb eredményeket értek el a testnevelésben, mint a többi iskola. (HERKULES 1908/20, p. 155.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy a játéktereik is kivétel nélkül jobbak, nagyobbak, felszereltebbek lettek volna a többi gimnázium játszótereinél.

tartoztak (pl. nagyenyedi kollégium, szarvasi gimnázium, veszprémi piarista gimnázium, beregszászi iskola),²⁷⁴ addig más iskoláknál túl távol helyezkedtek el (pl. Hódmezővásárhely, Zalaegerszeg gimnáziumai, pozsonyi líceum),²⁷⁵ vagy gondozatlanok voltak (pl. Kunfélegyháza, Kunszentmiklós gimnáziumai),²⁷⁶ több helyen pedig egyáltalán nem volt játszótér (pl. Kisszeben, Makó, Komárom, Szolnok).²⁷⁷ A nagyváradai premontrei főgimnázium pedig például még 1912-ben is az akkor már majd' másfél évtizeddel azelőtti jogszabályokra hivatkozva kérte a várost, hogy biztosítsanak az iskola számára játszótérnek való helyet.²⁷⁸

A sűrű beépítettséggel és hatalmas tanulólétszámmal rendelkező fővárosban a játszótérek iskolák melletti megvalósítása szinte lehetetlen volt, kivált azokban az iskolákban, ahol még a megfelelő méretű udvar sem állt rendelkezésre. Ezért a haladó eszmékkel teljes mértékben szimpatizáló Bárczy István – előbb a közoktatási ügyosztály vezetőjeként, majd főpolgármesterként – felismerve a játéktérek nélkülözhetetlen voltát, túllépett az iskolatelkek területén, és a városban található üres telkeket használta fel erre a célra, olyan telkeket választva, amelyek egyszerre több iskolától is elérhető távolságban voltak.²⁷⁹ 1904-ben kezdeményezték a fővárosnál a játszótérek ilyen módú létesítését, s néhányat még abban az évben megépítettek a sűrűn lakott V. és X. kerületben.²⁸⁰ 1911-ben határozták el az V. kerületi Szalay, Szemere és Koháry utcák sarkán egy újabb fővárosi iskolai játszótér létesítését, amelyet 13000 koronából még az év szeptember 1-éig kívántak megépíteni.²⁸¹ A területen kis épületet is elhelyeztek, amely öltözőként szolgált, de rossz idő esetén ott is lehetett játszani. A játszótérrel télen jégpályának rendezték be, a tavaszi-nyári időszakban pedig játszó- és tornaszerekkel szerelték fel.²⁸² A következő évben szorgalmazták a VII. kerületi Klauzál tér játszótérré alakítását, továbbá a VI. ker. Váci úti iskola melletti telket, az V. ker. Balaton utca melletti két telket, valamint a II. ker. Szegényház utca és Csalogány utca között elterülő két telket is kijelölték játszótérnek.²⁸³ 1913-ban pedig az Egressy úti iskola mellett létesítettek játszótérrel, amelynek tereprendezési munkáira és bekerítésére 2200 koronát különítettek el.²⁸⁴

²⁷⁴ HERKULES 1908/20, pp. 154-155., HERKULES 1910/20, p. 165.

²⁷⁵ HERKULES 1908/20, p. 154., HERKULES 1911/20, p. 155.

²⁷⁶ HERKULES 1908/20, p. 154.

²⁷⁷ HERKULES 1910/20, p. 165., HERKULES 1911/20, p. 155.

²⁷⁸ A kérvényt közlő cikk célja pedig az volt, hogy más városokban is felhívja a figyelmet a játszótérek régóta kötelező létesítésére. HERKULES 1912/7, pp. 50-53.

²⁷⁹ Bárczy – ahol lehetett – az udvarokat is játéktérré alakította. Jelen fejezet csak az udvarokon kívüli játszótérek elemzi, az udvarok játéktérként történő hasznosítását a VI.1.1. fejezet tárgyalta.

²⁸⁰ ERDEI 1991, p. 25.

²⁸¹ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1911/62, p. 2310.

²⁸² NEMZETI SPORT 1912/3, p. 14.

²⁸³ BUDAPESTI HÍRLAP 1912/60, p. 53.; BUDAPESTI HÍRLAP 1912/172, p. 14.; BUDAPESTI HÍRLAP 1912/174, p. 10.

²⁸⁴ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1913/40, p. 1393.

1912-ben jelent meg a díszkerteken kívüli iskolai szabadterekkel kapcsolatos eddig ismert első komplex kerttervezői munka is: a Gerentsér László testnevelési igazgató által benyújtott, 14 játszótér elkészítésére vonatkozó előterjesztéshez kapcsolódóan Rerrich Béla készítette el a játszótérek terveit az alábbi területekre:

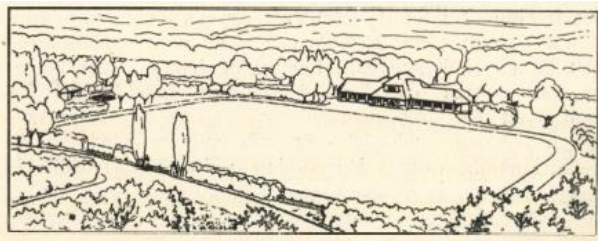
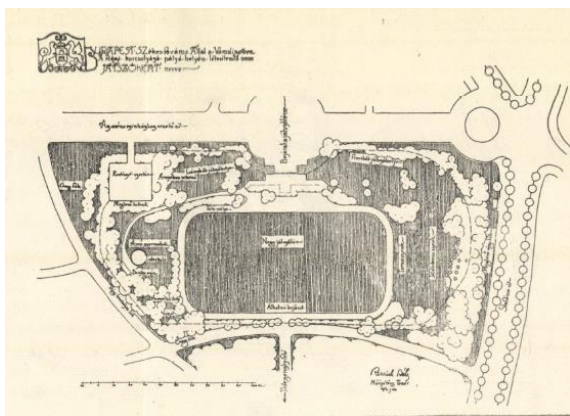
- I. ker. Fehérvári út-Lenke út sarkán 7400 m²,
- II. Marczibányi tér 8000 m²,
- II. Szegényház, Jurányi és Csalogány utcák közötti 4900 m²,
- III. Szentendrei út-Konkoly utca sarkán 6800 m²,
- III. Filatori dűlő, Vörösvári út és Körte utca által határolt 20.000 m²,
- V. Balaton és Szemere utca sarkán 2200 m²,
- V. Váci út, Csavargár utca és Mura utca közötti 15.000 m²,
- VI. Aréna út, Fóti út, Taksony utca és Tüzér utca által határolt területen,
- VI. Janicsár és Árboc utcák között,
- IX. Soroksári út és Kén utca sarkán 5000 m²,
- IX. Gyáli út és Ecseri út sarkán 12.000 m²,
- X. Elnök utcai iskola mellett 5700 m².

Továbbá két meglévő közparkba is készültek tervek: a VII. kerületi városligeti régi korcsolyapálya mellett 25.550 m² területen (32. ábra), ahol egyúttal tornacsarnok és uszoda létesítését is tervezték, illetve a X. kerületi Népligetben egy hatalmas területű iskolai játszótér terve készült el (33. ábra).²⁸⁵

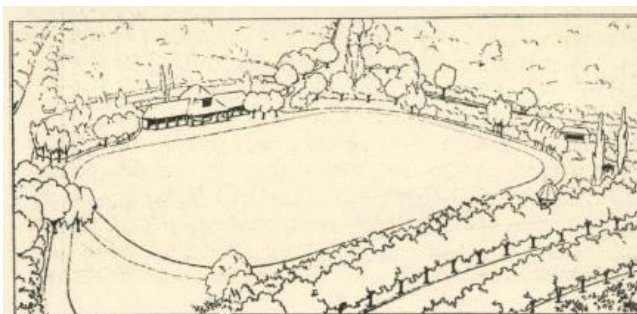
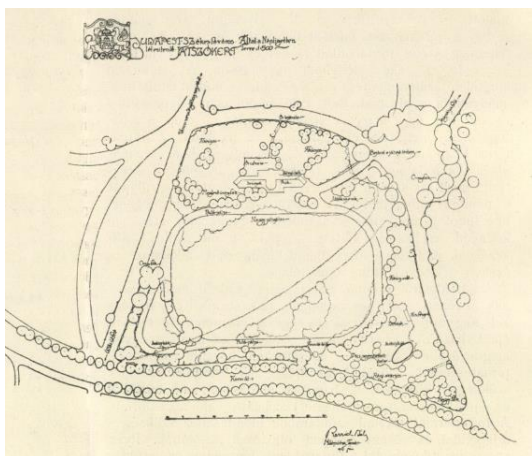
Rerrich tevékenysége jelentős abból a szempontból is, hogy e játszótérek már nem egyszerűen az elfogadott irányelveknek megfelelően, előzetes szakági tervezések nélkül készültek el, hanem egy átgondolt tervdokumentáció és költségvetés alapján. A játszótérekhez tereprendezési, kertépítészeti, vízelvezetési, csatornázási tervek készültek, továbbá az építendő épületek, valamint sport- és játékberendezések tervei is.²⁸⁷ Terveiben nemek és életkor szerint is külön területeket alakított ki, továbbá különféle játszóeszközökkel is felszerelte az egyes játszóhelyeket. Rerrich terveiben jelent meg először például a homokozó és a játszótéri vízmedence („pocskoló”) alkalmazása.

²⁸⁵ HODÁSZY 1931., p. 214.

²⁸⁷ Az eredeti terveket sajnos az eddigi kutatás nem tudta felszínre hozni, az egyes játszótérekéről ezért csak leírások alapján, valamint a Rerrich 1919-es munkájában bemutatott korábbi koncepciótervek és távlati rajzok alapján tájékozódhatunk. FÓVÁROSI KÖZLÖNY 1914/54, p. 2110., RERRICH 1919.

32. ábra: A városligeti iskolai játszótér terve. Rerrich Béla, 1913. (Rerrich 1919, pp. 137-138.)

33. ábra: A népligeti iskolai játszótér terve. Rerrich Béla, 1913. (Rerrich 1919, p. 138.)

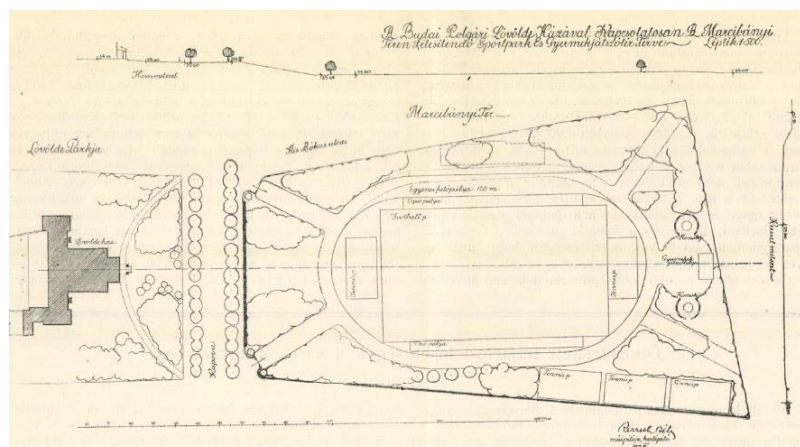
A játszótérek közül az első világháborúig ideiglenesen csak néhány épült meg, a korabeli sajtó 1914-ben a Jurányi utcai, Marczibányi téri, városligeti és népligeti játszótérek előkészítéséről tesz említést, egy 1931-es publikáció azonban a Marczibányi téri mellett a Soroksári úti és Elnök utca közelében lévő játszótérrel említi mint elkészült tereket.²⁸⁸ A 35000 koronába kerülő Jurányi utcai játszótérre homokozó és „pocskoló”, valamint a fiúk játszótérére különböző hinták és tornaszerek kerültek. A Szegényház utcai oldalra került a lányok játszótérszerve, amely szintén különféle játszóeszközökkel volt felszerelve. A két nem játszótérszerve közé labdázóhely és futópálya került. Öltöző és szertárhelyiségek is tartoztak a térhez.²⁸⁹

A már évek óta sportterületként használt Marczibányi téri játszótér részben továbbra is sporttelepként hasznosult, a tér közepén került kialakításra a labdázóterület, amely a Lövház utca felé eső dombon létesített teraszról jól látható volt, így maga a terasz nézőtérként szolgált. A terasz mögött kaptak helyet az öltözők, a szertár, az esőben használható „menedékszín”, a felügyelői lakás, valamint az illemhelyek. Szintén a magasabb részre került a fiúk és lányok játszótérszerve is, előbbit játszó- és tornaszerekkel, utóbbit tenispályával gazdagították. Az akkori

²⁸⁸ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1914/54, p. 2110. és HODÁSZY 1931., p. 214. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Rerrich egyetlen háború előtti játszótértervét sem említi megvalósultként. RERRICH 1929, p. 7.

²⁸⁹ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1914/54, p. 2110.

Ganzgyár felé eső területen pedig a kisebb gyermekek számára létesült homokozó (homokdomb) és pocskoló. A játszótér 75342 koronába került. Lényeges eleme volt a Marczibányi téri játszótér tervének, hogy a már meglévő parkosított részeket Rerrich teljesen meghagyta, és a létesítendő pihenőket is a meglévő kialakításba illesztette bele (34. ábra).²⁹⁰

34. ábra: A Marczibányi téri iskolai játszótér terve, Rerrich Béla. (Rerrich 1919, p. 139.)

Az Aréna út (ma Dózsa György út) közelében fekvő régi korcsolyapálya melletti városligeti játszótér szintén ezt az irányt képviselte, a nagy fákat és a gyepet teljesen meghagyta Rerrich. Tervében itt is nagy labdázó terület és futópálya, homokdomb és pocskoló, a fiúk és lányok elkülönített játszótere, valamint kiegészítő épületek (öltözők, mosdók, szertárok, tanári helyiség és felügyelői lakás) jelentek meg. Költségét 97126 koronára becsülték.²⁹¹

A népligeti 91945 korona költségvetésű játszótér a déli szélén álló víztorony mellé tervezte, szintén a meglévő növényzethez igazítva. A park erdősebb részére telepítette az öltözőt, szertárt és felügyelői lakást magában foglaló pavilonszerű épületet, középen helyezkedett el a labdázó terület, a fiúk és lányok játszóhelye pedig a sarokban kapott helyet.²⁹²

Hogy e tervek közül végül mi valósult meg, az egymásnak ellentmondó adatok miatt egyelőre nem derült ki,²⁹³ de az biztos, hogy a nagyszabású kezdeményezés nem bontakozhatott ki. Ennek egyik oka természetesen a háború volt, azonban Rerrich egy későbbi visszaemlékezésében megemlítette azt is, hogy a játszótérek kapcsán ekkor a tisztii főorvosi hivatal úgy vélte, hogy azok betegségeket terjeszthetnek,²⁹⁴ így ez is közrejátszott a játszótérépítési akció elmaradásában.

²⁹⁰ Uo.

²⁹¹ Uo.

²⁹² Uo.

²⁹³ Valószínűleg mindössze a Hodászy által említett három játszótér valósult meg a világháború előtt, a városligeti játszótér csak a háború után, a népligeti pedig egyáltalán nem épült fel. Utóbbi esetében végül más helyen épült fel sportpálya, amely azonban már nem iskolai, hanem sportegyesületi célokat szolgált.

²⁹⁴ Rerrich Béla másfél évtizeddel később már meglehetősen ironikus hangnemben írt erről: „A tisztii főorvosi hivatal kifogást emelt, hogy az ilyen játékok terjesztik a gyermekbetegségeket stb. Most már hála Istennek, úgy látszik, nem terjesztik, de megerősítik, mosolygóssá, napbarnítottá teszik a mi gyermekeinket.” RERRICH 1929, p. 7.

Az 1910-es évek iskolai játszóterei (az elkészült és el nem készült példák egyaránt) a jövő városépítészetének zöldfelületei kapcsán egy tekintetben mindenképp kiemelkedő fontosságúak. Kitaposták ugyanis az utat a közparkokban és egyéb helyeken a későbbiekben létesített nyilvános játszóterek számára. Az eredetileg az iskolai testnevelés új irányzatait kielégítő terek létesítésének kérdése hamar továbblépett a szociális kérdések felé, amely a már ismertetett játékdélutánok létrehozásának is részben oka volt. Az iskolai játszóterekkel és a játékdélutánokkal azonban csak az adott iskolákba járó gyermekek felügyeletét és hasznos időtöltését tudták megoldani, az ezeken kívül rekedt gyermekek, illetve a már nem tanköteles ifjúság részére azonban nem nyújtottak megoldást. Ezt felismerve szorgalmazták 1913-ban az iskolai játszótereken kívül egy nyilvános játszótér megépítését. A játszótér a Gerentsér és Rerrich által 1912-ben megjelölt egyik helyen, a VI. kerületi Aréna út, Fóti út, Taksony utca és Tüzér utca által határolt területen kívánták felépíteni Gelléri-Szabó János hagyatékából. A közoktatási ügyosztály előterjesztését²⁹⁵ azonban a közjóléti ügyosztály a hagyaték más célú felhasználása miatt elvetette.²⁹⁶

Mivel a nyilvános játszótér átmenetileg meghiúsult, végül a fentebb vázolt nagyobb iskolai játszótereket az esti órákban és vasárnaponként átengedték a játszóterekkel nem rendelkező iskolák tanulóinak, az iskolán kívüli ifjúságnak, valamint a szegényebb sportegyesületek számára.²⁹⁷ Az iskolai játszóterek így részben nyilvánossá váltak, és tulajdonképpen előfutárai lettek az első világháború után létesített nyilvános játszótereknek. Ezáltal a város vérkeringésébe, közhasználatú zöldfelületi rendszerébe is bekerültek. Jelen kutatás szempontjából az iskolai játszóterek kapcsán az első világháború utáni időszak ezért kevésbé volt meghatározó, mivel a két világháború között már a nyilvános játszóterek fejlesztésére tevődött át a hangsúly. Ugyanakkor – főleg az első időszakban – még nem zárult le teljesen az iskolai játszóterek építésének korszaka sem.

Az első világháború azonban átmenetileg megszakította minden típusú játszótér fejlődését. 1915-ben egy fővárosi felhívás eredményeként több magántulajdonú telek mellett a legtöbb játszótér is haszonkertté alakították, amelynek művelését polgári és elemi iskolák tanulói végezték, szigorú beosztásban. A megtermelt árut pedig a budapesti lakosság vásárolta meg. A kezdeményezés rendkívül nagy segítségnek bizonyult a lakosság élelmezésének megoldásában a

²⁹⁵ 44.101/1913-VII. sz. előterjesztés

²⁹⁶ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1913/50, pp. 1830-1832. A nyilvános játszóterek nem tartoznak e disszertáció témájába, ezért a Gelléri-Szabó játszótér tervezett kialakítása és későbbi – Rerrich és Ráde Károly tervei alapján készült – megvalósulása nem kerül elemzésre. Azonban 1913-as előterjesztése kapcsán egy lényeges elemet mindenképp ki kell emelni, amely a játszóterek kertépítészeti feladatát emelkedésében kiemelt jelentőségű: „A játszótér létesítésénél alapelvül állítottuk fel, hogy az teljesen parkszerű legyen s úgy a szükséges épületek terveinél, mint növényzetek kiválasztásánál és elhelyezésénél az egészségi és művészi szempontok egyformán érvényesüljenek.” FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1913/50, p. 1831.

²⁹⁷ FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1914/54, p. 2110.

háborús években, ugyanakkor együtt járt többek között az Egressy úti, Soroksári úti, Elnök utcai, Villám utcai és Szentendrei úti iskolai játszóterek megszüntetésével.²⁹⁸ 1916-ban az éhínség enyhítésére a vallás- és közoktatásügyi miniszter országosan is elrendelte, hogy szabad területeken, iskolaudvarokban konyhakertészettel foglalkoztassák a növendékeket, így átmenetileg már nemcsak a játszóterek, hanem minden iskolai szabadtér eredeti funkciója megszűnt.²⁹⁹

Az első világháború után a játszóterek kapcsán is egy évtizedre volt szükség ahhoz, hogy a korábban elért eredményeket ismét megpróbálják megvalósítani. A fővárosban a játékdélutánokat 1928-ban vezették be ismét,³⁰⁰ de az elpusztult játszótereket is újra ki kellett építeni, vagy helyettük újakat létesíteni. Noha több iskola a saját udvarán tartotta a játékdélutánokat, ideiglenesen a főváros legtöbb parkját és terét is felhasználták iskolai játszóterek számára.³⁰¹

Mindezek mellett rendbetették a még meglévő játszótereket. A Marczibányi téri területet drótkerítéssel vették körbe és sportpályává alakították át, amely reflektoros világítást is kapott.³⁰² Az Elnök utcai (Simor utcai) játszótérrel szintén bekerítették, illetve torna- és játszószerekkel szerelték fel. Az I. kerületi Iskola téri leánylíceum használatában lévő, Ostrom utca és Havas út közötti játszótéren télen korcsolyapályává alakítható tenispályákat, villanyvilágítást és öltözőhelyiséget létesítettek.³⁰³ 1914 és 1926 között továbbá a Millenáris sportpályát is kizárólag közoktatási célokra használták, a sport- és játszószerekkel való felszerelése mellett egy 33,25x12 m-es úszómedencét is létesítettek rajta.³⁰⁴

1929-től kezdve új játszótereket is létesítettek. Játsszótér létesült az I. ker. Villányi út–Diószegi út–Mogyoró utcák által határolt terület 2780.60 négyszögölnyi részén, a Diószegi úton 1.823 nöl területen,³⁰⁵ valamint a III. ker. Hunor utca–Körte utca–Velence utca által határolt 5600 m² területen. Utóbbi terveit a közoktatás ügyosztály és a tanácsi II. mérnöki ügyosztályok készítették, és téglából épített öltözőhelyiség, zuhanyfürdők, 11x5 m-es lubickoló medence, homokfürdő, amerikai körhinta, billenő hinták, szabadban felállított bordásfal, felnőttek számára

²⁹⁸ A tanulók – természetesen irányítás mellett – a művelés előtt maguk tervezték meg és alakították ki a haszonkerteket, tehát nemcsak kertészeti, hanem tervezési és geodéziai (felmérési, kítűzési) alapismeretekre is szert tettek. A kertekről bővebben: A KERT 1915/15, pp. 463-467. és A KERT 1915/16, pp. 493-497.

²⁹⁹ KERTÉSZET 1917/5, p. 76.

³⁰⁰ 25.875/1928-VII. számú tanácsi határozat

³⁰¹ A Fehérsas tér, Gellérthegy, Városmajor, Városliget, Népliget, Múzeumkert, Klauzál tér, Almássy tér, Haller utcai vásártér, Ferenc tér, Mária Terézia tér, Rákóczi tér, Kálvária tér, Tisza Kálmán tér, Mátyás tér, Ludovika Akadémia előkertje, Templom tér, Martinovics tér, Horváth-kert, Nádorkert, Normafa, Statisztikai park, Margit híd melletti park, Vérhalom tér, Újlaki rakparton lévő park, Aquincum, Szabadság tér, Jókai tér, Hunyadi János tér, Egressy tér, de még az óbudai beszűntetett református temető is használatba került. HODÁSZY 1931, pp. 208-211.

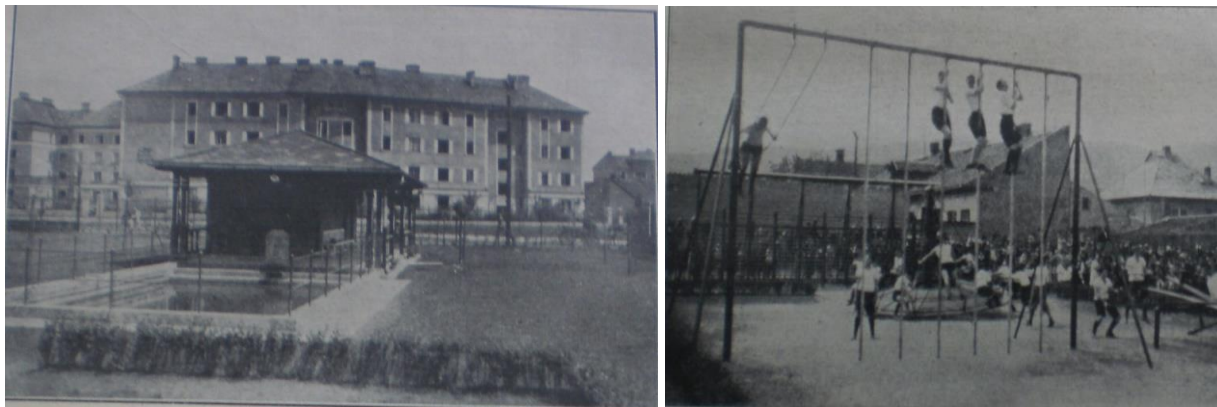
³⁰² Uo., p. 216.

³⁰³ Uo., p. 218.

³⁰⁴ Uo., p. 220.

³⁰⁵ Uo., p. 228.

nyújtó, gyűrűhinta és mászópóznákis kerültek rá. A tervekben egy 33,5x20 m nyitott iskolai uszoda is szerepelt, de a költségek nagysága miatt erről végül lemondtak. A játszótér a többihez hasonlóan drótfonatú kerítéssel lett körülvéve (35. ábra).³⁰⁶ Továbbá 1930-ban a Népligetben a MÁV töltés előtt elterülő 40.000 m² területen egy iskolai sportpálya előkészületeit is megkezdték.³⁰⁷

35. ábra: A Hunor utcai iskolai játszótér, 1931. (HODÁSZY 1931, p. 221.)

1935-ben Budapesten 13 iskolai játszótér állt fenn, ezek közül tíz önálló létesítmény volt, három pedig más létesítményhez kapcsolódott.³⁰⁸ Négy hely csak tornaszerekkel, három hely játékszerekkel két hely mindkét típussal fel volt szerelve. További négy játszótéren csak labdarúgó kapu volt. 1935-ben 6268 tanuló, 378 levante és 525 cserkész számára biztosítottak e helyek játék- és tornalehetőséget.³⁰⁹

A főváros igyekezett jó példával előállni a modern iskolai testnevelés megteremtésében, ennek részei voltak az itt bemutatott játszótérépítések is. Vidéki települések a főváros példája alapján építették és fejlesztették játszótereiket, amelyek történeti fejlődéséből látható, hogy egy egyre összetettebb, több korosztály igényeit és több funkciót kielégítő szabadteréppé vált. A kezdeti gyepes, fákkal szegélyezett terekből fokozatosan váltak egyre inkább sportpályákká, amelyhez a bevezetőben említett politikai háttér is erősen hozzájárult. Mindazonáltal az új

³⁰⁶ Uo., p. 222. A felnőttek számára kialakított berendezésekből is látszik, hogy e játszótérek a háború előttiékhöz hasonlóan már csak részben készültek az iskolák számára, részben pedig a nyilvános játszótérek hiányát pótolták. 1928 után azonban már a városrendezési ügyosztály is egyre több játszótérrel épített, így lassan megszűnt az újabb iskolai játszótérek létesítésének szüksége. 1935-ben már a Városligetben, a Gyöngyösi úton, Almássy téren, Klauzál téren, Tisza Kálmán téren, Kálvária téren, a Gellérthegyen, valamint a Lenke út (ma Bocskai út) 93-95. számú bérház mögötti területen is volt nyilvános játszótér. SCHULER [1936], p. 175.

³⁰⁷ Noha a pálya részben a KISOK (Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja – a KISOSZ utódszervezete) használatára készült, a korabeli publikációk kifejezetten iskolai játszótérként, illetve iskolai sportpályaként említik. (HODÁSZY 1931, p. 222., MIKE 1935, p. 29.) Jelen kutatás is annak tekinti, hiszen annak ellenére, hogy nem konkrét iskolákhoz kapcsolódik, kifejezetten iskolás gyermekek használták.

³⁰⁸ Önálló iskolai játszótérek voltak 1935-ben az alábbi helyeken: I. Szentháromság tér, II. Jurányi u., II. Marcibányi tér, II. Zivatar u. 2., III. Hunor u., V. Csáki u. 82., V. Honvéd u. 27., X. Simor u. 23., XI. Szent Imre herceg útja (ma Villányi út), XII. Istenhegyi út 32. Más létesítménnyel kapcsolatban állt fenn a XII. Győri úti, X. népligeti és V., Kálmán utcai játszótér. MIKE 1935, p. 72.

³⁰⁹ MIKE 1935, p. 29.

iskolák tervezése esetén már számításba vették e sportpályákat is, ezért ezek lassanként visszakerültek az iskolatelek területére, és az udvar részeként vagy amellet kaptak helyet.

V.1.3 Tetőteraszok

A fővárosi helyhiány problémájára a közegészségügyi szakemberek külföldi nagyvárosok megoldásait tanulmányozták. Ennek eredményeként a századforduló környékén már alternatív módszerekhez folyamodtak, s ahol lehetett és szükség volt rá, az új épületeket angliai mintára épített tetőteraszokkal látták el.³¹⁰ Rigler Gusztáv már 1899-ben Londont hozta fel példának, ahol ha nem volt elég nagy telek a városon belül az iskola számára, az épület tetején alakítottak ki magas korláttal ellátott játszóteret.³¹¹

A fővárosi területeken, különösen a belvárosban ez a megoldás némileg enyhítette a szabadterek hiánya miatti problémákat. A Hegedűs Ármin tervezte Dob utcai elemi iskola például 200 m²-es tetőterasszal készült, amellyel kifejezetten a kisméretű belvárosi udvar kiegészítésére szolgált. A teraszt az egész oldalszárny fölött, a padlás helyett létesítették, az udvar felé pillérek közé erősített magas vaskorláttal volt ellátva. Burkolatát kétszeres 2 cm vastagságú aszfaltréteg képezte, alatta vasbetonmennyezet volt, s a jobb szigetelés céljából a terasz alatti termék fölött még külön parafakő (emulgit) mennyezetet is alkalmaztak.³¹² Az 1910-es évek Bárczy-féle iskolaépületei közül tíz iskolában létesült tetőterasz. A teraszok létjogosultságát egyrészt az udvar nem megfelelő méretével magyarázták, másrészt pedig azzal, hogy a pár perces szünetekben a legfelső emeleten tanuló diákok idejéből túl sokat venne el az udvarig való lejutás.³¹³ A tetőteraszok a szabad levegőn való tartózkodáshoz valóban megfelelőek voltak, területük azonban teljesen leburkolva, zöldfelületek nélkül meglehetősen sivár képet nyújtott (74-75. kép).³¹⁴

³¹⁰ Angliában már az 1870-es évektől kezdve létesítettek tetőteraszokat a többemeletes intézményeken. FILMER-SANKEY 2009, p. 9.

³¹¹ TERMÉSZETTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1899/360, p. 477.

³¹² HEGEDŰS 1906, p. 24.

³¹³ A tíz tetőterasszal rendelkező budapesti iskola: I. Márvány utca /XII. Márvány utca 32./, II. Lövház utca /II. Marczibányi tér 1-3./, III. Kiscelli út /III. Kiscelli út 84./, IV. Papnövelde utca /V. Papnövelde utca 4-6./, VI. Lehel utca /XIII. Dózsa György út 136./, VI. Csata utca /XIII. Csata utca 20./, VII. Kertész utca /VII. Kertész utca 30./, VII. Telep utca /XIV. Telepes utca 32./, VIII. Mária Terézia tér /VIII. Horváth Mihály tér 7-8./, VIII. Dugonics utca /VIII. Dugonics utca 17-21./, KABDEBO 1913, p. 52.

³¹⁴ KABDEBO 1913, p. 52.

36. ábra: A Mária Terézia téri és a Lehel utcai iskola tetőterasa. (KABDEBO 1913, p. 88., 58.)

Az első világháború után létesített napközi otthonok tervezésébe bekapcsolódó Rerrich Béla a nagyvárosi napközi otthonok számára szintén a tetőteraszt tartotta megfelelőnek: „*egyrészt a beépítendő terület drága, másrészt a földszinén való elhelyezés nem ideális, kevesebb napfény, több por stb. Itt a napközi otthont az iskola tetejére kell felvinnünk, úgyhogy a régi iskoláknál olcsó átalakítással az új iskoláknál pedig a tető lapos kiképzésével oldjuk meg a feladatot. Ennek több haszna van, egyrészt így biztosítható a legtöbb ibolyántúli fény (egyenes arányban van a belátott égfelülettel) s a utca poros levegője a legkevésbé jut fel a tetőre, másrészt ez a leggazdaságosabb területkihasználás az új iskoláknál, sőt a már meglévőknél az átalakítás is ilymódon vihető a legkönnyebben keresztül. /.../ Az új épületet lehetőség szerint úgy helyezzük el, hogy terasszával délre nézzen. /.../ A foglalkoztatóból a fekvőterrasszra juthatunk, mely félig fedett (a fekvőhelyeknek megfelelően). A fekvőterrasszon kívül lehetőség szerint az épületnek nagyobb lapostetejű részét játszótérnek tartjuk fenn.*”³¹⁵

V.1.4 Iskolakertek

Díszkertek

Iskolakertekkel már az 1868 előtti időszak iskoláiban is sokszor találkozunk.³¹⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a tankötelezettség bevezetése előtti iskolák elsősorban bentlakásos, felekezeti és rendi iskolák voltak, amelyek az oktatáson kívül más funkciókkal is rendelkeztek. A bentlakásos iskolák a tárgyalt korszakban is továbbvitték a hagyományt, és nagy kiterjedésű kertekkel rendelkeztek, amelyek általában egyaránt álltak díszkerti és gyakorlókertről, gyümölcsösökből.³¹⁷ Az általános képzésű, nem bentlakásos iskolák esetén az oktatási-nevelési

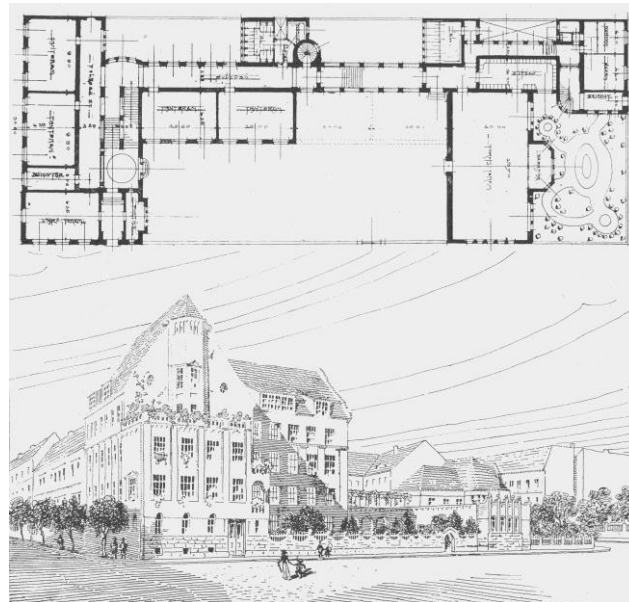
³¹⁵ PETRÁNYI–RERRICH 1931, p. 7.

³¹⁶ Az iskolakertek 1868 előtti előzményeit ld. a III. fejezetben.

³¹⁷ Ld. V. 3. fejezet.

funkció azonban elsőbbséget élvezett azok szabadterein, díszkertek kialakítására ezért ezeken a helyeken csak minimális lehetőség kínálkozott. Kritikusan szemlélték továbbá, ha néhol a más típusú terek kárára mégis díszkerteket létesítettek: „*kis területre szorított iskolaudvarainkon meg kell tiltani azt, hogy az udvaroknak sokszor 30-50%-át is bokrok, gypágyak és virágok, a melyek magukban véve üdítő és kedves látványt nyújtanak, foglalják el és szűkítsék a tanulóknak amúgy is szűkre szabott udvarát, illetőleg játszóterületét.*”³¹⁸

A Fináczy Ernő 1896-os munkájában bemutatott, Alpár Ignác által tervezett – egyébként meg is valósult – szamosújvári iskola egy ideális mintát ábrázolt (13. ábra), amelyben nemcsak az udvar és játszótér, de a díszkertek számára is elegendő terület állt rendelkezésre. Ez azonban a legtöbb nem bentlakásos városi iskola esetén nem így volt, ehelyett szinte csak az intézmények előkertjeit lehetett díszítő jelleggel kiültetni, ami azonban nem csatlakozott minden iskolaépülethez (37. ábra).³¹⁹ Az előkertek többnyire díszes virágkiültetéssel vagy kisebb fafajból álló fasorral létesültek.

37. ábra: A Hernád–Elemér utcai elemi iskola tervrajza előkert feltüntetésével. Földszint és távlati rajz.

(MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET 1909/10, p. 14. és 16.)

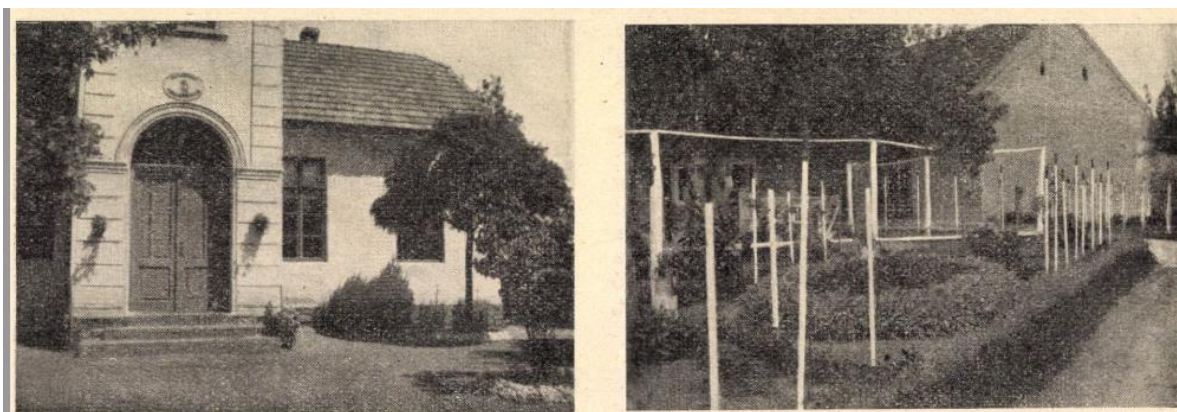
Fontos megjegyezni mindemellett, hogy a tisztán díszkertként létesített területeken kívül a játszóterek kiképzése esetén Rerrich Béla tevékenységének köszönhetően már az 1910-es évektől kezdve, az udvarok esetén pedig az 1930-as évektől kezdve megjelent a funkciók kielégítése mellett az esztétikailag is vonzó, parkosított kialakítás igénye (38. ábra). Az ilyen szempontok szerint létesített udvarok és játszóterek tehát már díszítő és rekreációs funkciót is betöltöttek, ezáltal megvalósították a modern kertépítészet azon szemléletét, hogy az

³¹⁸ SZABÓ 1913, p. 25.

³¹⁹ Az előkerteken kívül – mint már említésre került – a bentlakásos iskolák rendelkeztek csak nagyobb díszkertekkel.

elsődlegesen a funkció által meghatározott kialakítás ugyanakkor a művészi és kertészeti megoldásokat is alkalmazza.³²⁰ Az 1930-as években ilyen szemlélettel jött létre az iskolákban továbbá az ún. kerti iskolák vagy iskolaligetek (szabadtéri, zöldfelületen létesített tanítási helyszínek), az ezen belül kialakított „Anyák Kertje”, valamint a „Hősök Kertje” is.³²¹ A kerti iskolákhoz hasonló megoldásokat kínált az erdei szabadlevegős iskola, ahol a szabadtéri oktatás azonban elsősorban nem mesterségesen létrehozott kertben, hanem természetes közegben jött létre.³²²

Az iskolaligetek a tervszerű kialakításon túl a kor pedagógiai elveit is hűen tükrözték. Kialakításukat és fenntartásukat elsősorban – a tanárok instrukciói alapján – a tanulóktól várták, ezáltal megvalósítva a „virágos munkaiskola” elvét,³²³ amely alapján ezek egyfajta gyakorlókertként is felfoghatók.

38. ábra: A siófoki és a bábonymeyeri elemi iskola. (NÉPTANÍTÓK LAPJA, 68. évf. (1935), 23. sz., p. 901.)

Tankertek, gyakorlókertek, faiskolák, gyümölcsösök

A gyakorlati ismereteket szolgáltató kertek és faiskolák tekinthetők a díszkertek mellett a legkorábban létrejött iskolai szabadtereknek. Az 1868 előtti iskolák egy része – bentlakásos, lakóhelyként is működő intézményként – egyfelől az önellátásra is törekedett, másfelől pedig a

³²⁰ Fontos megemlíteni azonban, hogy a századforduló környékén az iskolák esztétikai kialakításáról folytatott diskurzusban még fel sem merült az épület környezetének rendezett kialakítása, zöldfelületeinek díszítése. Még az ekkor már a M. Kir. Kertészeti Tanintézet igazgatójaként tevékenykedő Rerrich Béla sem említette egyetlen iskolákról szóló írásában sem a szabadtereket (RERRICH 1910, RERRICH 1912). Szerencsés, hogy ha elméletben nem is, de a gyakorlatban már megjelent ez a szemlélet játszóterveiben. A korszak gyors szemléletbeli változásáról tesz tanúbizonyítást ugyanakkor, hogy pár évvel később, 1919-ben már írásban is hirdeti a játékterek kapcsán felmerülő kertművészeti és városépítészeti feladatokat. RERRICH 1919a, pp. 135-140. és RERRICH 1919b, pp. 20-40.

³²¹ SUGÁR 1934, pp. 11-15.

³²² A szabadlevegős erdei iskolák az üdülés mellett a gyengébb szervezetű gyermekek számára bentlakási lehetőséggel oktatási intézményként is működtek. A főváros ilyen iskolái a Diósárok út 40. területén, valamint a Diana úti elemi iskolával kapcsolatban, továbbá Farkasgyepүн, a Bakonyban és Zalaegerszegen létesültek. SCHULER [1936], p. 164.

³²³ SUGÁR 1934, p. 13.

mezőgazdasági ismeretek elsajátítása már évszázadok óta fontos ügy volt a vidéki oktatásban. Ezért a 19. század közepén megjelenő iskolai haszonkerteket életető írások sem tekinthetők újdonságnak ebben az időben.³²⁴

A haszonkertek létesítését az 1868. évi 38. tc. kodifikálta, ugyanis a népiskolákban kötelezővé tette a „gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből” nevű tantárgyat,³²⁵ s ehhez legalább 2 holdnyi (11510 m²) kertté alakítható terület átadására kötelezte az iskolafenntartó községeket.³²⁶ Az utasítás maximális betartása esélytelen volt, ezért – a játszóterekhez és a megfelelő méretű udvarokhoz hasonlóan – elsősorban vidéki iskolák tudták csak megtenni. A fővárosban jórészt ez is csak elmélet maradt, s csak egy-két külvárosi iskola (pl. Angol utca, Gyáli út) hozott létre nagyobb léptékű kerteket. De a nagyvárosi élet nem is kívánta meg a tanulók mezőgazdasági oktatását oly mértékben, mint a vidéki iskolák esetén.

A létrejött fővárosi iskolakertek ezért sokkal inkább álltak a különböző oktatott tantárgyak szolgálatában, mintsem hogy agrotechnikai ismeretekkel lássák el a tanulókat. Ilyen volt többek között a biológiaoktatás, amely során egyre nagyobb hangsúlyt fektettek arra, hogy a tanulókkal ne képek és rajzok, hanem valós élőlények segítségével ismertessék meg a növény- és állatvilágot. A Magyar Pedagógia hasábjain 1902-ben már hangsúlyozták, hogy a természetet a képek helyett az iskolaudvarokban, iskolakertekben és kirándulásokkal kell megismerni,³²⁷ Bárczy István pedig 1904-ben már körlevélben szólította fel erre az iskolákat.³²⁸ Azokban az iskolákban tehát, amelyekben volt elég tér a tornapálya mellett kertek kialakítására is, kisebb növénygyűjteményeket, illetve gyakorlókerteket is létesítettek.

Az udvarok kapcsán már ismertetett M.1 melléklet jól szemlélteti a kertek, illetve faiskolák eloszlását a fővárosban. A legtöbb kert a budai oldalon, valamint a X. kerületben létesült, a belvárosban pedig mindössze egyetlen iskolának, a Szemere utcai eleminek volt kertje az 1899/1900-as tanévben, öt évvel később azonban már itt sem jeleztek kertet. Iskolakertek létesültek továbbá a VI. és VII. kerületben, a város külsőbb területein. A kimutatás azonban nem szól a kertek pontos méreteiről, elképzelhető tehát, hogy hatalmas különbségek is lehettek az egyes iskolakertek között. Ugyanakkor mégis figyelemre méltó a kertek számának lassú növekedése: a minden statisztikában megjelenő községi elemi iskolák közül az 1899/1900-as tanévben 15, az 1904/1905-ös évben 24, míg az 1906/1907-es évben 27 iskolának volt kertje vagy faiskolája. Példaként említhető az 1904-ben épült Diana utcai iskola, amelynek például

³²⁴ A számos ilyen jellegű megjelent publikációra példa egy 1859-es, a kerti munkát és eperfák ültetését javasló cikk, valamint a hajdúböszörményi iskola gyümölcsfatenyésztését bemutató cikk is. ZSINDELY 1859, p. 776-777., BUDAPESTI HÍRLAP 1857/266, p. 2.

³²⁵ 1868. évi 38. tc., 55. §.

³²⁶ HAVAS 1996, p. 63.

³²⁷ MAGYAR PEDAGÓGIA 1902, p. 130.

³²⁸ BUDAPESTI HÍRLAP 1904/267, p. 9.

kertje, üvegháza, méhese és több háziállat számára óljai is voltak, a Külső Váci úti, 1897-ben épült iskolának pedig gazdasági kertje is létesült.³²⁹

Az oktatási igényeket kielégítő kertek és faiskolák leginkább két célt szolgáltak a városokban: a már említett biológia vagy természetrajz tárgy tananyagában szereplő növények testközelből történő megismerését, valamint – kivált a szép természettel és virágdísszel rendelkező növények – megörökíthető mintaanyagot a rajz órák számára. Mivel a főváros egységes tananyaggal rendelkezett, így azon iskolákat is el kellett látni növényekkel, amelyeknél nem jutott hely a kertek berendezésére. Ezt a célt igyekezett megoldani a kis-zuglói Angol utcában 1912-ben létesített központi iskolai növénykert, ahol a teljes főváros számára termesztettek növényeket. A központi növénykert kialakítója és vezetője Varga Márton kertész, a később a növénykert mellett létesített kertészképző iskola alapítója volt. Varga Márton az Angol utca mellett fekvő területet több egységre felosztva tervezte meg, egységenként az iskolai tananyag szerint felosztott különböző típusú növényeket telepítve. Az egyes részeket gyümölcsfákkal és dísnövényekkel létrehozott szegéllyel keretezte. A kert közepére továbbá több üvegházat telepített. A kifejezetten termesztést szolgáló kertben díszkert kialakítására csekély lehetőség kínálkozott, mindössze a kertészlak körüli kis területegység vált díszesebbé a század elejére jellemző kiültetésben.³³⁰

Mindazonáltal a főváros vezetése igyekezett azon iskolákat is felzárkóztatni, szebbé tenni, amelyek esetében nem volt mód saját kert kialakítására. Az ilyen helyeken ablakokba ültettek növényeket, amelyek növekedését, fejlődését a tanulók így ugyanolyan módon nyomon tudták követni, mintha a kertben lettek volna, a virágoknak továbbá esztétikai értéke is volt.³³¹ Az ablakokba kerülő növényeket pedig kezdetben három olyan iskolában termesztették, amelynek saját kertje volt: az Egressy úti, a Rómaifürdő telepi iskolában,³³² valamint az Angol utcai iskolában.³³³ Ezek közül az Angol utcai telep állt fenn legtovább.

Az első világháború alatt 1917-ben miniszteri rendeletet hoztak annak érdekében, hogy a tanulók minden szabad területen, iskolaudvaron konyhakerti növények termesztésével foglalkozzanak.³⁴⁰ Ezt megelőzően – amint azt a korábbi fejezetekben említettem – a fővárosi polgári iskolák és néhány elemi iskola már 1915-ben bekapcsolódott a termelési munkába, és a főváros több pontján, így korábbi játszótereken vagy nagyobb iskolaudvarokon is ültetett növényeket (M.5 melléklet). Az iskolai haszonkertek a világháború idején tehát általánosan elterjedtek, és –

³²⁹ JÁKI 1989, p. 21., p. 24.

³³⁰ [VARGA] 1912

³³¹ [SCHILBERSZKY] 1907, p. 532.

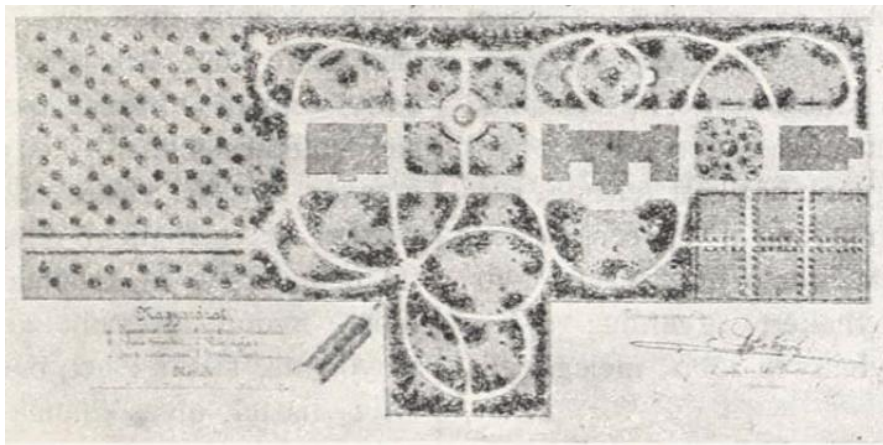
³³² ILLYEFALVI [1935], p. 75.

³³³ JÁKI 1989, p. 44.

³⁴⁰ KÖZTELEK 1917/8, p. 283.

noha csak másodsorban oktatási-nevelési céllal – tömegesen megvalósult a korabeli reformpedagógiai irányzatok egyik ágazatának törekvése, a munkaiskola létrehozása.

Noha a gyakorlókertek léte esetükben természetesnek tekinthető, mégsem szabad említés nélkül hagyni a korban létező olyan középfokú szakiskolákat, amelyek kifejezetten agrárbeállítottságúak voltak. A korszak kertészeti és mezőgazdasági (földműves) iskolái elsősorban vidéki iskolák voltak, Budapesten csak az Angol utcában működött egy önálló gazdasági népiskola az 1910-es években.³⁴¹ A középfokú szakiskolaként működő tanító- és tanítónőképzők képzésében – a kötelező népiskolai tananyagot tekintve érthető módon – szintén nagy szerepet kapott a kertészeti és mezőgazdasági oktatás. Mindkét típus iskoláira jellemző, hogy nagy kertek vették körül, amelyekben a többi iskolára jellemző iskolaudvar kevesebb, a díszkertek és a gyakorlókertek, faiskolák viszont annál nagyobb szerepet játszottak. Mindezek miatt az ilyen iskolák esetében kerttervekkel is találkozunk. Råde Károly a szabadkai tanítóképző számára, valamint a debreceni és hódmezővásárhelyi földműves iskola számára is készített kerttervet (39. ábra),³⁴² de a budapesti Győri úti állami tanítóképző intézet is nagy kertterületekkel rendelkezett.³⁴³

39. ábra: A hódmezővásárhelyi földműves iskola tervrajza. Råde Károly, 1900. (RÁDE 1900, p. 63.)

³⁴¹ A fővárosban ezen kívül csak egy kert gazdasági szabadiskola működött a Maglódi úton, valamint a Fehérvári úton egy női kertészeti tanfolyam és az Angol utcában egy gazdasági és háztartási tanfolyam, ezek azonban – mint azt nevük is elárulja – nem középfokú intézmények voltak. FSZEK BGy BT71. Ezeken kívül a M. Kir. Kertészeti Tanintézet működött a fővárosban mint felsőfokú képzést nyújtó intézmény.

³⁴² RÁDE 1900; ORMOS 1960, p. 103.

³⁴³ Az 1884-től működő Győri úti állami tanítóképző és a területén később létrejött testnevelési főiskola kerttörténetét ld. SZABÓ 2016.

V.2 Falusi, tanyasi iskolák szabadterei

A falvakban, kistelepüléseken, tanyasi vidékeken az életmódbeli és településszerkezeti különbségekből adódóan az iskolai szabadterek kialakítása eltért a nagyvárosokban lévő iskolákétól, ezért e települések iskoláit célszerű külön ismertetni. A városi iskolákkal szemben e helyeken csak az alsófokú oktatás és nevelés valósult meg, tehát csak elemi és ismétlő elemi iskolák működtek, fenntartó szempontjából azonban ezek is egyaránt lehettek állami, községi vagy egyházi iskolák.

Általánosságban elmondható, hogy a városi iskolákhoz képest a falusi iskolákban sokkal nagyobb szerepet kaptak az iskolakertek, ezen belül is kifejezetten a haszonkertek és gyümölcsösök. A kifejezetten a városi életvitel negatív hatásai (mozgásszegény életmód, dolgozó szülők gyermekeinek délutáni felügyelete) miatt kialakult iskolai játszótérek viszont a falusi iskolákban sokkal kisebb szerepet kaptak. A falusi gyermekek többsége szüleikkel együtt kivette részét a mezőgazdasági munkából, így a legnagyobb gondot sokszor nem felügyeletük megoldása, hanem az iskolába járás hiánya okozta. Az itteni iskoláknak továbbá a városiakhoz képest sokkal gyakorlatiasabbnak kellett lenniük, kiemelt fontosságú volt a mezőgazdasági és kertészeti ismeretek átadása a gyermekek számára.

E helyeken többnyire sokkal nagyobb terület állt rendelkezésre az iskola számára, amelynek felosztását azonban sokszor a tanító lakása és kertje is meghatározta. A korabeli folyóiratokban több esetben is találkozunk olyan írásokkal, amelyek a tanítók udvarhasználati jogát, telekrészesedését taglalják.³⁴⁴ Mivel az 1868. évi népoktatási törvény alapján a tanítóknak a pénzbeli juttatáson kívül lakás és legalább negyed holdnyi (kb. 1400 m²) kertterület járt³⁴⁵, ha ehhez nem kaptak külön telket, akkor értelemszerűen az iskola telkén alakították ki önellátáshoz szükséges kertjeiket. A falusi iskolák szabadterei ezért sokféleképpen alakulhattak, kialakításuk pedig nagyban függött az ott tanító tanárok hozzáállásától, szakértelmétől. Mivel többnyire összefüggő, nagy területek álltak rendelkezésre, s a gyermekek számára az iskolán kívül is sok lehetőség adódott a szabad mozgásra, ezért nem alakultak ki olyan elkülöníthető szabadteréptípusok, mint a városi iskolák esetén. Iskolakertek továbbá a település szélén is kialakíthatók voltak, hiszen az is viszonylag közel feküdt a falvak központjában lévő iskolákhoz.

Az ilyen vidéki iskolákban létrejött szabadtereket szemlélteti Eötvös Károly Lajos Jász-Nagykun-Szolnok megyei tanár két 1912-ből származó írása. Eötvös a népiskola munkaiskolává alakítása mellett emelt szót,³⁴⁶ amelyet véleménye szerint a tanyai iskolákban lehetett leginkább

³⁴⁴ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1911/12, p. 21., NÉPTANÍTÓK LAPJA 1911/18, p. 19., NÉPTANÍTÓK LAPJA 1913/1, p. 22., NÉPTANÍTÓK LAPJA 1914/49, p. 18., NÉPTANÍTÓK LAPJA 1918/26-27, p. 31.

³⁴⁵ 1868. évi XXXVIII. tc. 142.§.

³⁴⁶ A munkaiskola mint reformpedagógiai irányzat elméletét ld. a III. fejezetben.

létrehozni.³⁴⁷ A jogszabályban meghatározott 2 kataszteri hold (2x5755 m²) területű iskolai telket elképzelése szerint a mezei földek között kellett kijelölni úgy, hogy a dűlőúttól mérsékelt lejtővel rendelkezzen. A telket lécz- vagy sodronykerítéssel több részre kellett osztani: 1200 vagy legalább 800 nöl területet az iskola és szabadterei számára, a fennmaradó 2000 vagy 2400 nöl részt pedig mezőgazdasági művelés számára. Az iskolai terület további elkerített részekre volt osztandó: a játszótérként használandó iskolaudvar, a tanító használatába, de egyúttal mintatérként is szolgáló háztartási udvar, valamint a kert alkották a főbb területeket. Az iskolaudvar 100-120 nöl területű volt, és árnyas játszótér, tornaeszközök, tanulópadok, eperfasorok, galambdúcok, madáretetők is helyet kaptak benne. Hátsó részén illemhelyeket és fészert alakítottak ki, a háztartási udvartól pedig kisajtós kerítés választotta el. Ez utóbbiban kapott helyet a gazdasági melléképület, amelybe nyúl- és disznóólak, tehénistálló, valamint szerszámoskamra és fészker került. Külön helyezte el a tehénkarámot, baromfiólat, valamint az utcafrontra került a kutyaól. Az udvarokat elválasztó kerítésnél mindkét oldalról használható kutat helyeztek el.³⁴⁸

A lejtős telek hátsóbb részén terült el a kert, azon túl pedig a szántóföldként használt terület. Eötvös 900 nöl kertet javasolt, amely az épületek és udvarok által elfoglalt kb. 300 nöl nagyjából háromszorosa. Ennek felosztása az alábbi volt: 150 nöl veteményes, 140 nöl faiskola, 60 nöl akácos, kb. 30 nöl virágágy a méheshez kapcsolódóan, 120 nöl kereskedelmi- és gyógynövénytábla, valamint 300 nöl gyümölcsös, lucernás, továbbá melegágyak és kb. 40 nöl összterületet elfoglaló utak. Szőlőt nevelési okokból nem javasolt (az iskola „abstinentiára tanít”), de túlzott munkaigényét és költségeit is kiemelte.³⁴⁹ A 2000 nöl szántóföldi területen kezdetben a kalászos és kapás növények termelését, később a vetésforgó alkalmazását javasolta. Mindemellett pedig eperfákkal, nemesfűzekkel határolta az árkokat, valamint a madarak elleni védekezés céljából galagonya- és vadrózsabokrok ültetését is javasolta.³⁵⁰

Eötvös kiemelte, hogy az általa elképzelt és 8-10 tanyai iskolában meghonosított módszer nevelési-oktatási és gazdasági-szociális reformot jelentett, mivel egyúttal a tanyai életre jellemző törpegazdaságok mintájául is szolgált, „*a népnevelésnek és oktatásnak is, de a nép művelésének és gazdasági vezetésének is legjobb intézete lesz*”.³⁵¹ Kijelentése nagyon is helytálló volt, a két világháború közötti időszakban ugyanis pont e módszerekkel igyekeztek meghonosítani az Alföldön a gyümölcsstermesztést és fejleszteni a környéken lakók kertkultúráját.³⁵²

³⁴⁷ EÖTVÖS 1912a, p. 11.

³⁴⁸ Uo., pp. 11-12.

³⁴⁹ EÖTVÖS 1912b, p. 3.

³⁵⁰ Uo., pp. 3-4.

³⁵¹ Uo., p. 4.

³⁵² SZÉKELYNÉ KÖRÖSI 1994, p. 43.

V.3 Bentlakásos iskolák szabadterei

Alapvetően egységesen kezelhető az összes bentlakásos intézmény abban a tekintetben, hogy a szokásos oktatási funkció túl lakhatást és élelmezést is biztosítottak, így szabadterei, kertjeik is ehhez igazodtak. Ugyanakkor a jogszabályilag meghatározott kötelezettségek ezen intézmények számára is betartandóak voltak, ezért sok hasonlóságot is mutattak a nem bentlakásos iskolákkal. A bentlakásos intézetek többnyire városokban helyezkedtek el, viszont önellátásra való törekvésük miatt szabadterei részben a falusi iskolákéhoz is hasonlítottak. A szerzetesrendek és magánzók által működtetett iskolák a legtöbb esetben általános képzést nyújtottak (pl. elemi vagy polgári iskolaként működtek), a speciális képzést nyújtó bentlakásos iskoláknak – mint a tanítóképzőknek és katonaiskoláknak – viszont sajátos vonásaik is voltak. Mindazonáltal a többi – nem bentlakásos – iskolával szemben mutatkozó legnagyobb különbség általánosan minden bentlakásos iskola esetén hatalmas kiterjedésű kertjeikben mutatkozott meg. Ezekhez a kertekhez többnyire már külön kertészt is alkalmaztak, olykor már a tervezést is szakemberre bízták.³⁵³ E kertek magukban foglalták a díszkerteket, különböző haszonkerteket, de a játszótereket és sportpályákat is, egységes kertépítészeti módszerekkel kialakított keretbe rendezve ezeket, ezáltal jócskán megelőzve a nem bentlakásos iskolák kertépítészeti kialakításának kezdetét.

A bentlakásos iskolák díszkertjeinek kialakítása követte az általános hazai kertművészeti trendeket. A korszak kertjeit vizsgálva, az iskolák építési idejéből adódóan is több meghatározó típust lehet elkülöníteni, más stílusú kertekkel találkozunk ugyanis a kiegyezés körül épített, a századforduló körüli években elkészített, illetve a két világháború közötti kerteknél. Ez a különbség nem meglepő, ha figyelembe vesszük a korszak általános kertépítészeti karakterét, amely ebben az időszakban szintén az átmenetiséget, az állandó változásokat hozta magával.

A korai időkben (néhány esetben még 1868 előtt) épített kertek az akkori kornak megfelelően a kései tájképi kertek stílusából kialakuló historizmus stílusjegyeit viselték magukon.³⁵⁴ Ezekben a kertekben – mint például a kőszegi vagy a kismartoni katonaiskolák kertjei esetében (40. ábra) – a tájképi kertekre jellemző íves vonalvezetéssel, fás-cserjés terekkel találkozunk, amelyek mellett azonban már megjelennek a szimmetrikusabb, szabályosabb formák is, elsősorban a fontosabb épületek közelében. Az épületek közvetlen környezetében történő szabályos kialakítás ebben a korban elsősorban nyírt gyepfelületekben jelent meg, amelyet kör, félkör vagy téglány alaprajzzal készítettek. A gyepbe kisebb örökzöldeket, nyírt

³⁵³ RÄDE 1900, pp. 62-64., HIDVÉGHY 1937, p. 75., BENKOVITS 1928, p. 186.

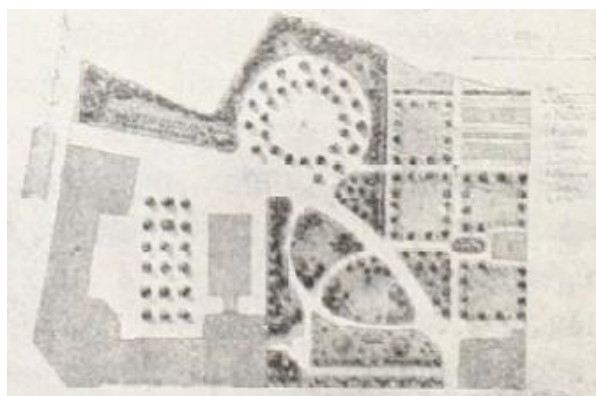
³⁵⁴ A kerttörténeti korszakok megnevezésénél a mai művészettörténeti szakmai körökben általánosan elfogadott terminológiát használom, amely a hazai és nemzetközi kerttörténeti kutatók által is használatban van. A hazai historizáló kertépítészeiről bővebben ld. Alföldy 2007.

cserjéket vagy díszfűveket ültettek, közepén gyakran szökőkutat is elhelyeztek. A fák és cserjék a növényfajok és -fajták sokaságát mutatták fel, olykor valóságos botanikus kerteket kialakítva ezekből. Az átfogóan gyűjteményes vagy dendrológiai kertek korszakának nevezett időszak a 19. század közepétől élte fénykorát hazánkban, ezen belül az úgynevezett fenyőkorszak az örökzöldek széleskörű elterjedését jelentette, ami az iskolák díszkertjein is megfigyelhető volt.

40. ábra: A kőszegi és a kismartoni katonaiskola kertje kataszteri térképen (VAML KFL TÉRKÉPTÁR, T/III. szekr., 6. fiók., OSZK TÉRKÉPTÁR, NyK Kismarton)

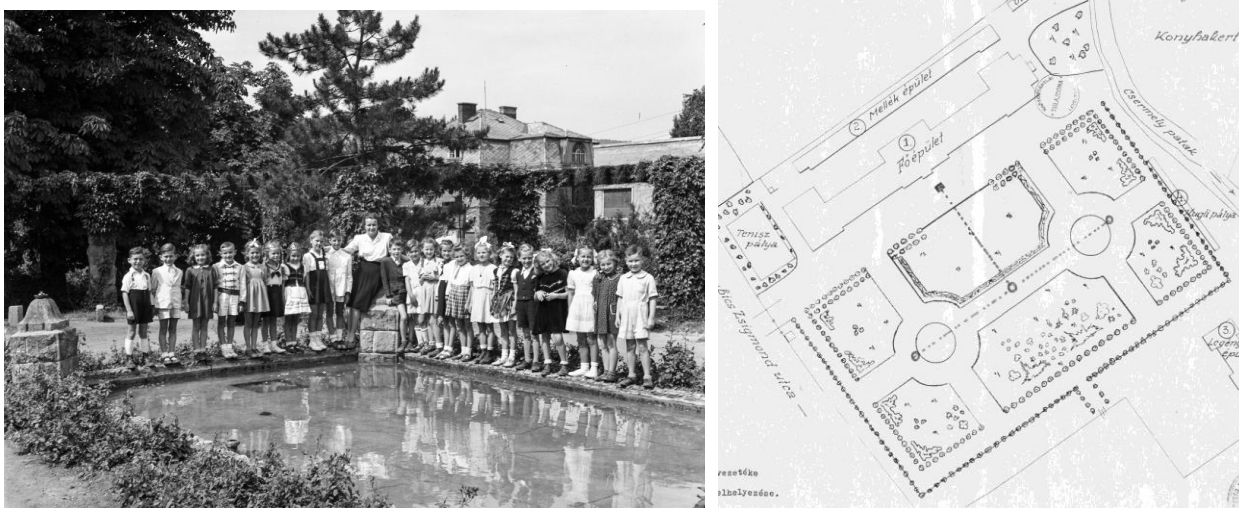
A korszak második felében, az 1890-es évektől kezdve egyre több virágfelület jelent meg, elsősorban azokon a területeken, ahol a szimmetrikusabb, szabályosabb kertszerkezet volt az uralkodó. A korábban csak az épületek közelében látható szabályos kialakítás egyre nagyobb teret nyert magának, s a tájképi, íves vonalvezetésű utak helyett a távolabbi részeken is mindinkább a homogénebb, percelelő utak kialakítása felé tolódott el a hangsúly. Ilyen utak jelentek meg a szabadkai tanítóképző vagy a soproni, nagyváradai katonaiskolák területén is (41. ábra). Mindazonáltal az épületek körüli szimmetrikus szerkesztés is tovább fejlődött, a kör alakú terek mellett az ovális alak is megjelent.

41. ábra: A szabadkai tanítóképző terve, Ráde Károly, 1900. (RÁDE 1900, p. 62.)

Az egyre növekvő virághasználat a szőnyegágyak kialakulásához vezetett, ezeknek legjellemzőbb helyszíne a kertek előterében volt. Több helyen alkalmaztak rózsát is, magas törzsre oltva, vagy cserjeformában, rózsakertként kialakítva, amely már a későbbi irányzatok, az Arts and Crafts és a szecesszió térhódítását mutatja. Az olykor megjelenő különlegesebb növények közül a Yucca és különböző pálmák, páfrányok érdemeltek nagy figyelmet. A legtöbb intézet kertjében található volt egy, esetleg több üvegház is.

Ugyanakkor a 19. század végén kialakult kompozíciós trend, amely a tájképi kertek legtöbb stilisztikai elemét megőrizve, de a növénykülönlegességeknek, az ornamentikának és a geometrikus elemeknek nagyobb hangsúlyt adva alakult ki, a 20. század első felében egyre inkább a szimmetria, a letisztult klasszikus formák felé hajlott, majd az 1930-as évektől fokozatosan váltott át a funkcionalizmus, a modernizmus irányzatába. Ez a jelenség az újonnan alakított kerteknél figyelhető meg leginkább: a '20-as, '30-as években létesített kertek szabályos alaprajzi formáikban még változatos növénykiültetéseket vonultattak fel (pl. a Baár Madas Református Leánynevelő Intézet kertje), ezáltal mintegy átmenetet képezve a gyűjteményes és a modern kertek korszaka között. Az 1940-es években létesített kertek (pl. a kassai és nagyváradai katonaiskola új létesítésű kertrészei) azonban már az egyszerűsége, gazdaságosságra való törekvést, a szabályos mértani formákkal létrehozott kertművészetet preferálták (42. ábra). A korábbi korszakban létesített kertek mindazonáltal sokkal nehezebben szakadtak el a megszokott formáktól, növényhasználatától.

42. ábra: A Baár Madas Református Leánynevelő Intézet 1928-30-ban létesített kertjének részlete és a kassai alreáliskola 1939-ben átépített kertje.

(Fortepan (www.fortepan.hu – Letöltés dátuma: 2018. január 3.) képszám: 118503; HL KAT. OBJ. ÉP. A. 132. d.)

A díszkertek elemei között egyaránt megtaláljuk a kor kertművészetének általános elemeit, illetve az intézmények funkciójából adódó sajátos elemeket is, ezáltal ezek a kertek a számos funkciót kertépítészeti megoldásokkal ötvöző modern kertépítészet kiemelkedő példáivá váltak, de ugyanakkor némelyikük – építési idejéből adódóan – annak előfutáraként is értelmezhető.

E kertek többnyire gazdag kialakítású kertészettel és haszonkertekkel, faiskolákkal is kiegészültek. Németh Mária kutatásai a győri és soproni tanítóképzők kertjeit részletesen tárgyalták. Ezekből is megállapítható – több más hasonló kert mellett, mint az M.7 mellékletben ismertetett katonaiskolai kertek –, hogy a gazdasági célú, gyakorlókertekben a különféle növények termesztésén kívül selyemhernyó tenyésztéssel, méhészettel is foglalkoztak a növendékek, de számos példa akad üvegházakra, virágházakra, hajtatókra is (43. ábra).³⁵⁵

43. ábra: Konyhakert és melegágyak az Amizoni Országos Magyar Nőnevelő-intézet kertjében. (AMIZONI 1911, AMIZONI 1914, s. p.)

Az 1930-as, 1940-es években több ismertető és jegyzék is megjelent az ország bentlakásos intézeteiről. A korszak pedagógiai nézeteit mutatja, hogy a rövid, „kedvcsináló” ismertetésekben nem mulasztották el az egyes intézetek kertjeinek leírását sem, amelyet tulajdonképpen egyfajta reklámként alkalmaztak ezekben a bemutatásokban. A budapesti Szent Teréz Tan- és Nevelőintézettel kapcsolatban például megemlítették, hogy „*az intézetnek Budán 45 méter magasságban erdeje, kertje, játszóttere van, hol a késő őszi és a kora tavaszi idők beálltával a gyermekek minden szabad idejüket tölthetik, sőt még a tanórákat is.*”³⁵⁶ Az Esztergomi Vizivárosi Irgalmas Nővérek Érseki Nevelő Intézete ugyanakkor az alábbiakat emelte ki: „*Egészséges, pormentes levegője, a Duna közelsége, az erdős hegyvidék közvetlen szomszédsága, remek kirándulólhelyei, sportlehetőségei, kintinő fürdője, hol a növendékek úszni is tanulhatnak, a legideálisabb és legegészségesebb környezete az intézetnek.*”³⁵⁷ A gödöllői Jászó-Premontrei Kanonokrend Szent Norbert Nevelőintézete „*a gyönyörű Fácános erdőben fekszik a tenger színe felett 240 m. magasságban, hol sok alkalom kínálkozik mindenféle sportra, cserkészetre.*”³⁵⁸ A budapesti Sophianum Tan- és Nevelőintézet Sacré Coeur napos terasszal, korcsolya- és tenispályával, valamint ródlipályával rendelkezett,³⁵⁹ az Ajtósi Dürer soron működő Szent Szív Nevelőintézetnek szintén nagy kertje volt tenispályákkal és nagy

³⁵⁵ KOVÁTSNÉ NÉMETH 1998, p. 34.

³⁵⁶ KATOLIKUS ISKOLÁK [1937], p. 16.

³⁵⁷ Uo., p. 20.

³⁵⁸ Uo., p. 10.

³⁵⁹ OZORAI 1943, p. 31.

játszóterekkel.³⁶⁰ A jezsuiták pécsi Pius-kollégiuma, gimnáziuma és internátusa is sok holdas játszótérrel, tenisz-, korcsolya- és ródlipályával, valamint céllövöldével és téli uszodával rendelkezett.³⁶¹

A különféle gyógypedagógiai intézmények legtöbbje szintén bentlakásos rendszerben működött. Ezek közül kiemelendők a szanatóriumok, amelyek elhelyezésében és kialakításában kifejezetten fontos volt az egészséges környezet megléte. Az 1940-es években már több iskolaszanatórium is működött. Budapesten a Zugligeti úton egy gyermekszanatórium és erdei iskola, a Svábhegyen szintén egy iskolaszanatórium állt, mindkettő több holdas parkban, utóbbiban játszóterek, strand, ródlipálya, tenispálya is rendelkezésre álltak. A svábhegyi testvérintézeteként Szentgotthárdon és Kolozsvárott is működött egy-egy szanatórium.³⁶²

A különböző fenntartású és szerepű bentlakásos iskolákban több sajátosságot is megfigyelhetünk, amely az iskolák célját, nevelési elképzeléseit tekintve nyilvánvaló. A tanító- és tanítónőképzőkben, nőnevelő intézetekben a gyakorlókertek kiemelt szerepet kaptak, a fiúnevelő intézetekben ezeknek kevesebb szerep jutott. A katonaiskolákban a különböző sportolási célú területek voltak nagyobb számban. A felekezeti iskolákban pedig vallással kapcsolatos kerti elemek – legtöbbször szobrok – jelentek meg (44. ábra). Mindegyikre elmondható azonban, hogy mindezek az épületet körülvevő díszkertekbe szervesen, mintegy annak részeként illeszkedtek bele.

44. ábra: Kápolna az Angolkisasszonyok zugligeti kertjében. (ANGOLKISASSZONYOK 1902, s. p.)

³⁶⁰ Uo., p. 32.

³⁶¹ Uo. p. 83.

³⁶² Uo., pp. 47-49.

IV.1.2 Katonaiskolák

„A pázsitost egyenesen kihúzott vonalakkal és ezek közé helyezett pontokkal ábrázoljuk. /.../ A virággal beültetett parterre-t az árnyékos oldalon erősebb vonallal, a virágágyásokat pedig egyenes vonallal dolgozzuk ki. /.../ A pihenőpadokat formájuk szerint az alaprajzban ábrázoljuk. /.../ A puszpángokat két rovátkolt vonallal, vagy csak egyszerű vonallal rajzoljuk. /.../ A rabatte avagy szegélyágyak pontozott vonallal különböztetnek meg a pázsittól. /.../ A fasorok avagy allée fái csak a fatörzsek vastagságával jeleztenek az alaprajzban, hogy így a kerti sétányok szélessége világosabban látható legyen. /.../ Fontaines, vagy a szökőkutakat vízszintes vonalakkal és a legmagasabbra kilőtt vízugarukkal ábrázoljuk.”³⁶³

A magyarországi katonai oktatási és nevelési intézményeket az 1868-1945 közötti időszakban megnyilvánuló hazai iskolai kert- és szabadterépítészet csúcsának tekintem. Ezen iskolák nagy költséggel, kiváló helyeken, hatalmas területeken épültek fel, és egyesítették mindazt, amit a városi nem bentlakásos és bentlakásos iskolák szabadterei képviseltek. A katonaiskolák környezetét joggal hívhatjuk iskolakerteknek, hiszen a sokszor több hektárnyi parkban működő iskolákban a sportterek, játszótérek, udvarok is szerves egységet alkottak a díszkerti és haszonkerti területekkel, mintegy kerti elemként jelentek meg az átgondoltan megtervezett, kivitelezett és folyamatosan fenntartott parkokban. A katonaiskolák kertjei ezért külön bemutatást érdemelnek. Vizsgáltam mindazon katonai oktatási és nevelési intézmények kertjeinek kialakítását és fejlődéstörténetét, amelyek legalább egy éven át működtek a tárgyalt korszakban (a rövidebb, tanfolyam jellegű képzéseknek helyet adó helyszíneket nem tekintetem iskolának). Noha az értekezés csak az alsó és középfokú intézmények szabadtereire korlátozódik, a katonai iskolák esetén az összehasonlíthatóság miatt a korszakban működő néhány felsőfokú intézetet is bemutatom. A vizsgált intézmények kertjeinek bővebb ismertetése és képanyaga terjedelmi korlátok miatt az M.7 mellékletben található. Jelen fejezet az ott bővebben és helyszínenként tárgyalt jellemzők összesítését tartalmazza.

Az osztrák császári katonai akadémiákon már a 18. században is oktatták a kertművészetet, a kertek tervezését, ábrázolását. Fontos, elterjedt gyakorlat volt ez, amely elsősorban a katonai térképészetben hasznosult – kézenfekvő példa erre a három országos katonai felmérés, amelyből az 1806 és 1869 között készült második kis méretaránya ellenére is meglepő pontossággal ábrázolta az egyes kerteket. Azonban az, hogy a kertek elemeinek elméleti oktatásán túlmenően a katonai iskolák a gyakorlati oktatás helyszínéül saját kerttel is rendelkeztek, már nem ennyire közismert. Pedig az Osztrák-Magyar Monarchia katonaiskolái között szinte alig találni

³⁶³ LANDERER 1783, pp. 159-162.

olyan intézményt, amely ne rendelkezett volna legalább 20 kataszteri hold kiterjedésű kertterülettel.³⁶⁴ S habár a telkek méretét a későbbi korokban több tényező befolyásolta – az iskola típusa, a telek korábbi funkciója –, kisebb-nagyobb zöldfelületek létesítésére legtöbbször mégis maradt hely. Az, hogy e tereket miként hasznosította a katonatársadalom, már az adott korszak szellemét tükrözi.

A magyarországi katonai iskolák kertművészetének megítélésekor ezért több lényeges szempontot kell figyelembe venni. Elsősorban természetesen a kert kialakításának idejét, hiszen az adott gazdasági, társadalmi és politikai körülmények jelentősen befolyásolták a különböző korok kertjeinek kialakítását, így a korabeli katonai kertekét is. Mindazonáltal az iskolák típusa sem elhanyagolható, más típusú kertek tartoztak egy alsóbb fokú intézethez, mint egy magas katonai képzettséget nyújtó akadémiához. Fontos szempontot képeznek továbbá az iskola létrejöttének körülményei, más a helyzet ugyanis egy olyan iskola esetében, amelyet újonnan építettek az adott korban, mint olyan esetekben, amikor az iskola egy már korábban kialakított objektumban – laktanyában vagy más iskolában, esetleg egy egykori kastélyban – létesült. Mindezek mellett a képzés jellege (elit- vagy tömegképzés),³⁶⁵ valamint a képzés módja (nyílt vagy rejtett katonai képzés) is komoly szerepet játszott a kertek kialakításában.

A Monarchia-kori katonai oktatási intézeteket kiváltságos helyzetűnek tekinthetjük. Kertjeik kialakítása kiváló alapot nyújtott a későbbi korok e helyszíneken fennálló katonai képzőintézetei, vagy esetlegesen más intézetek számára. A kertek az iskolák típusának függvényében különböző kialakításúak lehettek. A legfontosabb ebből a szempontból a kert intézményterületen belül elfoglalt szerepe. Az alsóbb fokú intézmények – az al- és főreáliskolák – esetében a terület legalább felét esztétikusan kialakított díszkert foglalta el, míg a fennmaradó részek a gyakorlópályáknak, valamint gazdasági udvaroknak, haszonkerteknek adtak teret. A felsőbb képzést szolgáló intézmények esetében azonban a legnagyobb területet már a gyakorlóterek foglalták el, s a kertek többnyire a főbb épületeket körülvevő részekre szorultak vissza.³⁶⁶

A kertek ilyen típusú elkülönülésének elsősorban nevelés- és oktatásügyi előzményei vannak. Az alsóbb fokú intézmények mindenekelőtt jóléti és általános oktatási célokat szolgálták, a fő hangsúly nem a katonai képzésen volt.³⁶⁷ Jóllehet a katonai fegyelem és rend

³⁶⁴ Érdemes ezt a méretet összevetni az 1868-as törvényben a népiskoláknál előírt 2 kh területmérettel.

³⁶⁵ A tárgyalt korszakban a katonaiskolák csak elitképzést végeztek, de összehasonlításként érdemes ezeket az iskolákat összevetni az 1945 utáni tömegképzést szolgáló és néhol máig meglévő katonaiskolákkal, amelyekben – ha volt is nagy szabad terület – a kertművészeti, esztétikai célok már semmilyen szerepet nem játszottak.

³⁶⁶ Jóllehet a Ludovika Akadémia kertje már jóval korábban kiépült, a katonai oktatásba való bevétele után ez a kert is a felsőfokú képzést szolgáló területek kialakításának trendje szerint alakult át. Az egykori tájképi kerti elemek szerepe megváltozott, gyakorlóléhelyekké módosultak, s a díszkerti funkciók csak a fontosabb épületek közvetlen környezetében maradtak meg.

³⁶⁷ HIDVÉGHY 1937, p. 12.

ezekben az intézetekben is elsőrendű követelmény volt, a képzés mégis jobban hasonlított az általános, polgári oktatási rendszer tananyagához, csak minimális mennyiségű katonai tárgyat tanítottak. A kertek az oktatást is segítették, nagy hasznuk volt többek között a természetrajz tantárgy tanításában. A felsőbb intézetekben azonban már a katonai jelleg érvényesült, ezen iskolákon belül ezért nagyobb területet kellett hagyni a kiképzés céljait szolgáló gyakorlóterek számára. A fennmaradó kisebb területek, amelyeket kertként alakítottak ki, a reprezentativitás szándékával készültek. Ennek következtében ezek a területek – mint például a pécsi hadapródiskola előkertje, vagy a hajmáskéri komplexum parancsnoki épületének környezete – gazdag kialakítású, lenyűgöző díszkertek voltak.

A katonaiskolák kertjeinek általános szerkezeti kialakítása és növényhasználata minden korabeli kerttel – így más bentlakásos oktatási-nevelési intézmények kertjeivel – hasonlóan mondható, ezek jellemzőit fentebb már ismertettem. Ezen túlmenően azonban ki kell emelni azon kerti elemek szerepét, amelyek a katonai kertek egyedi stílusjegyeinek minősülnek. Ilyen elemek voltak többek között a meghatározott témájú szobrok és emlékművek, amelyek a katonai kertekben mindvégig kiemelt szereppel bírtak. Az 1867 és 1918 közötti korszakban két szobortípus volt általánosan jellemző a kertekre. Az egyik, az uralkodót, Ferenc Józsefet mintázó szobor már az iskola felavatásakor a kertben állt, s mindig a legkiemeltebb helyen, a főépület előtt, annak főtengelyében kapott helyet. A másik általánosan elterjedt szobortípus – amelyet már inkább emlékműnek kell tekintenünk – Erzsébet királynét örökítette meg. A tragikusan elhunyt királyné emlékére készített alkotásokat a századfordulót követően, 1903-1904 körül állították fel az iskolákban, rendszerint vagy a tiszti kertben (Buda, Sopron), vagy egy nagyobb, e célból kialakított kertrészben (Nagyvárad).

A katonai iskolák kertjei sajátosnak tekinthetők abból a szempontból is, hogy játszótereikkel, sportpályáikkal úttörő szerepet játszottak a 20. század első felében széles körben elterjedt új kerti terek létrehozásában. Míg az általános kertek (közparkok és magánkertek) esetében a sportpályák a 19. században nem képezték fontos részét a kertnek, s ha létesültek is benne olykor, akkor is a szem elől elrejtve, addig a 20. század második évtizedétől – elsősorban Klebelsberg sportpolitikájának köszönhetően – olyan fontossá vált a testedzés, az egészséges életmód kialakítása, hogy nemcsak az iskolákhoz kapcsolódóan, hanem a közparkokban és magánkertekben is egyre elterjedtebbé váltak a sportterek. Ezzel szemben a katonai iskolákban már a 19. század közepén nyári uszodákat, tekepályákat építettek, s a századforduló környékén (Kőszegen például 1901-ben) tenispályákat is kialakítottak. Mindemellett az iskolák hatalmas kiterjedésű gyepes tornaterekkel, gyakorlóterekkel is rendelkeztek már az első világháborút megelőzően.

Az 1918 és 1945 közötti katonaiskolák – az előző időszakhoz hasonlóan – hazánk nagyra becsült intézményei voltak, a Trianon után létrejött közgondolkodás, közösségi szellem ugyanis elsősorban a honvédségtől, ennek megfelelően pedig a honvédség keretein belül felnevelt és kiképzett katonai alakulatoktól várhatta leginkább a megcsonkított ország helyreállítását, az elcsatolt területek visszaszerzését. A közakarat, a köznép ezért tulajdonképpen egyfajta szövetségese volt a honvédségnek, amely kifejezetten kedvezően hatott annak erősítésére. Habár az első években – 1927-ig – a honvédség nem fejleszthette nyíltan hadseregét, a kertek egyes jellemző elemeiben már ekkor tükröződött az uralkodó nacionalista, irredenta szellem.

A korszak kertjeit alapvetően két típusra oszthatjuk. Az első, nagyobb hagyományokkal rendelkező halmaz a Monarchia idején létrejött iskolakerteket tartalmazza. Ezek a már fentebb tárgyalt két budapesti (Ludoviceum, illetve Hűvösvölgyi úti), kőszegi, pécsi, kassai, marosvásárhelyi és nagyváradi kertek, valamint a soproni leánynevelő intézet területe. Mindegyikük a korábbi kertkialakításból táplálkozott, azt a kor jellemző vonásaival fejlesztvén tovább. A másik típus az újonnan kialakított kertek csoportja. Ezek az új kertek laktanyákban vagy kórházakban létesültek, ilyen volt az új soproni nevelőintézet helyszíne, az örkénytábori és a jutasi iskola, valamint a Hungária körúti akadémia kertje. E két típus alapvető különbségei elsősorban a korábbi kialakításból örökölt hagyományok megtartásának, illetve a korra jellemző stíluselemek alkalmazásának arányában mutatkoznak meg.

Díszkertek kialakítására lényegesen több hely jutott az első típus esetében, az eredetileg is iskolaként kialakított intézetek területén ugyanis többnyire egy nagyobb főépület és csupán néhány kisebb melléképület állt, míg a laktanyából, illetve kórházból átalakult iskoláknak a pavilonrendszerű térképzéssel is számolniuk kellett. Minthogy azonban díszkertek kialakítása a laktanyák esetében leginkább csak a tiszti épületek közelében történt,³⁶⁸ a laktanyaterület távolabbi részein csupán fasorok és gyepesített felületek képeztek zöldterületeket,³⁶⁹ az ilyen telken létesített iskolák szabadabb kezet kaphattak saját kertjeik kialakításában, mint a már kész kertet örökölt intézetek.

A korábbi korszakhoz hasonlóan ebben az időben is léteztek sajátos katonai elemek a kertekben, amelyek a megelőző időkhöz viszonyítva két tekintetben változtak. Mindenekelőtt abban, hogy a technikai újítások, a hadsereg folyamatos fejlődése miatt idővel olyan új típusú tereket is ki kellett alakítani, amelyek a díszkertek fogalmától egyre távolabb álltak. Ezek elsősorban a különböző járművek részére kialakított terek és építmények voltak, elhelyezésük a

³⁶⁸ A díszesebb kertek mellőzése a laktanyákban elsősorban költségta-
karékossági szempontból történt. Soukup Adolf (1840-1911), Kassa város főépítésze és egyben számos laktanya tervezője 1885-ben írt tanulmányában külön kiemelte, hogy laktanyák építésekor „általában legyen a bölcs takarékos-
ság irányadó”, valamint „kerültsék mindennemű kaczer csin”. SOUKUP 1885, p. 14., SKA 1995, p. 372.

³⁶⁹ ÚTMUTATÁS 1879, p. 42.

'40-es évek környékén már egyre kiterjedtebb betonburkolatot kívánt. Mindazonáltal az előző korszakhoz képest abban is változott a két világháború közötti időszak kialakítása, hogy a sport- és gyakorlótereket (tenispályák, akadálypályák, hajtópályák, stb.) egyre érettebben, kifinomultabban illesztették a terület díszkerti részei közé, fasorokkal, virágos szegélyekkel látták el őket, vagy akár magát a szabályos kerti teret formálták meg belőlük.³⁷⁰

Az általános és iskolához kötődő kertművészeti elemeken túlmenően a kertekre alapvetően, döntő módon nyomta rá bélyegét a korszak politikai, ideológiai háttere, amely meghatározó volt a nevelés, kivált a katonai nevelés terén. A Klebelsberg által hirdetett kultúrfőlény-program – amely együtt járt nemcsak a tanulás fontosságának hangsúlyozásával, hanem az „*ép testben ép lélek*” mondattal jellemezhető sportpolitika erősödésével is – a katonaiskolák oktatási politikáját is támogatta, amelynek keretében több tantárgy (mindenekelőtt a természetrajz és a különböző sportfoglalkozások) esetében a kert ezen intézmények esetén is mint az oktatás aktív résztvevője, helyszíne játszott szerepet.³⁷¹

Az irredenta, nacionalista és a múlt felé forduló szimbólumok sem hiányozhattak a katonai oktatási intézményekből, megjelentek a napi tanmenetben, az iskolai értesítőben, és a kertekben egyaránt. Az utóbbi helyszínen történt megjelenési formáik meglehetősen változatosak voltak, a jutasi iskolában a parancsnoki épület külső falára festett, futónövényekkel keretezett szimbólumok, Sopronban pedig az egyes utak, fasorok, kertrészek, sportpályák kuruc-szellemben történő elnevezése jó példa ezekre. Mindenekelőtt azonban elsősorban a különböző politikai célú emlékművek felállításában tükröződött nyíltan a korszellem. A magyar irredentizmus szimbólumkészletének három alapvető típusa közül³⁷² a hazájáért hősiesséssel küzdő, önfeláldozó hős képe jelent meg leggyakrabban, s tulajdonképpen az 1920-as évek elejétől elterjedő világháborús emlékművek alapját is ez a típus adta.³⁷³ A szobrok és emlékművek témája mindemellett mindig történeti volt, a múltat, a történeti Magyarországot idéző jelképek (Szent Korona, kard, turulmadár, a magyar címer elemei, Árpád korabeli vezérek alakja, stb.) szinte sosem hiányoztak róluk.

³⁷⁰ Ezek legérettebb példái a teljesség igénye nélkül az örkénytábori pályák, a soproni új sportpálya, a nagyváradi hajtópálya, valamint a pécsi tenispályák elhelyezése és kialakítása.

³⁷¹ A már többször tárgyalt sporttereken kívül a kert aktív kultúrpolitikai szerepe a többi iskolához hasonlóan olyan formában is megmutatkozott, mint a természet- és állatvédelem, valamint a hazai növények ismeretének helyszíne és eszköze. Az alsóbb fokú reáliskolák kertjei (Kőszeg, Pécs, Sopron) általában több száz növényfajt felvonultató botanikus kertek voltak, továbbá a madarak számára létrehozott mesterséges odúkkal és fészkekkel is rendelkeztek. Sajátos jelenség volt az iskolai vadaskert létrehozása (Kőszeg).

³⁷² A három típust a krisztusi szenvedéstörténet vulgarizálása, a szabadságharcra húzott mesterséges párhuzam, valamint a hazáját hősiesséssel védelmező, önfeláldozó hős jelképe alkotta. ZEIDLER 2002, p. 14-15.

³⁷³ Az első világháborúban hősi halált halt növendékek és tanárok emlékére készült alkotások érdekes ellentétet képeznek a Monarchia idejében készült, az uralkodó család tagjait ábrázoló szobrokkal, emlékművekkel, amelyek a két világháború közötti korszak nacionalista, erőteljesen hungarocentrikus irányzatával szemben akkor még a birodalmi, nemzetek feletti eszményképet erősítették.

Mindazonáltal a korszak általános kertművészetében megjelenő, az irredenta szemléletet közvetlenül kifejező szőnyegágyak, virágkiültetések megjelenéséről a katonai kertek kapcsán nincsenek információim. Véleményem szerint azonban joggal feltételezhető, hogy ha az iskolák mindennapi életét oly nagy mértékben átjárta az irredentizmus szelleme, akkor ennek kihatása volt – ha csak időszakos jelleggel is – a kerti kiültetésekre. Mivel azonban a második világháború után az irredentizmus minden apró jelét eltüntették, s mivel ekkor a katonai intézmények ügyeit már rendkívüli titkosítás mellett intézték, e feltevésemet nem tudom bizonyítékul szolgáló adatokkal alátámasztani.

V.4 Épített elemek, burkolatok

V.4.1 Kerítések, támfalak, lépcsők, kerti építmények

Az építészet és kertépítészet határán mozgó épített kerti elemeket a vizsgált időszakban építészeti feladatként kezelték. Ez szerencsés volt abban a tekintetben, hogy a századforduló időszakától – amikor már az épületek esztétikai kialakítására is figyelmet fordítottak – az iskolaépületek és a hozzájuk kapcsolódó kerítések, lépcsők és támfalak azonos stílusban, egységes formavilággal készültek. Az iskola telkét határoló kerítésből találunk példákat tömör, belátást nem engedélyező kerítésfalra és áttört, lécs- vagy fémkerítésre is. Ezt az iskola elhelyezkedése is befolyásolta, falusi iskolák esetén például az átlátható, csupán határoló funkciójú és kevésbé díszes megoldású kerítések voltak jellemzők, városi iskolák esetén azonban bármelyik megoldásra akad példa. Általánosságban elmondható azonban, hogy a városi iskolák legtöbbször lábazatos lécs- vagy fémkerítéssel rendelkeztek, utóbbi gyakran készült haidekkerkerítéstáblák alkalmazásával. Jellemzőek voltak továbbá a téglas- vagy kőpillérek. A tetőteraszok korlátjai sűrű ráccsal vagy mellvédfallal készültek.³⁸³

Ugyancsak építészeti feladat volt a – legtöbbször fából készült – kerti építmények terveinek elkészítése. Ezek elsősorban a játékterekhez kapcsolódó fedett játszóterek voltak, de azokban az iskolákban, ahol díszkertekkel is találkozunk, olykor kisebb filagóriák, szaletlik is feltűntek. A gyakorlókertekhez kapcsolódóan épülhettek melegházak, melegágyak is, ezeket legtöbbször maguk a tanítók és a tanulók készítették.

V.4.2 Burkolatok, anyagok

A különböző szabadtértípusok ismertetésnél említésre kerültek az adott területen használt burkolatok. Az udvarok és játékterek legcélszerűbbnek tartott burkolata az aprószemű kavics, homokos, illetve agyaggal kevert kavics volt, amelyet a vizsgált korszakban egészségügyi és balesetvédelmi szempontból is a legjobbnak ítélték. A bejáratoknál és a főépület körüli járdák esetén többnyire szilárd burkolatot alkalmaztak, ez a korabeli felhasznált burkolóanyagok közül szinte bármi lehetett. Találkozunk kockakővel, de keramit, illetve betonburkolattal is.

Az 1910-es években megjelenő játszótereken homokot is alkalmaztak, ez azonban nem burkolatként, hanem játszóeszközként (kis domb formájában) jelent meg, tehát a klasszikus játszótéri elem, a homokozó első típusa volt. Homokot alkalmaztak továbbá a két világháború közötti időszakban kialakított távolugró gödrökben is.

³⁸³ KABDEBÓ 1913, p. 52.

A tetőteraszok burkolata igen változatos volt. A Dob utcai iskola esetén például aszfalttal burkolták a teraszt,³⁸⁴ az angolkisasszonyok belvárosi tetőteraszán viszont deszkapadlózat volt. A Bárczy-féle iskolák teraszai aszfalt- vagy keramitburkolattal épültek.³⁸⁵

V.4.3 Szobrok, emlékművek

A századforduló előtt az iskolák művészi kiképzését nem tekintették fontos feladatnak. Csak a 20. század elején fordul a figyelem a művészetekre, a szabadterek azonban többnyire ekkor sem kapnak szerepet.³⁸⁶ Csak a bentlakásos iskolákban találkozunk díszkertben álló szobrokkal. A különböző szerzetesrendi iskolák esetén szenteket ábrázoló alkotások álltak.³⁸⁷ A katonaiskolák kertjeinek pedig szinte mindegyikében megtalálható volt Ferenc József mellszobra.³⁸⁸

A szobrok és emlékművek tekintetében komoly változásokat jelentett az egyes korszakok különböző ideológiája, általános politikai gondolkodása. Az 1867 és 1918 közötti időszakban nyílt politikai célú szobrokkal még nem találkozunk, csupán a katonai iskolákban említett, uralkodót dicsőítő szobrok hirdették a nemzetek feletti, birodalmi eszmét. Ezzel szemben a későbbi korok kertjeiben már nyíltan tükröződött a politikai gondolkodás. A két világháború közötti időszak Kornis Gyula irredenta pedagógiáját hirdette. Az ekkor felállított emlékművek és szobrok többsége irredenta, nacionalista szemléletű volt, tárgyát mindig a múlt felé irányuló nosztalgikus visszatekintéssel választotta. A sok helyen megjelenő „Hősök szobra”, valamint a nemzeti lobogónak felállított zászlórudak is e gondolathoz kötődtek.³⁸⁹ Az első világháborút követő időszak előtérbe állította a vallás kérdését is, a keresztény-nacionalista politika kiemelt szerepet kapott. Ekkor tehát már nemcsak a rendházakhoz tartozó intézményekben, hanem más iskolákban is megjelenhettek az ilyen jellegű alkotások. A katonaiskolák kápolnái mellett például az egyes szakaszok, fegyvernemek védőszentjeit ábrázoló alkotások álltak.

Egyedülállónak tekinthető továbbá, mivel semmilyen politikai célzata nem volt, hogy a kőszegi katonaiskola kertjében felállították Piers Vilmos, az intézeti kert kialakítójának emlékművét, amelyet 1925-ben emeltek az őrnagy tiszteletére az ott lévő gesztenyefasor mentén.³⁹⁰

³⁸⁴ HEGEDÜS 1906, p. 24.

³⁸⁵ KABDEBÓ 1913, p. 52.

³⁸⁶ RERRICH 1910, RERRICH 1912.

³⁸⁷ ANGOLKISASSZONYOK 1902, s. p.

³⁸⁸ Többek között a pécsi iskolában is. GÁL 2001, p. 20.

³⁸⁹ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1929/19-20, p. 43.

³⁹⁰ RÁSKAY-SZABÓ 1995, p. 246.

V.5 Növényhasználat

Amint az a fentiekből látható, az iskolai szabadterek kevés teret engedtek a növények számára. Az udvarokon és játszótereken csak minimálisan jelenhettek meg, leginkább határolóelemként, vagy esetleg árnyékoló hatásuk miatt. Ennek megfelelően elsősorban fákat és sövényeket alkalmaztak ezeken a helyeken. A tetőteraszok növénykiültetéséről nincsenek írásos forrásaink, az archív képek alapján pedig úgy tűnik, egyáltalán nem alkalmaztak itt növényeket, még cserepes formában sem.

Növényhasználati szempontból tehát mindenekelőtt az iskolakerteket vizsgálhatjuk, amelyek többféle funkcióval rendelkezhetnek. Díszkertek az iskola előkertjében, illetve az iskolákhoz tartozó lakóegységekhez kapcsolódóan létesülhettek. Utóbbi lehetett az iskolában lévő tanár, igazgató vagy iskolaszolga lakása, bentlakásos iskolák esetén viszont egy teljes kollégiumi, internátusi épület is. A díszkertek többnyire az adott kor általános kertépítészeti trendjét követték, így növényhasználatuk is ahhoz alkalmazkodott, jóllehet általában kevesebb egzótával. Egyes bentlakásos iskolák díszkertje azonban botanikus kertként is funkcionált, ezekbe értelemszerűen több egzotikus növényt telepítettek.

Az iskolakertek nagy része azonban az oktatásnak, nevelésnek volt alárendelve, ezért leginkább a természetrajz, biológia oktatását szolgálta, valamint kertészeti ismeretekkel látta el a tanulókat. Mivel a természetrajz tárgy keretén belül elsősorban hazai növények és állatok ismeretét oktatták, a kertek is ehhez igazodtak, honos növényeket telepítettek bele. A kertek berendezésére vonatkozóan nem volt központi szabályzás, ezért annak kialakítása leginkább az adott iskola tanárain, igazgatóján múlott. Néhány iskolakert növénylistája publikációkban is megjelent, ezért ezek alapján feltételezhető, hogy az iskolakertek beosztása, növényeinek kiválasztása, csoportosítása, elrendezése is az oktatókon múlott. Egyes kerteket a növények használata alapján osztottak fel,³⁹¹ míg másokat a növények ökológiai szempontjai alapján (M.4 melléklet).³⁹²

Az iskolakertekhez kapcsolódik Budapest központi iskolai növénykertje is, amely a kerttel nem rendelkező iskolák számára termesztett növényeket, hogy azokat az oktatás során felhasználják. A kert igazgatója, Varga Márton az 1912-ben készített kiültetésről kiadványt is készített, amelyben a gondosan megtervezett kert minden táblájának növényét feltüntette (M.2 melléklet).³⁹³ Ezek alapján megállapíthatóak a fő oktatási elemek, amelyekben növényeket is használtak. Varga felosztása alapján a következő egységek szerepeltek a kertben: rajz- és festéstanítás céljára használt növények (évelők, egynyáriak), festőnövények, illatszer növények,

³⁹¹ SCHULLERUS 1895

³⁹² KRAMMER 1913

³⁹³ [VARGA] 1912

konyhakerti növények: ehető magvúak, zöldségművek, fűszernövények, fű- és gabonafélék, rostos növények, mocsári- és vízinövények, orvosi növények, gyűjtemény növények, mérges növények, vegyes növények, szőlő, gyümölcsfák, díszfák. Rendelkezésre áll továbbá egy 1913-as kimutatás is a természetrajz és rajz oktatásához szállított növényekről (M.3 melléklet).³⁹⁴

Az 1912-es kiültetési jegyzékből megállapítható, hogy a külön nem részletezett fás szárú növényeken (gyümölcsfák, díszfák) kívül 141 féle lágyszárú növény került kiültetésre a fent említett kategóriákban. A különböző haszonnövények mellett számos ma dísznövényként felhasznált évelő és egynyári is szerepelt a listában, elsősorban olyan növények, amelyek vidéki házikertekben is megtalálhatók voltak, pl. különféle *Aster* fajok, *Tagetes*, *Tulipa*, *Gaillardia*, *Calendula*, *Primula* stb. Fontos kiemelni, hogy mivel a növénykertben termelt növények mind oktatási célokat szolgálták, ezért olyan mérgező növényekkel is találkozunk, amelyeket a jelenlegi kertépítészeti szakma kifejezetten ellenez: *Digitalis purpurea*, *Papaver somniferum*, *Conium maculatum*, *Euphorbia Cyperissias*, *Solanum nigrum*, *Datura stramonium*, *Nicotiana tabacum*.³⁹⁵ A központi növénykertből felhasznált növények ugyanakkor az iskola típusa – vélhetően az oktatás tananyaga – szerint is változóak voltak. Elemi iskolákba például nem szállítottak varjúhájat kerti paréjt, de szegfűt, verbénát és vaníliát sem.³⁹⁶

A vidéki iskolák esetében számos gyakorlókerttel találkozunk. Ezekben nagyrészt szintén haszonnövényeket ültettek, amelyek a kor mezőgazdasági, kertészeti irányait is tükrözik. A tanyai iskolákról szóló leírás például akácot, eperfát, nemesfüzet, valamint galagonyát és vadrózsát említ a külön kifejtésre nem kerülő veteményes és gyümölcsös mellett.³⁹⁷

Az oktatáson túlmenően alkalmilag más tényezők is befolyásolták az iskolák növénytelepítéseit. Az Erzsébet királyné halála után kialakult Erzsébet-kultusz részeként telepített Erzsébet-ligetek, Erzsébet fák az iskolákat is érintették.³⁹⁸ 1896-ban pedig „milleniumi fák” elültetését szorgalmazták, amelynek kapcsán Molnár István országos gyümölcsészeti miniszteri biztos diófák és borgyümölcsfák telepítését javasolta. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter ezért végül elrendelte, hogy a jelentkező tanítók, lelkészek, illetve községek számára az éghajlati viszonyoknak megfelelően 3 diófát vagy 5 borgyümölcsfát küldjenek meg.³⁹⁹ A fákat az iskolaudvar vagy iskolakert, esetleg a község szebb pontjára az előjáróság és a tanulók

³⁹⁴ A KERT 1915/11, p. 332.

³⁹⁵ Ennek oka egyszerűen abban keresendő, hogy míg a vizsgált korszak idején e növényeket kifejezetten mérgező tulajdonságaik megismertetése céljából használták, és a gyermekek vélhetően tanári felügyelet mellett vizsgálták, addig a mai kertépítészeti növénykiültetési javaslatok a növényeket már elsősorban mint kertépítészeti anyagot értelmezik. Ha ugyanis e növények a kert részeként kerülnek kiültetésre, a tanári felügyelet nélküli gyermekek számára könnyen bajt okozhatnak, ezért nem javasolt manapság alkalmazásuk sem az óvodákban, sem az iskolákban. SCHMIDT 2003, pp. 186-190.

³⁹⁶ A KERT 1915/11, p. 332.

³⁹⁷ EÖTVÖS 1912b, p. 3.

³⁹⁸ Az Erzsébet-kultusz kertművészeti hatásairól bővebben HUDÁK 2011.

³⁹⁹ 20.013./1896. FM rendelet

jelenlétében, valamint azoknak közreműködésével kellett ünnepélyesen elültetni.⁴⁰⁰ A faültetések e két esetben eszmei értéket képviseltek, az emlékezés eszközei voltak. Molnár István megítélése szerint „*A szobrok és palotáktól eltekintve, — a legszebb, a legtartósabb emléket hazánk ezredéves ünnepén mindenesetre fák ültetése által állíthatjuk fel*”.⁴⁰¹

Az 1906-ban bevezetett Madarak és Fák Napján évente ültettek fákat az iskolák, amellyel pár év alatt igen jelentős eredményeket értek el. A faültetést nem kizárólag az iskola területén végezték ugyan, de számos alkalommal ott is sort került rá.⁴⁰²

Szintén eseti növénytelepítésekkel találkozhatunk az iskolákban a világháborúk idején. A fővárosban 1915-től, országos szinten pedig 1917-től a hasznosítható területeken – így az iskolaudvarokban, játszótéren stb. – létesített kertekben elsősorban olyan haszonnövényeket termeltek, amelyek kevésbé jó földben is megmaradtak és kevés munkát igényeltek. Az ültetett növények az alábbiak voltak: burgonya, bab, borsó, kukorica, paradicsom, petrezselyem, sárgarépa, paraj, káposzta, cukorborsó, velőborsó, zeller, céklarépa, napraforgó, uborka, retek, saláta, tök, kelkáposzta, hagyma (M.5 melléklet).⁴⁰³

A trianoni békeszerződés aláírása után Magyarország területe jelentős mértékben csökkent, amely természetesen erdeinek, dísz- és haszonnövényeinek mennyiségét is csökkentette. A két világháború közötti időszak iskolai növényültetései részben e hiányokat is igyekeztek kompenzálni, az egyes intézkedések ezért az alapvető pedagógiai és egészségügyi célok mellett az ország gazdasági viszonyainak javítását is szem előtt tartották.

A kezdeti lépéseket az Ifjúsági Vöröskereszt tette meg, amely 1930-ban akciót indított az iskolák és azok környékének befásítása érdekében, és gyümölcsfákat, lombos fákat és díszcserjéket ültetett az iskolaudvarokon.⁴⁰⁴ 1931-ben gr. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter felújította a Madarak és Fák Napját,⁴⁰⁵ 1932-től pedig már országos mozgalommá szélesedett a fásítási akció.⁴⁰⁶ Fontos megjegyezni, hogy az akció nem csupán az iskolákra vonatkozott, de azok jelentős eszközei voltak a hosszútávú gazdasági fejlődésnek, hiszen gyakorlati, kertészeti oktatásuk segítségével a jövő nemzedékek számára is megteremtették az alapot a mezőgazdasági tudás családon belüli átadásához. Az iskolás korosztályt tekintették tehát kulcsszereplőnek, rajtuk keresztül igyekeztek mindenkit bevonni a

⁴⁰⁰ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1896/17, pp. 14-15.

⁴⁰¹ NÉPTANÍTÓK LAPJA 1896/17, p. 14.

⁴⁰² 26.120/1906.-VI. a. számú VKM rendelet

⁴⁰³ A KERT 1915/15, p. 466.

⁴⁰⁴ SUGÁR 1934, p. 3.

⁴⁰⁵ „... a napot felhasználja arra is, hogy /.../ a fák és a befásítás nagy jelentőségét is megmagyarázza, és ahol ezt a helyi viszonyok megengedik és indokolják, hasson arra is, hogy a gyermekek a vidéki viszonyokhoz képest legtöbb előnyt szolgáltató fák és csemeték ültetésével tegyék a madarak és fák napját emlékezetessé és állandóan hasznossá.” A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1931. évi 300-76. számú körrendelete, a madarak napjának és a fák napjának felújításáról.

⁴⁰⁶ SUGÁR 1934, p. 4.

fásítási programba: „*Fogjatok tehát össze mindnyájan fiatalok és felnőttek, iskolák és községek s tanuljátok meg a faültetéshez és gyümölcstermeléshez szükséges alapismereteket! Létesítsetek faiskolákat, fásítsátok be az iskola udvarát, lakóházatok kertjét, szülőhelyeitek tereit, a község utszegélyeit, parlagon álló területeit! /.../ Csináljatok iskolaligeteket, anyák kertjét, hősök kertjét, gyümölcsligetet, kerti iskolát és erdősítsetek!*”⁴⁰⁷

A gyümölcsligetek létesítését minisztériumi szinten szabályozták, ugyanis az ország területét 65 körzetre osztva meghatározták, hogy az egyes körzetekben milyen gyümölcsöket kell termelni,⁴⁰⁸ ehhez pedig az iskolai gyümölcsösök létesítésekor is szigorúan alkalmazkodni kellett.⁴⁰⁹

Az 1930-as években javasolt növények már dísnövények esetén is egyértelműen a hazai flóra növényei voltak. Sugár Béla iskolakertekről szóló munkájában javaslatként több lombos fát és cserjét is felsorolt, hangsúlyozva, hogy minden vidéknek megvan a maga jellegzetes növénye, amelyet előnyben kell részesíteni (M.6 melléklet). Ugyanígy vélekedett a virágos egynyáriakkal és évelőkkel kapcsolatban is: „*Kivánatos, hogy az iskolai kertekben elsősorban kevésbé igényes, tavaszi és őszi hónapokban nyíló magyar virágokat neveljünk. Ezen a téren az egyes vidékek hagyományos és közkedvelt virágfajtáinak juttassuk mindig az első helyet.*”⁴¹⁰

Az iskolák növényhasználatát az egyes intézmények konkrét növényanyagának felkutatásával és elemzésével lehetne pontosan ábrázolni. Jelen kutatást azonban ilyen téren korlátok közé kellett szorítani, a növények pontos megismerése ezért egy lehetséges további kutatás tárgyát képezi. Mindazonáltal az a fentiekből is megállapítható, hogy az oktatási célú növényhasználat során a tárgyalt korszakban a hazai flórát alkalmazták, a rekreációs célú díszkertek esetén pedig – lépést tartva a kor általános kertművészeti és növényhasználati változásaival – a korszak első felében alkalmazott egzóták idővel kiszorultak, és a két világháború közötti időszakban, a kor politikai tendenciáinak is megfelelően, már a hazai flórán, az ökológiai szempontú növényhasználaton volt a hangsúly.

⁴⁰⁷ Uo., p. 6.

⁴⁰⁸ KERTÉSZETI LAPOK 1930/10, pp. 107-108.

⁴⁰⁹ SUGÁR 1934, p. 21.

⁴¹⁰ Uo., pp. 15-17.

VI KITEKINTÉS

VI.1 A magyarországi iskolák szabadterei 1945-től napjainkig

A disszertáció során elvégzett kerttörténeti kutatás 1945-nél befejeződik. Nem témája tehát az iskolák szabadter-építészetének vizsgálata a második világháború utáni időkben, noha kertépítészeti szempontból épp akkor kezd kibontakozni egy komplex tervezési metódus. A fejlődés kezdeteit jelentő, az értekezés témájául szolgáló időszak és az érett, kifejtett iskolai szabadterépítészet összehasonlítása már egy újabb, önálló kutatást igényelne. Éppen ezért kitekintésként csak pár érdekes adatot mutatok be a későbbi korszak iskolaépítészetével kapcsolatban.

Érdemes összevetni a tárgyalt korszak első feléből rendelkezésre álló, az udvarok méretére vonatkozó már ismertett számadatokat az 1945 után kialakult normatívákkal. Az 1959-es prágai nemzetközi iskolaépítési értekezleten elfogadott javaslat szerint minimálisan 20-25 m² telekméretet kellett egy tanulóra számolni, de előnyösebbnek tartották a 40 m²-t. Magyarországon ehhez képest a tervezési irányelvek kisméretű általános iskolákban 29,7 m², nagy iskolákban 17,8 m² telekterületet szabtak meg, amelyet akkoriban némileg “szűkmarkú” megállapításnak értékelték. A tervezési irányelveket a középiskolák tekintetében is aláméretezettnek ítélték, a 8 osztállyal rendelkező középiskoláknál ugyanis 20,3 m², a 12 osztályos iskoláknál 18,7 m² volt a tanulónkénti norma. Gyermekotthonok (tehát bentlakásos intézmények) esetén ugyanakkor 50 m²-t szabtak meg.⁴¹¹

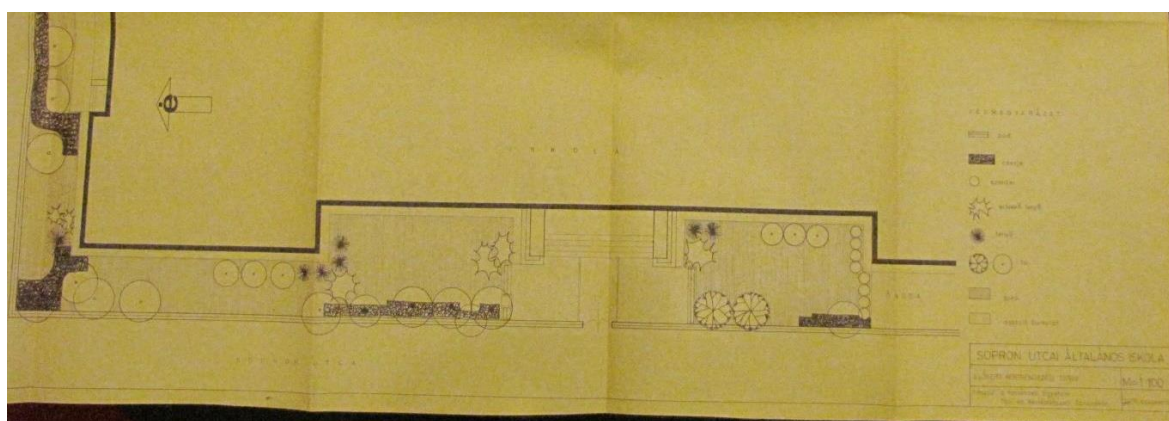
Noha az 1960-as évek hazai normatíváját nemzetközi viszonylatban kifejezetten alacsonynak tartották a kortárs szakemberek, nem hagyhatjuk szó nélkül, mekkora a szakadék az így kialakult telekméretek és a századforduló idején meghatározott 6 m²-es tanulónkénti terület között. Érezhető tehát, hogy – jóllehet títustervek és szabályzatok már az 1870-es évektől léteztek – a tárgyalt korszakban (és kifejezetten annak első felében) még gyerekcipőben járt a szabadterek értékének elismerése. Figyelembe véve továbbá, hogy az ekkor létesített iskolák többsége a mai napig eredeti funkciójával működik, szomorú következtetéseket vonhatunk le napjaink iskolai szabadtereivel kapcsolatban is, kivált a főváros területén.

Mindemellett, az újonnan létesített oktatási intézményeknél már valóban nagy területek tartoztak az épülethez. Ezt segítette az a tény is, hogy számos új építkezés lakótelepek, új városnegyedek létesítéséhez kötődött, a szűz területeken kialakított iskolák esetében tehát már eleve számolni tudtak a szükséges telekmérettel és az elhelyezéssel kapcsolatos egyéb

⁴¹¹ EGRI-REISCHL-ZÓLYOMI 1964, p. 67., pp. 71-72.

igényekkel is. A Magyar Országos Tervezési Irányelvek (MOTI) a szabadterekre is kiterjedtek, és különböző típusú iskolák esetén különböző előírásokat adtak.⁴¹² Ezek az 1930-as években kialakult, egymás mellett többféle funkciót elhelyező, kertépítészeti módszerekkel kialakított szabadtereknek már érett, kifejlődött megoldásait tükrözik. Fontos kiemelni, hogy jelentős szerep jutott ebben az időben a különböző műalkotásoknak is, amelyek nemcsak az épülethez, hanem a szabadterekhez kapcsolódóan is megjelentek.

Az 1945 utáni időszakban ugyanakkor a már meglévő iskolákat is igyekeztek a körülményekhez mérten átalakítani. Noha méreteik már adottak voltak, a szabadterek megformálásán mégis tudtak javítani. Példaként elég csak a Sopron úti iskola szabadtereivel kapcsolatos intézkedéseket bemutatni, az 1970-es években társadalmi munkaként, vállalatok bevonásával elvégezték az udvar sportudvarrá alakítását, az akkori Kertészeti Egyetemen kötött szocialista szerződés alapján pedig az előkert rendezése is megtörtént (45. ábra).⁴¹³

45. ábra: Az 1934-ben tervezett Sopron úti iskola előkertjének rendezési terve, 1970-es évek.

(Domokos Pál Péter Általános Iskola, Budapest.)

Az iskolák szabadterei a jelenkori pedagógia számára is kifejezetten fontosak, s úgy tűnik, egyre lényegesebbé válnak. A téma aktualitását mutatja, hogy jelenleg az iskolák fenntartásával foglalkozó Klebelsberg Központ végez országos felmérést a ma meglévő és működő iskolakertekről. Ennek eredményeként országos adatbázis készül az iskolakertek méreteiről, használati módjáról. A környezeti nevelés egyre nagyobb és szerteágazóbb feladatköre, az Ökoiskolák bevezetése, az Iskolakert mozgalom, de a városi kertészet fejlődése is mind afelé mutat, hogy az iskolai szabadterek kérdését a jövőben egyre nagyobb figyelemmel kell kísérni.

⁴¹² ORMOS 1967, p. 446.

⁴¹³ A kertépítészeti tervek a Sopron úti Domokos Pál Péter Általános Iskolában találhatóak, amelyeknek megismertetéséért köszönettel tartozom Beitzer Tamásnak és Szökrön Péternek.

VI.2 Az oktatási-nevelési intézmények szabadtereinek örökségvédelmi lehetőségei

A tárgyalt korszak hazai oktatási és nevelési intézményeinek nagyon nagy hányada ma is eredeti funkciójában működik. Ez a tény erősen befolyásolja örökségvédelmi lehetőségeiket. Az iskolák számos példája – főként a nagynevű építészeti tervezők örökségének megőrzése érdekében – műemléki védelem alatt is áll. Elég csak példaként az Áldás utcai iskolára vagy akár a Ludovika Akadémiára gondolni. Az iskolaépületek építészeti örökségének védelme a változatlan funkció miatt viszonylag könnyen megvalósítható.

Más a helyzet azonban az iskolák szabadtereivel. Noha a funkció a legtöbb esetben szintén megmaradt, a mai szabadtereknek a korábbiakhoz képest jóval több akadállyal kell szembenéznük. Az elmúlt időszak változásai, a technikai vívmányok, új igények mind változást okoznak a szabadterekben is: korábban nem volt szükség például sem nagy kiterjedésű gépkocsiparkolókra, sem műfüves sportpályákra.

Ugyanakkor felmerül a kérdés: mi tekinthető értéknek az iskolai szabadterek kapcsán. E helyszínek már a tárgyalt korszakban is együtt változtak az igényekkel, és kevés olyan elemet tudnak felmutatni, amely maradandóvá vált volna. Tájépítészeti szempontból ezek az elemek elsősorban az esetlegesen fennmaradt dísz- és haszonkertek (például a bentlakásos iskolák esetén), a növényállomány fennmaradt elemei, valamint az épített elemek (kerítések, támfalak, lépcsők, építészeti értékű kerti építmények). Mindezek védelme, megtartása javasolható, de figyelembe kell venni azt is, hogy az iskolák mindenkor elsődleges szervező ereje a funkció, és ha merev örökségvédelmi eszközökkel, előírásokkal gátoljuk az iskolai funkciók kielégítését, akkor az iskola működését lehetetlenítjük el.

Mindezek fényében visszautalok Roy Kozlovsky kettős módszertanára, amelyet véleményem szerint az örökségvédelem terén is alkalmazni lehet az iskolák esetében. Az iskolai szabadterek értéke tehát – ahogy Kozlovsky is megjegyzi – nem csupán építészeti érték. Szerepet játszik kialakításában a neveléstörténet, az oktatáspolitikai, az egészségügyi fejlődés, a társadalmi-gazdasági háttér. Mindezek ma is folyton változó és fejlődő tényezők, amelyek jelenleg is hatnak a szabadterekre. Ezért véleményem szerint értékvédelemnek minősül az is az iskolai szabadterek kapcsán, ha a tárgyalt korszakhoz hasonlóan a jelen és a jövő is hagyja, hogy ezek a tényezők szabadon kifejtsék hatásukat az iskolai szabadterekre, figyelembe véve természetesen azt a fejlődési ívet, amely során a kertépítészet is bekapcsolódott ebbe a mechanizmusba. Amíg tehát az egykori iskolák továbbra is eredeti funkciójukban működnek, véleményem szerint az iskolai szabadterek örökségvédelme nagyrészt biztosítva van.

VII KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A disszertáció célkitűzése a magyarországi oktatási és nevelési intézmények 1868 és 1945 közötti szabadter-építészetének bemutatása volt, amelyet a téma komplexitásának megfelelően több szempontból közelítettem meg. A kutatás során az iskolai szabadterek keletkezésének és fejlődésének hátterét, a szabadterek létesítésének, funkcióinak, típusainak, belső kialakításának evolúcióját, valamint az ezeket meghatározó hazai és nemzetközi kontextust vizsgáltam. A szabadtereket három általam meghatározott csoportban elemeztem: a városi iskolák, falusi és tanyai iskolák, valamint a bentlakásos iskolák kerültek vizsgálat alá. Mindemellett feltérképeztem, léteztek-e az iskolai szabadterekkel kapcsolatban általános szabályok, követendő minták, illetve milyen növényhasználat jellemezte az iskolákat. Nem utolsósorban pedig meghatároztam, hogyan és mikor vált kertépítészeti feladattá az iskolák szabadtereinek kialakítása. A hazai oktatási-nevelési intézmények egy külön csoportját, a bentlakásos katonai iskolákat esettanulmányként emeltem ki, és az egyes iskolák szabadtereit külön-külön is elemeztem.

A kutatás során megállapítottam, hogy **a vizsgált korszak iskolai szabadterei több típusba sorolhatók**. A korszak első felében a nem bentlakásos iskolák esetében az **iskolaudvarok, játszóterek és tetőkertek** alkották a zöldfelületeket kisebb mértékben tartalmazó szabadtereket, **az iskolakertek különböző formái (díszkertek, tankertek, gyakorlókertek, faiskolák, gyümölcsösök)** pedig a jelentősebb zöldfelületeket. Megállapítottam továbbá, hogy e különböző típusok nem mindig különültek el teljes mértékben, a korai korszakban például számos udvart parkosítottak, de a későbbiekben az udvarok szabad mozgásra alkalmas területekké váltak. Budapesten 1912-ben például ennek megfelelően rendezték az udvarokat.

Az egyes típusok megjelenését, egymástól való elkülönülését, funkcionális tisztaságát és változásait elsősorban az oktatási-nevelési elméletek változása és a közegészségügy fejlődése idézte elő. Megállapítható volt ezek alapján, hogy **a legrégebbi iskolai szabadtértípus az iskolakert volt**, amely már a tárgyalt korszak előtt is megjelent az iskolákhoz kapcsolódóan. A kezdeti iskolakertek elsősorban rekreációs szerepet töltek be (díszkertek), valamint a gazdálkodás és egyúttal mezőgazdasági, kertészeti ismeretek átadásának helyszínei voltak (gyakorlókertek, gyümölcsösök stb.). E két funkció korai megjelenése az 1867 előtti iskolák többségének bentlakásos, internátus-jellegű működésével, a lakófunkciót is betöltő, illetve önellátásra berendezkedő voltukkal egyértelműen magyarázható.

Megállapítható továbbá, hogy a különböző típusú és szintű iskolák esetén az egyes szabadtértípusok jelentősége is változó. Az udvarok nagyobb szerepet kaptak az alsó fokú

iskolákban (elemi és polgári), ugyanakkor a játszóterek megjelenése legelőször a középiskolákban bevezetett játékdélutánokhoz köthető, s csak később jelent meg az alsóbb intézményekben is, továbbá sokkal fontosabbnak számított a nagyvárosi miliőben, mint a vidéki iskolák esetén. A nagy kiterjedésű díszkertek egyértelműen a bentlakásos iskolákhoz köthetők. A tankertek, gyakorlókertek pedig a bentlakásos iskolák mellett legnagyobb szerepet a vidéki iskolákban, valamint a speciálisan mezőgazdasági, illetve kertészeti képzésű szakiskolákban kaptak. Kiemelendők továbbá a katonaiskolák, amelyek amellet, hogy bentlakásos intézmények voltak, kiemelt természettudományi és testnevelési képzésük révén minden iskolai szabadtértípust kiemelten kezeltek. A sportterek létesítésében mindemellet a többi iskola előfutáraként is tekinthetők.

Kutatásom hozta felszínre, hogy **az iskolai szabadterek kapcsán az 1890-es évektől léteztek normatívák**, amelyek meghatározták az iskolatelkek beépítettségi arányát, az egy főre jutó minimális szabadtér területét. A normákat a későbbi időkben tovább differenciálták, és kialakult a tetővel ellátott „félszabadterek” (fedett játszóhelyek) normája is. Ugyan a normatívák betartása sok helyen – főleg a fővárosban – akadályba ütközött, bevezetése mégis a szabadterek iránti igény fokozódását jelezte. Mindazonáltal az is megállapítható, hogy e szabályzások messze elmaradtak az 1945 után kialakított rendszertől.

Noha a különböző szabadtértípusok folyamatosan fejlődtek, a vizsgált korszak első felében – mai szemmel nézve – még kevés szerepet kaptak. Pedig az ezekkel szorosán összekapcsolódó iskola-egészségügy tekintetében – jóllehet számos téren a külföldi példákra hagyatkozott és a külföldi módszereket követte – Magyarország ekkor viszonylag élen járt. Az iskola környezetének jelentősége tehát az egészségügyi vagy oktatási-nevelési kérdések kapcsán sokszor felmerült, s ennek megfelelően a szabadtereket ki is alakították a szükséges módon, de mindez sokáig még nem fejlődött kertépítészeti horderejű feladattá. Illetve más szemszögből nézve, a kertművészet ekkor még szinte egyáltalán nem foglalkozott olyan összetett témákkal, mint az elsősorban funkcionális kérdéseket felvető iskolai szabadterek problémája, nem számítva ezek közé természetesen az egyértelműen kertművészeti feladatként tekinthető iskolakertek kérdését. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a szabadterek építészet és kertépítészet határterületén elhelyezkedő épített elemeit (lépcsők, kerítések, támfalak, burkolatok, kerti építmények) a korszak legelejétől kezdve építészeti feladatként tekintették, és ezáltal az épület formai megoldásaival, anyagával összhangban alakították ki.

Feltártam továbbá, hogy a közegészségügy, ezen belül az iskola-egészségügy fejlődésének hatására **az 1890-es években terelődött a figyelem a megfelelő méretű iskolaudvarok létrehozására**. Az udvarok használata elsősorban az oktatás során és az óráközi szünetekben jelentkezett. Evolúciójuk leginkább tervezéseméleti síkon figyelhető meg, az udvarok

kvantitatív (mértbeli) kérdéseitől kezdve a kvalitatív (kialakításbeli) problémákig. Az elméleteken túl azonban a valóságban sokszor nem jutott kellő terület udvarok kialakítására, főként a sűrűn beépített nagyvárosokban, így Budapesten sem.

Az iskolai játszóterek tervezésméleti síkon hazánkban az 1880-as évek végén, 1890-es évek elején jelentek meg. A ténylegesen megvalósult játszóterek egy-két pionír példától eltekintve a századfordulótól számíthatók, de az 1910-es évektől válnak csak széleskörűen elterjedtté. A játszóterek – területigényükből adódóan – leváltak az iskolaudvarok területéről, és vagy azok mellett, vagy sokszor a telekhatáron kívül, de elérhető közelségben helyezkedtek el. Lépést tartva továbbá a korabeli politikai, oktatási-nevelési irányzatokkal, fokozatosan alakultak át sportpályákkal kiegészített területekké.

Az 1930-as évektől már megjelentek a több funkciót egymás mellé helyező, iskolákhoz közvetlenül kapcsolódó szabadterek, amelyek az udvar, játszótér, sportpálya és kerti iskola szerepét is betöltötték, és nem járt az egyik típus megjelenése a másik hanyatlásával. A különböző funkciókat zöldfelületi rendszerbe ágyazva képzelték el, a növényzet jelentősége tehát ebben az időben visszatért az iskolai szabadterekre, és nem csupán az iskolakertek, hanem minden típusú szabadter fontos részét képezte.

A játszóterek kapcsán az első komplex kertépítészeti megoldások Rerrich Béla 1910-es évek első felében tervezett iskolai játszóterein jelennek meg. Rerrich a tervezés során nemcsak a terület adottságait, elhelyezését, terepszintjeit kihasználva helyezte el az egyes, gondosan kiválasztott funkciókat, hanem térszervezésébe a terület meglévő növényállományát is belekomponálta, és törekedett a játszóterek művészi hatású, esztétikus kialakítására.

Rerrich tevékenysége döntő fontosságú abból a szempontból is, hogy életműve már a modernizmus kerttervezői szemléletét képviseli. Az iskolai játszóterek tervezésének kertművészeti és építészeti feladattá emelése is e **modern szemlélet megjelenését illusztrálja**, amelybe nem csupán a mindenki által elérhető, nyilvános szabadterek, hanem a különböző funkciójú – és nem feltétlenül díszkerti kialakítású – intézményi szabadterek tervezése is beletartozik.

Ez a modern szemlélet az iskolaudvarok esetén sokkal később jelentkezik. **Az 1930-as évek elejétől számíthatjuk az iskolaudvarok többfunkciós szerepét kielégítő, az egyes funkciók és zöldfelületeinek helyét, kialakítását és növényállományát is meghatározó, esztétikai szempontokat is figyelembe vevő komplex kertépítészeti tervezés kezdetét.** Ez egyrészt a kor változó kertépítészeti szemléletével függött össze, de szerepet játszott benne az 1932-ben – részben politikai szempontok miatt – indított fásítási akció is, amely visszaemelte a korábban részben kiűzött zöldfelületek, növényzet őt megillető helyét az udvarokba.

Az iskolai szabadterek létesítése az európai és – a játszóterek esetében – amerikai példák nyomán alakult ki. Noha az egyes szabadterek az európai viszonylathoz képest késve létesültek, kialakításuk során már az addig megszerzett tapasztalatokat gyűjtötték egybe. Mintaként hazánk elsősorban Németországot tekintette, a tetőteraszok és játszóterek kapcsán azonban már az e tekintetben előrébb járó Nagy-Britannia és Amerika volt a példa. És bár az egyes típusok egy-két évtizedes lemaradással alakultak csak ki, **az 1910-es évek iskolai szabadter-építészete** már behozta a lemaradást és **európai színvonalúvá fejlődött.** A két világháború közötti időszakban csak 1928-tól érezhető az a fejlődés, amely a '30-as években megteremtette a modern iskolai szabadter-építészet alapjait. Az iskolákban létesített díszkertek és haszonkertek a kor hazai kertművészetébe és kertészeti gyakorlatába ugyanakkor végig illeszkedtek, iskolakerteket tervezett többek között a kor elismert kertművésze, Ráde Károly is. Rerrich Béla nyomán pedig a játszóterek is részeseivé váltak a hazai kertépítészeti irányoknak, és ezáltal a két világháború közötti időszakban az iskolai szabadterek kertépítészete összekapcsolódott a nyilvános játszótereket is felvonultató közparképítészettel, illetve a városrendezési kérdésekkel is.

Az iskolai szabadterek kialakulásában kezdetben az egészségügyi és oktatási-nevelési szempontok játszották a főszerepet, de rendkívül fontos szerep jutott a korszak társadalmi és politikai háttérének is. A kezdeti iskolahigiénéiával és az oktatással kapcsolatos szabadtermegoldások mellett a 20. század elejétől kezdve a szociálpedagógiai indokok is megjelentek. Kutatásaim rámutatnak arra, hogy **noha már az 1890-es években megjelent a nyilvános játszóterek létrehozásának szándéka, azok valós kialakulása az iskolai játszóterekhez köthető, azokból fejlődött ki.**

A politikai élet szabadterekre gyakorolt szerepe a két világháború között erősödött fel. Klebelsberg Kunó, Korniss Gyula és Hóman Bálint oktatáspolitikájának köszönhetően egyrészt nőtt a gyakorlati oktatás, ezáltal az iskolakertek szerepe, másrészt a nacionalizmus az oktatás minden részét áthatotta. A **nacionalizmus és irredenta mozgalom** jelenik meg a testnevelés fejlesztésében, amely a hazáért hősiessé küzdeni tudó polgárok képzését szolgálta, ezáltal a sporttereket is fejlesztette. De ez a háttér a fásítási mozgalomnak, az az alapján kialakult kerti iskoláknak, „Hősök ligetének”, illetve a kifejezetten magyar, honos növények használatának és tanításának is. **A növényhasználat kapcsán megemlítendő azonban, hogy az iskolai szabadterek esetén – a díszkerteket leszámítva – a teljes korszakban túlnyomó többségben volt a hazai, honos növények alkalmazása.** Ennek oka elsősorban az oktatásban keresendő, a hazai viszonyok között természetű növények ismeretének átadása, valamint a természetben élő növények megismertetése volt az elsődleges cél. A két világháború közötti

időszakban ezek a célok egészültek ki a nacionalizmus politikai eszméivel, jóllehet a növényhasználatban jelentős változást ez nem okozott.

A nacionalista nézetek továbbá az épített elemek esetében is megjelentek. Az udvarokon állított nemzeti zászlók, a háborús hősokeket vagy ősi hős magyarokat ábrázoló szobrok, emlékművek az iskolák udvarain, illetve az iskolák közvetlen környezetében is megjelentek. És noha tömeges megjelenésről nincsenek adatok, egyes helyeken irredenta virágkiültetések vagy a történelmi és új határokkal megrajzolt Magyarország ábrái is megjelentek. Mindezek előfordulása leginkább a katonai iskolák esetén figyelhető meg, de általános képzésű iskolák esetén is talált példákat a kutatás.

VII.1 Új tudományos eredmények, tézisek

I. Az egyes iskolai szabadtértípusok megjelenését, egymástól való elkülönülését, funkcionális tisztaságát és változásait elsősorban az oktatási-nevelési nézetek változása, a közegészségügy fejlődése, valamint a – részben ezek hatásaként megjelenő – építési szabályozások idézték elő, de az iskolai szabadterek és a települési szövet kölcsönös egymásra hatása is megfigyelhető. Az iskolakertek már az intézményes oktatás kezdetétől, a tárgyalt korszak előtt is az oktatás-nevelés eszközeként jelentek meg, az iskolaudvarok megjelenését pedig az összes típusú iskolában az iskolahigiénia, iskola-egészségügy kialakulása hozta magával. A játszóterek a testnevelés fejlődésének köszönhetően, azok egészségügyre és jellemre, erkölcsre gyakorolt hatásaként alakultak ki, majd jelentőségük a szociálpedagógia térnyerésével tovább növekedett. A nagyvárosi tetőteraszok szintén egészségügyi okok miatt létesültek. Az iskolai szabadterek létesítését, méretét, kialakítását mindemellett nagyban befolyásolta az iskolák településen belüli helyzete, a meglévő települési szövetben való megjelenésük lehetősége. Az újonnan létesített iskolák pedig a városok korábbi beépítési jellegzetességeit is megváltoztathatták, mivel a több oldalról szabadon álló épületelhelyezés igénye nem illeszkedett a korábbi zárt sorú beépítésekhez. Mindemellett az iskolák környékének infrastrukturális fejlesztése is megfigyelhető.

II. A már a közoktatás bevezetése előtt is meglévő bentlakásos oktatási és nevelési intézménytípusok a vizsgált korszak előtt is kiterjedt szabadterekkel rendelkeztek, mindemellett elméleti és gyakorlati szinten egyaránt kimutatható az 1868 után létrehozott, nem bentlakásos közoktatási intézmények szabadtereinek fokozatos térnyerése és fejlődése is. Az 1868 előtti bentlakásos intézmények túlnyomó többsége egyházi fenntartású iskola, nevelőintézet volt, de katonaiskolák is léteztek már ekkor. Mindezek nagy területű kertekkel

rendelkeztek, amely egyes intézménytípusok – például a szerzetesrendi iskolák – esetén a tárgyalt korszakban már több évszázados múltra tekintett vissza.

A közoktatási intézmények esetén az 1890-es évektől létező, egyre differenciáltabban felállított – az iskolatelkek beépítettségi arányát, illetve az egy főre jutó minimális szabadterületét meghatározó – normatívák, továbbá a korszakban született, az iskolai szabadterek létjogosultságát és fontosságát hirdető publicisztikák bizonyítják az iskolai szabadterek fokozatos térnyerésének elméleti hátterét. A vizsgált konkrét példák és statisztikák elemzése alapján kimutatható a közoktatási intézmények szabadtereinek lassú, de folyamatos elterjedése, méreteik növekedése, normatívákhoz való igazodása. Ez elsősorban az újonnan épített iskolák esetén figyelhető meg, de sok esetben a már meglévő iskolák szabadtereit is igyekeztek növelni.

III. Az iskolákban létesített díszkertek és haszonkertek teljes mértékben illeszkedtek a vizsgált korszak hazai kertművészetéhez és kertészeti gyakorlatához. Az 1868 és 1945 közötti időszak kertművészeti irányainak folyamatos változása az iskolák díszkertjeiben is megfigyelhető. A kései tájképi korszaktól a historizmus, szecesszió, Arts and Crafts jellemzőin át a modern kertépítészet meghatározó jegyeiig nyomon követhetőek a kertművészeti változások – mind a korábban fennálló kertekben történt átalakítások, mind pedig az újonnan létesített kertek esetén. A bentlakásos iskolák gondosan megtervezett és fenntartott kertekkel rendelkeztek, az intézményeknél többnyire kertész is alkalmazásban állt. Iskolakerteket tervezett többek között a kor elismert kertművésze, Ráde Károly is. Rerrich Béla nyomán pedig a játszóterek is részeseivé váltak a hazai kertépítészeti irányoknak, és ezáltal a két világháború közötti időszakban az iskolai szabadterek kertépítészete összekapcsolódott a nyilvános játszótereket is felvonultató közparképítészettel, illetve a városrendezési kérdésekkel is.

IV. A játszóterek és sportterek a speciális képzést nyújtó és lakófunkcióval is bíró, bentlakásos katonai iskolákban jelentek meg először hazánkban. A nyilvános és iskolai játszóterekről szóló diskurzus az 1880-as években kezdődött hazánkban, s gyakorlati megvalósulásuk az iskolai játszóterek esetén az 1910-es évek első felére, a nyilvános játszóterek esetén a két világháború közötti időszakra tehető. Ezzel szemben a katonai iskolákban – a képzés speciális volta miatt – már a 19. század végén megjelentek a különböző típusú sport- és játékterek. Az ilyen intézmények tehát már akkor gyakorlatban használták ezeket, amikor az általános képzésű iskolák és a nyilvános játszó- és sportterek esetében még csak elméleti vita folyt. Joggal tekinthetők tehát a katonaiskolák e szabadterek elterjedésében úttörő szerepűnek.

V. A hazai modern kertépítészet megteremtője, Rerrich Béla tevékenysége a nyilvános játszóterek mellett döntő fontosságú az iskolai játszóterek kertépítészeti feladattá válásában is. Ennek kezdete az 1910-es évek elejére tehető. Rerrich 12 iskolai játszóteret tervezett 1912-ben. A tervezés során nemcsak a terület adottságait, elhelyezését, terepszintjeit kihasználva helyezte el az egyes, gondosan kiválasztott funkciókat, hanem térszervezésébe a terület meglévő növényállományát is belekomponálta, és törekedett a játszóterek művészi hatású, esztétikus kialakítására. Az iskolai játszóterek tervezésének kertművészeti és építészeti feladattá emelése modern szemléletének megjelenését illusztrálja, amelybe nem csupán a mindenki által elérhető, nyilvános szabadterek, hanem a különböző funkciójú – és nem feltétlenül díszkerti kialakítású – intézményi szabadterek tervezése is beletartozik. Kutatásom Rerrich munkásságával kapcsolatos eddigi ismereteinket is új adatokkal gazdagította.

VI. Az iskolai játszóterek kertépítészeti és szociálpedagógiai szempontból is a nyilvános játszóterek közvetlen elődjének tekinthetők. Az eredetileg az iskolai testnevelés új irányzatait kielégítő terek létesítésének kérdése hamar továbblépett a szociális kérdések felé, amely a játékdélutánok létrehozásának is részben oka volt. Az iskolai és a később létesült nyilvános játszóterek kialakulása ezért elméleti szinten részben azonos gyökerekből táplálkozik: a szegényebb néprétegekből származó gyermekek problémáinak szociális irányú, gyermekvédelmi szempontú megközelítéséből. Az iskolai játszóterekkel és a játékdélutánokkal azonban csak az adott iskolákba járó gyermekek felügyeletét és hasznos időtöltését tudták megoldani, az ezeken kívül rekedt gyermekekét, illetve a már nem tanköteles ifjúságét már nem. Ezt felismerve szorgalmazták 1913-ban az iskolai játszótéren kívül egy nyilvános játszótér megépítését, amelynek megvalósulása miatt végül a nagyobb iskolai játszótérek az esti órákban és vasárnaponként megnyitották a játszótérekkel nem rendelkező iskolák tanulóit, az iskolán kívüli ifjúság, valamint a szegényebb sportegyesületek tagjai előtt. Az iskolai játszótérek tehát részben nyilvánossá váltak, és így lettek előfutárai az első világháború után megvalósuló nyilvános játszótéreknek.

VII. A bentlakásos iskolák szabadtereit már a tárgyalt korszak előtt is kertépítészeti módszerekkel hozták létre. A nem bentlakásos közoktatási intézmények esetében az iskolaudvarok többfunkciós szerepét kielégítő, az egyes funkciók, burkolatok és zöldfelületek helyét, kialakítását és növényállományát is meghatározó, esztétikai szempontokat is figyelembe vevő komplex kertépítészeti tervezés kezdetét az 1930-as évek elejére tehetjük. Ez egyrészt a kor változó kertépítészeti szemléletének eredménye, amely a

harmincas években már nemcsak a díszkerteket tekintette tárgyának, hanem egy sokkal összetettebb gondolkodásmódot közvetített. Ugyanakkor nagy szerepet játszott az udvarok kertépítészeti tervezésének fejlődésében az 1932-ben indított fásítási akció és a szabad levegőn való oktatásról szóló rendelet, amely visszaemelte a korábban részben kiűzött zöldfelületeket és növényzetet az őket megillető helyre.

VIII.

Az iskolai szabadterek – más intézménykertektől eltérően – rendkívül érzékenyen reagáltak a különböző nevelési, világnézeti, társadalmi és politikai hatásokra, ezáltal ezek közvetítő közegeként is működtek. Az iskolák minden része, így szabadtereik is a nevelés szolgálatában álltak, ezért erős közvetítő szerepük volt a különböző nézetek, programok terjesztésében. Az egyes tematikák elsősorban nem a szabadterek összességében, hanem a különböző kerti elemekben, például szobrok formájában mutatkoztak meg: az egyházi intézmények kertjeiben vallásos tematikájú szobrokkal találkozunk, míg a katonai iskolákban a dualizmus idején az uralkodó házaspár szobrai álltak.

Klebelsberg Kunó, Korniss Gyula és Hóman Bálint oktatáspolitikájának köszönhetően pedig egyrészt nőtt a gyakorlati oktatás aránya, ezáltal az iskolakertek szerepe, másrészt a nacionalizmus az oktatás minden részét áthatotta. A nacionalizmus és irredentizmus hatása a szabadterek használatában, valamint épített és növényi elemeiben is megjelent. Ilyen a testnevelés és ezáltal a sportterek fejlesztése, amely a hazáért hősiességgel küzdeni tudó polgárok képzését szolgálta. Ez a háttér a fásítási mozgalomnak, és az ennek alapján kialakult kerti iskoláknak is. A nacionalista nézetek az épített elemekben is megjelentek az udvarokon állított nemzeti zászlók, a háborús hősokeket vagy ősi hős magyarokat ábrázoló szobrok, emlékművek formájában – elsősorban katonai iskolák esetében, de a kutatás általános képzésű iskolák esetén is talált erre példákat.

Gyakorlati eredménynek tekintem, hogy a katonai iskolák kertjeinek bemutatásával megkezdtem a több ezer hazai iskolai szabadterület történeti topográfiájának létrehozását. A leendő topográfiának ez ugyan egy nagyon kis töredéke, de útmutatást biztosít a jövőbeni kutatások számára.

VIII ÖSSZEFOGLALÁS

Disszertációmban az 1868 és 1945 közötti oktatási és nevelési intézmények szabadtereit mutattam be. A kutatás elsődleges célja az volt, hogy átfogó képet nyújtson a korszak iskolai szabadtér-építészetének helyzetéről. Mindemellett az iskolai szabadterek létesítésének, funkcióinak, típusainak, belső kialakításának evolúcióját, valamint az ezeket meghatározó hazai és nemzetközi kontextust vizsgáltam. Feltérképeztem, léteztek-e az iskolai szabadterekkel kapcsolatban általános szabályok, követendő minták, illetve milyen növényhasználat jellemezte az iskolákat. Nem utolsósorban pedig arra kerestem a választ, hogyan és mikor vált kertépítészeti feladattá az iskolák szabadtereinek kialakítása.

Történeti kutatásként vizsgálataimat elsősorban a kordokumentumok tanulmányozásával végeztem. Kozlovsky módszertana alapján „tervezésközpontú” és „gyermekközpontú” irányból közelítettem meg a témát. A különböző szakmai irányultságú periodikák és külön nyomtatásban megjelent könyvek, kiadványok mellett a legfontosabbnak ítélt fővárosi iskolák tervrajzai, valamint más archív kép adta a kutatás gerincét.

Feltártam az iskolai szabadterületek kialakítását meghatározó legfontosabb tényezőket (II. fejezet), amelyeket a pedagógiatörténet, oktatáspolitikai, az iskola-egészségügy és az iskolaépítészet témájába csoportosítottam.

A korszak iskolai szabadtereinek kontextusba helyezése érdekében külön fejezetet szenteltem az egyetemes pedagógiatörténet és a szabadterek kezdetektől napjainkig tartó kapcsolatának bemutatására (III. fejezet).

Az iskolák elhelyezkedésének (IV. fejezet) és szabadtereinek bemutatását (V. fejezet) három nagy csoportra bontva végeztem el: a városi iskolák, falusi iskolák, valamint a bentlakásos iskolák esetén. Esettanulmányként elvégeztem a korabeli katonai iskolák teljes történeti topográfiáját, amely a bentlakásos iskolák szabadtereivel kapcsolatban hozott újabb eredményeket. Mindemellett összesítve vizsgáltam még az iskolai szabadterek épített elemeit és növényhasználatát.

Mindazonáltal jelen kutatás számos más vizsgálattal kiegészíthető lenne. Ezek közül a legtöbb adalékot az egyes iskolákkal kapcsolatban végzett többszemponútú történeti kutatások hozhatnák, amint az a katonai iskolák esetében is látható. Az iskolai szabadterek történeti topográfiája tehát még bőven folytatható a több ezer hazai iskola bármelyikével. Kutatásom ezért egy hosszútávú, életre szóló kutatási munka első lépésének tekinthető.

IX SUMMARY

The dissertation is about the open spaces of educational institutions in Hungary between 1868 and 1945. The main aim of the research was to give an overall knowledge of the situation of school open spaces in the era. My further aim was to examine the evolution of the establishment of school open spaces and also of their functions, types and inner layout. I also examined the national and international context that defined them. I aimed to find answers to whether general rules, samples, norms were existing or not and also what kind of plants were used in the schools. I also tried to find out when and how school open spaces became a subject for garden designers.

As a historical research, my work was based on the period documents. I approached the topic with a methodology defined by Kozlovsky who suggests both design-centred and child-centred approach in the research of children's architecture. The backbone of the research were the periodicals in different related topics, printed books and other publications of the period on the one side, and design plans of schools and archive photographs, postcards on the other side.

In the 2nd chapter, I introduced the most important factors that determined school open spaces, grouping them according to themes like pedagogical history, educational policy, school hygiene and school architecture.

In order to contextualize school open spaces, I paid a separate chapter for expounding the relation between pedagogy, education and school open spaces from the beginning till today (3rd chapter).

The presentation of the settlement of schools (4th chapter) and their open spaces (5th chapter) was done along three main umbrella terms: schools in cities, schools in villages and schools that also had residential function. The historic topography of military schools of the period was made as a case study, which gave additional results in connection with schools with residential function.

Nevertheless, this research could be supplemented with many other investigations. The most additional information, as it can be seen by the result of the research of military schools, could be drawn by the historical research of each and every school. The historical topography of school open spaces could thus be continued with any of the many thousands of schools. Therefore, my research can be regarded as the first step of a huge, lifelong research work.

X FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- A KERT 1915/11 Anon. (1915): Az iskolai növénykert. *A Kert*, 21 (11) 330-334.
- A KERT 1915/15 Anon. (1915): A fővárosi iskolák tanulóinak kertészeti munkája a világháború idején. *A Kert*, 21 (15) 463-467.
- ALFÖLDY 2007 ALFÖLDY, Gábor (2007): Historical Revivalism in Hungarian Country House Gardens between 1880 and 1930: an Exploration and Analysis. In Marosi, Ernő (ed.): *Acta Historiae Artium. Tomus XLVIII.*, Budapest. pp. 115-189.
- AMIZONI 1911 *Az Amizoni Károly által alapított Budapesti Orsz. Magyar Nőnevelő-intézet Értesítője az 1908-1909, 1909-1910 és 1910-1911. tanévről.* Budapest: Athenaeum, 1911.
- AMIZONI 1914 *Amizoni Országos Magyar Nőnevelő-intézet, Budapest, Amerikai út 32. Az Amizoni Károly által alapított Budapesti Orsz. Magyar Nőnevelő-intézet Értesítője az 1913-1914. tanévről.* Budapest: Athenaeum, 1914.
- ANGOLKISASSZONYOK 1900 *Az Angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézete értesítője az 1899-1900. évről.* Budapest: Stephaneum, 1900.
- ANGOLKISASSZONYOK 1902 *Az Angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézete értesítője az 1901-1902. évről.* Budapest: Stephaneum, 1902.
- AULL 1931 AULL, Otto (1931): *Eisenstadt. Ein Führer durch seine Geschichte und Kunst.* Eisenstadt.
- BARÁT 1902 BARÁT, Armin (1902): *Die königliche Freistadt Temesvár. Eine monographische Stizze.* Temesvár.
- BBIRN 1930-1931 *A budapesti M. Kir. „Bocskai István” Reáliskolai Nevelőintézet Értesítője, 1930-1931.* Budapest, 1931.
- BÉKEY 1882 BÉKEY Imre (1882): *Budapest főváros közoktatásának vázlatos története az 1868. évtől az 1881. év végeig.* Budapest: Főváros. 140 p.
- BENE 1833 BENE Ferenc (1883): *Elementa medicinae practicae.* S. 1.
- BENKOVITS 1928 BENKOVITS Károly (1928): *A m. kir. Bánya és Erdőmérnöki Főiskola botanikus kertje és Növénytani intézete.* Budapest: Egyetemi Nyomda, pp. 183-195. (Különlenyomat: Botanikai Közlemények, 1927. XXIV. kötet.)
- BERGER 2002 BERGER, Eva (2002): *Historische Gärten Österreichs. Garten- und Parkanlagen von der Renaissance bis um 1930.* Band 1. *Niederösterreich, Burgenland.* Wien.
- BEXHEFT 1905 BEXHEFT Ármin (1905): *A gyermekművészeti kiállítás kapcsolatban*

tervezett mintaiskola építésénél és berendezésénél szem előtt tartandó egészségügyi alapelvek. [Budapest]: [Franklin Ny.]. 9 p.

- BEZDOM 2011 BEZDOM Iván (2011): Bárczy István iskolaépítési programja. *Köznevelés*, 67 (33-34) 20-21.
- BOROVSKY S. A. BOROVSKY Samu – Sziklay János (s. a.): *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. Budapest. (Magyarország vármegyéi és városai, 7.)
- BOROVSKY S. A./B BOROVSKY Samu – Sziklay János (s. a.): *Temesvár*. Budapest. (Magyarország vármegyéi és városai, 22.)
- BOROVSKY 1896 BOROVSKY Samu – Sziklay János (1896): *Abauj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest (Magyarország vármegyéi és városai, 1.)
- BOTLIK 2008 BOTLIK József (2008): *Nyugat-Magyarország sorsa 1918-1921*. Vasszilvágy.
- BOTOS 2006 BOTOS Eszter (2006): *Budapesti Cs. és Kir. Gyalogsági Hadapródiskola. Javaslat műemléki érték védetté nyilvánítására*. Gépirat. Budapest. (ME Nyilvántartási Osztály)
- BOZÓKY 1908 BOZÓKY Dezső (1908): A japán iskola. *Budapesti Hírlap*, 28 (185) 14.
- BUDAPESTI HÍRLAP 1857/266 *Budapesti Hírlap*, (1857) (266) 2.
- BUDAPESTI HÍRLAP 1904/267 Anon. (1904): Fővárosi ügyek. *Budapesti Hírlap*, 24 (267) 9.
- CHERNEL 1877 CHERNEL Kálmán (1877): *Kőszeg sz. kir. város jelene és multja*. Szombathely.
- CISZTERCI 1916 *A ciszterci rend budapesti I. kerületi Szent-Imre-főgimnáziumának értesítője. 1915-1916*. Budapest: Élet Ny., 1916.
- CMOREJ 2004 CMOREJ, Július (2004): *Bratislava Svedectvo historických pohl'adnic. (Pozsony. Régi képeslapok tanúsága.)* Poprad.
- COMENIUS S. A. COMENIUS (s. a.): *Fontolgatás Latiumnak a Tiberistől a Bodroghoz való átviteléről*. S. l.: s. n.
- CSÁGOLY 2004 CSÁGOLY Ferenc (2004): *Középületek*. Budapest: Terc. 629 p.
- CSELKA 1909 *A Pauli Szent Vincéről nev. irgalmas nővérek vezetése alatt álló Cselka nevelő- és tanintézet (Budapest, III. Szentlélek-tér 10-11.) óvoda, elemi és polgári iskolájának értesítője az 1908-1909. iskolai évben*. Budapest: Stephaneum, 1909.
- CSEPELY-KNORR 2011 CSEPELY-KNORR Luca (2011): *Korai modern szabadtérépítészet. A közparktervezés-elmélet fejlődése az 1930-as évek végéig*. Budapest. Gépirat. (Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola.)

- CSEPELY-KNORR 2016 CSEPELY-KNORR Luca (2016): *Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig*. Budapest: BFL. 160 p.
- CSEPREGHY 2002 CSEPREGHY András – CSEPREGHY Henrik (2002): *Üdvözlét Marosvásárhelyről. A hajdani Marosvásárhely képes levelezőlapokon*. Marosvásárhely.
- CSERESNYÉS 1995 CSERESNYÉS Géza (szerk.) (1995): *Katonaiskolák a hűség városában. A soproni katonaiskolák története 1898-1945*. Budapest.
- CSOMORTÁNY 2009 CSOMORTÁNY Levente (2009): *Honvéd tiszti leánynevelő intézet, Sopron. Javaslat műemléki érték védetté nyilvánítására*. Gépirat. Budapest. (ME Nyilvántartási Osztály)
- CSORNA 1962 CSORNA Antal (1962): A pesti Orczy kert. *Műemlékvédelem*. 6 (4) 219-224.
- DEMJÉN–BALOGHNÉ ORMOS– DEMJÉN 1995 DEMJÉN István – BALOGHNÉ ORMOS Ilona – DEMJÉN Istvánné (1995): Az iskolakert. *Iskolakultúra*, 6 (13-14) 2-14.
- DORNYAY 1927 DORNYAY Béla (1927): *Bakony*. Budapest. (Részletes magyar utikalauzok, II. Dunántúl, 5.)
- EGRI–REISCHL–ZÓLYOMI 1964 EGRI Zoltán – REISCHL Péter – ZÓLYOMI Alfonz (1964): *Iskolaépületek*. Budapest: Műszaki Kiadó. 303 p.
- EÖTVÖS 1912/a EÖTVÖS Károly Lajos (1912): A tanyai iskolák berendezése, I. *Néptanítók Lapja*, 45 (26) 11-13.
- EÖTVÖS 1912/b EÖTVÖS Károly Lajos (1912): A tanyai iskolák berendezése, II. *Néptanítók Lapja*, 45 (27) 3-4.
- ÉPÍTKEZÉSI UTASÍTÁSOK 1898 Vallási és Közoktatási Magy. Kir. Ministerium (1898): *Kisdédóvodai és népiskolai építkezési mintatervek, építkezési utasítások*. Budapest: Lampel. 82 p.
- ERDEI 1991 ERDEI Gyöngyi (1991): *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikja a századelőn*. Budapest: FSZEK. 126 p.
- FARKAS 1991 FARKAS Péter (1991): *Pest megyei iskolatörténeti múzeum*. Nagykőrös: Arany János Múzeum. (Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái II.) 435 p.
- FARKASFALVI 1914 FARKASFALVI Kornél (1914): *Temesvári kalauz*. Temesvár.
- FATSAR 2009 FATSAR Kristóf (2009): A történeti kertekben végzett terepkutatások összetett eljárásai. *4D – Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat*, 2009. (13) 40-55.
- FEHÉRVÁRI ET AL. 2017 FEHÉRVÁRI Zoltán et al. (2017): *A Szépítő Bizottmánytól napjainkig*. Budapest: Kossuth. (Magyar építészet 3.) 343 p.

- FELKAI–ZIBOLEN 1993 FELKAI László–ZIBOLEN Endre (1993): *A magyar nevelés története. II. kötet.* Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat. 217 p.
- FELMÉRY 1889 FELMÉRY Lajos (1889): Iskolai játszóterek berendezése. *Herkules*, 6 (11) 81-83.
- FERKAI 1987 FERKAI András (1987): Iskolák a két világháború között. *Magyar Építőművészet*, 35 (3) 21–24.
- FILMER-SANKEY 2009 FILMER-SANKEY, William (2009): Iskolaépítészet a 19. század végén Angliában. *Neveléstörténet*, 6 (1-2) 5-13.
- FINÁCZY 1896 FINÁCZY Ernő (1896): *A magyarországi középiskolák múltja és jelene.* Budapest: Hornyánszky. 210 p.
- FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1912/24 *Fővárosi Közlöny*, 23 (24) 1096.
- FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1913/50 *Fővárosi Közlöny*, 24 (50) 1830-1832.
- FŐVÁROSI KÖZLÖNY 1915/60 Anon. (1915): A közoktatási ügyosztály vezetőjének körlevele. *Fővárosi Közlöny*, 26 (60) 2381.
- FRIML 1913 FRIML Aladár (1913): *Az 1777-iki Ratio Educationis.* [Budapest]: Kath. Középisk. Tanáregyes. 271 p.
- FURTTENBACH 1635 FURTTENBACH, Joseph (1635): *Architectura universalis.* Ulm: S. n., 159 p.
- FURTTENBACH 1663 FURTTENBACH, Joseph (1663): *Mannhaffter Kunst-Spiegel.* Augsburg: S. n., 292 p.
- GÁL 2001 GÁL Attila (2001): *Armis et litteris: a pécsi M. Kir. Zrínyi Miklós Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola történetéből, 1898–1944.* Budapest: Petit Real. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.) 147 p.
- GALAVICS 1999 GALAVICS Géza (1999): *Magyarországi angolkertek.* Budapest
- GANGEL S. A. GANGEL Erzsébet (s. a.): *A soproni m. kir. „Zrínyi Ilona” Honvédtiszti Leánynevelőintézet története 1850-1936.* Budapest.
- GARAY 1939 GARAY Lajos (1939): *A pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola története.* Pécs.
- GÁRDOS 1915 GÁRDOS Mór (1915): Iskolai élet háború idején. *Néptanítók Lapja*, 48 (7) 4.
- GEML S. A. GEML, Josef (s. a.): *Alt-Temesvar im letzten Halbjahrhundert 1870-1920.* Timisoara.
- GERÉB 1953 GERÉB György (ford.) (1953): *Comenius Ámos János nagy oktatástana.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 427 p.
- GERLE 1987 GERLE János (1987): Iskolaépítés a századfordulón. *Magyar*

Építőművészet, 35 (3) 17–20.

- GOMBOS 1974 GOMBOS Zoltán (1974): *Régi kertek Pesten és Budán*. Budapest.
- GÖHLICH 1993 GÖHLICH, H. D. Michael (1993): *Die pädagogische Umgebung: Eine Geschichte des Schulraums seit dem Mittelalter*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- GÖNCZY 1870 GÖNCZY Pál (1870): *Népiskolai épülettervek*. Buda: Egyetemi Ny. 23 p.
- GÖNCZY 1888 GÖNCZY Pál (1888): A népoktatás Magyarországon. In: Uő.: *Tanulmányok*. Budapest: Méhner. 344-345. 346 p.
- GRIESBACH 1900 GRIESBACH Hermann (1900): *Az iskola egészségügyi reformja. Szózat a művelt emberekhez*. Losoncz: Kármán Ny. 31 p.
- GUTS-MUTHS 1793 GUTS-MUTHS, J. C. F. (1793): *Gymnastik für die Jugend*. Schnepfenthal.
- GUTS-MUTHS 1796 GUTS-MUTHS, J. C. F. (1796): *Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und Geistes: für die Jugend, ihre Erzieher und alle Freunde unschuldiger Jugendfreuden*. Schnepfenthal.
- HAJÓS 2006 HAJÓS, Géza (2006): *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien*. Wien.
- HALMAY 1955 HALMAY Tihamér (1955): *A budapesti M. Kir. Gorgey Arthur honvéd műszaki hadapródiskola történeti leírása. – Emlékezetből*. Kézirat. Cleveland, 1955. márc. 31. (HM HL Tanint. V. 26. M. kir. „Görgey Arthúr” honv. hadapródiskola, Budapest, 1. d.)
- HAVAS 1996 HAVAS Péter (szerk.) (1996): *A környezeti nevelés gyökerei Magyarországon: adalékok "Az ember és környezete" - témakör oktatásának hazai múltjából, XVIII-XX. század*. Budapest: InfoGroup. 158 p.
- HEGEDŰS 1906 HEGEDŰS Ármin (1906): A dobutcai községi elemi iskola. *Magyar Pályázatok*, 4 (12) 21-28.
- HERKULES 1912/7 Anon. (1912): Nagyváradi játéktér érdekében. *Herkules*, 29 (7) 50-53.
- HÉZSER 1913 HÉZSER Aurél (1913): A modern földrajztanítás főbb elvei. *Földrajzi Közlemények*, (1913) (1) 561-572.
- HIDVÉGHY 1937 HIDVÉGHY Sándor (1937): *A kőszegi cs. és kir. katonai alreáliskola (azelőtt cs. kir. katonai felső-nevelőintézet) története 1856-1918*. Kőszeg: Mindszent. 142 p.
- HIRLING 1901 HIRLING Antal (1901): *Európai internátusok*. Budapest: Hamburger. 275 p.
- HODÁSZY 1931 HODÁSZY Miklós (1931): *Budapest székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelésügyének történeti fejlődése 1890-1930*. Budapest:

Székesfőváros Közönsége. 391 p.

- HOLLÓS 2003 HOLLÓS Adrienne (szerk.) (2003): *Díszmenet. A gróf Károlyi István Honvédtisztai Fiúnevelő Intézet növendékeinek emlékkönyve*. Mississauga, Ontario.
- HUDÁK 2011 HUDÁK Katalin (2011): *Erzsébet királyné kultusza a 19-20. század fordulójának kertművészetében*. Budapest. (Diplomamunka. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti Kar, Kertművészeti Tanszék.)
- ILLYEFALVI [1935] ILLYEFALVI I. Lajos [1935]: *A közoktatásügy Budapesten az első világháborút megelőző években*. Budapest: Szföv. Háziny. 96 p.
- JÁKI 1989 JÁKI László összeáll. (1989): *Korszerűsítési törekvések a századforduló iskolaépítésében*. (A magyar neveléstörténet forrásai II.) Budapest.
- JUBA 1898 JUBA Adolf (1898): *Az iskolák építése és berendezése Németországban és Svájcban*. Budapest: Franklin. 104 p.
- KABDEBO 1913 KABDEBO Gyula (1913): *A főváros új iskolaépületei. Fővárosi almanach, lexikon és útmutató. 1913-1915*. Budapest: Pátria. 156 p.
- KALAVSZKY 1992 KALAVSZKY Györgyi (1992): *Ludovika-album: a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia története, 1808-1944*. [Budapest].
- KALMÁR 1874 KALMÁR Ferencz (1874): Alakítsuk át az iskola udvarát kertté. *Néptanítók Lapja*, 7 (6) 90-91.
- KAPRONCZAY 2010 KAPRONCZAY Károly (összeáll.) (2010): *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből (1876-1944)*. Budapest: Semmelweis Orvostört. Múz. 261 p.
- KARAFIÁTH 1910 KARAFIÁTH Márius (1910): A magyar testnevelési viszonyok. *Herkules*, 27 (16) 122-124.
- KATOLIKUS ISKOLÁK [1937] Anon. [1937]: *Katolikus iskolák és internátusok ismertető jegyzéke az 1937-38. tanévre*. Pécs: Krisztus Király Szöv. 24 p.
- KATONA 2010 KATONA Ibolya (2010): Iskolaegészségügyünk történetéből. In: Kapronczay Károly (szerk.): *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876-1944*. Budapest, pp.199-200.
- KEIL 2003 KEIL, Jana (2003): *Historische Betrachtungen zur Gestaltung und Nutzung von Schulgärten als Quelle und Orientierung für die gegenwärtige Schulgartenarbeit in Deutschland*. S. 1.
- KERESZTÉNY 1624 Anon. (1624): *Keresztény tudomány*. S. 1.: s. n.
- KERTÉSZET 1917/5 *Kertészet*, 5 (1917) (5) 76.
- KERTÉSZETI LAPOK 1930/10 Anon. (1930): A Földmivélésügyi Miniszterium kertészeti programja. *Kertészeti Lapok*, 44 (10) 107-108.

- KHMRN 1922-1923 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1922-1923. Szombathely, s. a. [1923].*
- KHMRN 1924-1925 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1924-1925. Szombathely, s. a. [1925].*
- KHMRN 1926-1927 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1926-1927. Szombathely, s. a. [1927].*
- KHMRN 1927-1928 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1927-1928. Szombathely, s. a. [1928].*
- KHMRN 1928-1929 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1928-1929. Szombathely, s. a. [1929].*
- KHMRN 1931-1932 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1931-1932. Szombathely, s. a. [1932].*
- KHMRN 1932-1933 *A Kőszegi „Hunyadi Mátyás” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1932-1933. Szombathely, s. a. [1933].*
- KIS ÚJSÁG 1936/113 *Kis Újság, 49 (1936) (113) 8.*
- KISS 2000 KISS József (2000): A budapesti Orczy-kert és a szécsényi kastélypark helyreállítása. In Galavics Géza (szerk.): *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem.* Budapest.
- KLAGYIVIK 2006 KLAGYIVIK Mária (2006): A pozsonyi jezsuiták kertjei. Budapest. Gépirat. (OTDK dolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti Kar, Kertművészeti Tanszék.)
- KLÜNKER 1994 KLÜNKER, H. (1994): Schulbaudiskussion und Schulbauforschung in Deutschland. *Bildung und Erziehung, 47 (1) 5-17.*
- KORNIS 1921 KORNIS Gyula (1921): Kultúrpolitikánk irányelvei. I. *Új Magyar Szemle.* 1921. március. pp. 285–310.
- KOVÁTS-NÉMETH 2010 KOVÁTS-NÉMETH Mária (2010): *Az erdőpedagógiától a környezetpedagógiáig.* Pécs: Comenius. 313 p.
- KOVÁTS-NÉMETH 2011 KOVÁTS-NÉMETH Mária (2011): *Környezetpedagógia.* [Keszthely]: Balaton Akad. K. 112 p.
- KOVÁTSNÉ NÉMETH 1996 KOVÁTSNÉ NÉMETH Mária (1996): A környezeti nevelés múltjáról és jelenéről. *Iskolakultúra, 6 (4) 76-84.*
- KOVÁTSNÉ NÉMETH 1997 KOVÁTSNÉ NÉMETH Mária (1997): Az iskolakertek a századforduló hazai pedagógiai gyakorlatában. *Módszertani lapok. Informatika+Technika, 1 (3-4) 16-38.*
- KOVÁTSNÉ NÉMETH 1998 KOVÁTSNÉ NÉMETH Mária (szerk.) (1998): *Erdőpedagógia.*

Tanulmánykötet. Győr: Apáczai Csere Tanítók. Főisk. 249 p.

- KOVÁTSNÉ NÉMETH 2008 KOVÁTSNÉ NÉMETH Mária (2008): Iskolakertek a dualizmus hazai pedagógiai gyakorlatában. *Neveléstörténet*, 5 (3-4) 91-109.
- KOZLOVSKY 2013 KOZLOVSKY, Roy (2013): *The Architectures of Childhood: Children, Modern Architecture and Reconstruction on Postwar England*. Farnham: Routledge. (Ashgate Studies in Architecture) 292 p.
- KŐRÖSY 1875 KŐRÖSY József (1875): *A pestvárosi elemi népiskolák az 1871/1872. és 1872/1873. tanévekben*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 9.)
- KŐRÖSY 1884 KŐRÖSY József (1884): *Budapest főváros elemi népiskolái az 1877/78., 1878/79., 1879/80. és 1880/81. iskolai években*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 17.)
- KŐRÖSY 1889 KŐRÖSY József (1889): *Budapest főv. Közoktatásügyi statisztikája az 1881/82–1884/85. iskolai évekről*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 23.)
- KŐRÖSY 1890 KŐRÖSY József (1890): *Budapest főváros közoktatásügyi statisztikája az 1885/86–1888/89. iskolai évekről*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 24.)
- KŐRÖSY 1905 KŐRÖSY József (1905): *Budapest székesfőváros közoktatásügyi statisztikája az 1895/96–1899/1900. iskolai évekről*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 34.)
- KÖZTELEK 1917/8 *Köztelek*, 27 (1917) (8)
- KRAMMER 1913 KRAMMER József (1913): *Az iskolai kert a biológia tanításának szolgálatában*. Pozsony: Wigand. 31 p
- KRON 1997 KRON, Friedrich W. (1997): *Pedagógia*. Budapest: Osiris. 540 p.
- KUN 1982 KUN László (szerk.) (1982): *A magyar testnevelés és sport története*. Budapest: Sport. 583 p.
- KÜCHLIN 2012 KÜCHLIN, Sandra (2012): *Der Schulgarten. Entstehung, Entwicklung und pädagogische Bedeutung*. S. 1.
- KÜHRNER 2003 KÜHRNER Éva (2003): Iskolahigiéné a századfordulón. *Iskolakultúra*, 13 (12) 111-122.
- LANDERER 1783 LANDERER, Ferdinand (1783): *Alapos útmutatás a topográfiai térképek rajzolásához a cs. k. Mérnök-Akadémián való használatra és mindazoknak, akik térképzési tevékenységnek szentelik magukat*. Bécs.
- LIBER 1934 LIBER Endre (1934): *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest.

- LIPPAI 2011 LIPPAI Edit (szerk.) (2011): *Ajánlások a minőségi iskolai infrastruktúra kialakításához*. Budapest: OFI. 56 p.
- LIPTAI 1985 LIPTAI Ervin (szerk.) (1985): *Magyarország hadtörténete*. Budapest: Zrínyi.
- MAGYAR 2008 MAGYAR Erzsébet (2008): „Társalkodási kertek, promenádok, népkertek.” *A Habsburg monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Buda-Pest társas életében (~1870-1918)*. Budapest. Gépirat. (Doktori disszertáció, ELTE BTK).
- MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET 1909/10 Anon. (1909): A főváros építkezései III. *Magyar Építőművészet*, 7 (10) 14-16.
- MAGYAR PEDAGÓGIA 1902 Magyar Paedagogiai Társaság. X-ik nagygyűlés 192. január hó 25-én. *Magyar Pedagógia* 11. (1902) 118-143.
- MAGYAR PEDAGÓGIA 1904 A fővárosi elemi oktatás. *Magyar Pedagógia*, 13. (1904) 499-500.
- MARKUSOVSKY 1844 MARKUSOVSKY Lajos (1844). *Az orvos mint nevelő. Orvostudori értekezés*. Pest: Ny. Trattner-Károlyi.
- MARTINKÓ 1998 MARTINKÓ József (1998): *Cőgerek és katkósok. A katonai középiskolák története*. Budapest: Petit Real. 179 p.
- MERÉNYI 1970 MERÉNYI Ferenc (1970): *A magyar építészet 1867-1967*. Budapest: Műszaki Kiadó. 179 p.
- MÉL 1982 Kenyeres Ágnes (szerk.) (1982): *Magyar Életrajzi Lexikon*. 2. köt. L-Z. Budapest.
- MERO 1908 MERO, Everett B. (1908): *American Playgrounds. Their Construction, Equipment, Maintenance and Utility*. Boston.
- MÉSZÁROS [1990] MÉSZÁROS István [1990]: *Magyar iskolatörténeti kronológia. Alapvető adatok: 996-1948*. Veszprém: M. Ped. Int. 131 p.
- MÉSZÁROS 1991 MÉSZÁROS István (1991): *Magyar iskolatípusok, 996-1990*. Budapest: OPKM. 177 p.
- MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005 MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla (2005): *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest: Osiris. 417 p.
- MEZEY 1928 MEZEY Ferenc (1928): Sürgősen ki kell küszöbölni az iskolai testnevelés eddig lebecsült akadályait. *Nemzeti Sport*, 20 (41) 10.
- MIKE 1935 MIKE Gyula: Budapest székesfőváros sportlétesítményei 1935-ben. Budapest: Szfőv. Háziny. (Budapesti Statisztikai Közlemények, 83.) 86 p.
- MÜLLERNÉ SERES 1996 MÜLLERNÉ SERES Ágota (1996): *A környezeti nevelés a magyar*

- népiskolákban és a tanítóképzőkben (1868-1948). In: Havas Péter (szerk.): *A környezeti nevelés gyökerei Magyarországon : adalékok "Az ember és környezete" - témakör oktatásának hazai múltjából, XVIII-XX. század.* Budapest, pp. 59-131.
- NAGY 1982 NAGY László (1982): *A kőszegi katonai nevelőintézet története (1853-1945).* Kőszeg. Gépirat. (Doktori értekezés.)
- NAGYVÁRAD 1898 *Nagyvárad*, 1898. április 3.
- NEMKY–VANCSURA 1969 NEMKY Ernő – VANCSURA Rudolf (1969): *Az erdészeti felsőoktatás botanikus kertjének története.* Sopron.
- NEMZETI SPORT 1907/46 Anon. (1907): Téli sportunk reformja. *Nemzeti Sport*, 5 (46) 1.
- NEMZETI SPORT 1912/13 Anon. (1912): Budapest székesfőváros tanácsának intézkedése az iskolaudvaroknak rendezése tárgyában. *Nemzeti Sport*, 10 (13) 10.
- NEMZETI SPORT 1921/49 Anon. (1921): Az iskolai testnevelés és a törvénytervezet. *Nemzeti Sport*, 13 (49) 8.
- NEMZETI SPORT 1928/58 Anon. (1928): Tizenöt év előtt sokkal magasabb szinten állott a főváros iskolai testnevelése. *Nemzeti Sport*, 20 (58) 7.
- NEMZETI SPORT 1931/232 *Nemzeti Sport*, 23 (1931) (232) 8.
- NÉPSZABADSÁG 2002 *Népszabadság*, 2002. december 17.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1894/72 *Néptanítók Lapja*, 27 (1894) (72) 677.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1896/17 *Néptanítók Lapja*, 29 (1896) (17) 14-15.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1904/19 Anon. (1904) Tanszerkiállítás Budapesten. *Néptanítók Lapja*, 37 (19) 14.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1911/12 *Néptanítók Lapja*, 44 (1911) (12) 21.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1911/18 *Néptanítók Lapja*, 44 (1911) (18) 19.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1912/25 Anon. (1912): Az egészség kultusza a svéd iskolákban. *Néptanítók Lapja*, 45 (25) 9.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1913/1 Anon. (1913): Adai tanítók. *Néptanítók Lapja*, 46 (1) 22.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1914/49 *Néptanítók Lapja*, 47 (1914) (49) 18.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1918/26-27 *Néptanítók Lapja*, 51 (1918) (26-27) 31.
- NÉPTANÍTÓK LAPJA 1929/19-20 Anon. (1929): A népiskola feladatai a zászlókultusz fejlesztésében. *Néptanítók Lapja*, 62 (19-20) 42-43.
- ORMOS 1955 ORMOS Imre (1955): *Kerttervezés története és gyakorlata.* Budapest: Mezőgazd. Kiadó. 523 p.
- ORMOS 1967 ORMOS Imre (1967): *A kerttervezés története és gyakorlata.* (2.

- átdolgozott kiadás) Budapest: Mezőgazd. Kiadó. 579 p.
- OROSZI 2001 OROSZI Antal (2001): *A Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémia története, 1920-1945*. Budapest.
- ORSZÁGH 1885 ORSZÁGH Sándor (1885): *Budapest középítkezései 1868-1882*. Budapest: Pesti Ny. 248 p.
- ORTVAY 1905 ORTVAY Tivadar (1905): *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony.
- OTTÓ 1897 OTTÓ József (1897): *Ifjúsági játékok középiskolák számára*. Budapest: Lampel. 160 p.
- OZORAI 1943 OZORAI Frigyes (szerk.) (1943): *Hazai iskolák, nevelőintézetek és internátusok ismertetője*. [Budapest]: [Fráter]. 134 p.
- „Ő” 1887 “Ő” (1887): *Iskolai játéktér. Herkules*, 4 (33) 1-2.
- PARDI-FÖLDESI 2001 PARDI Attila – FÖLDESI Ferenc (2001): *Adalékok a jutasi altisztképző iskola történetéhez /1924-1944/. Társadalom és honvédelem*. 5 (1) 185-198.
- PECZ 1887 PECZ Ármin (1887): *Egy öreg kertész emlékiratai 1837-től 1887-ig*. Budapest. Kézirat. (SZIE, Entz Ferenc Könyvtár és Levéltár)
- PEKÁR 1906 PEKÁR Károly (1906): *A nürnbergi iskola egészségügyi kongresszus*. Budapest: Nemzeti Nénevelés. 116 p.
- PESTI HÍRLAP 1892/1 Anon. (1892): *Helytelen tilalom. Pesti Hírlap*, 14 (1) 11.
- PESTI HÍRLAP 1904/127 Anon. (1904): *Budapesti tanszerkiállítás. Pesti Hírlap*, 26 (127) 12.
- PESTI HÍRLAP 1904/267 Anon. (1904): *Körlevél a fővárosi tankerülethez. Pesti Hírlap*, 26 (267) 5.
- PESTI NAPLÓ 1904/268 Anon. (1904): *Az elemi iskolai oktatás. Pesti Napló*, 55 (268) 14.
- PESTI NAPLÓ 1905/320 Anon. (1905): *Tanítók közgyűlése. Pesti Napló*, 56 (320) 19.
- PESTI NAPLÓ 1905/330 Anon. (1905): *Tanítók gyűlései. Pesti Napló*, 56 (330) 13.
- PÉTER I. 2002 PÉTER I. Zoltán (2002): *Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885-1915*. Budapest.
- PÉTER I. 2005 PÉTER I. Zoltán (2005): *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*. Budapest.
- PÉTERFY 1934 PÉTERFY Károly (1934): *A soproni m. kir. honvéd főreáliskola története*. Sopron.
- PETRÁNYI-RERRICH 1931 PETRÁNYI Győző–RERRICH Béla (1931): *A modern iskola szerepe a gyermektuberkolózis elleni küzdelemben*. Szeged. (Különlenyomat a

- Tüdőbeteg gondozás és Tuberkolózis 23. évf. (1931) 17-18. számából.)
- PETRI 1797 PETRI, Bernhard (1797): Der Naturgarten des Herrn Baron Ladislaus von Ortzy bei Pest, so wie er von Unterzeichnete entworfen und ausgeführt worden ist. In Becker, W.: *Almanach und Taschenbuch für Garten-Freunde*. Leipzig.
- PREISICH 1964 PREISICH Gábor (1964): *Budapest városépítésének története. A kiegyezéstől a tanácsköztársaságig*. Budapest.
- PREISICH 2004 PREISICH Gábor (2004): *Budapest városépítésének története. Buda visszavételétől a II. világháború végéig*. Budapest: Terc. 379 p.
- PROHÁSZKA 1994 PROHÁSZKA László (1994): *Szoborsorsok*. Budapest.
- PZMRN 1931-1932 *A pécsi M. Kir. „Zrínyi Miklós” Reáliskolai Nevelőintézet értesítője. 1931-1932*. Pécs, 1932.
- PZMRN 1934-1935 *A pécsi M. Kir. „Zrínyi Miklós” Reáliskolai Nevelőintézet értesítője. 1934-1935*. Pécs, 1935.
- PZMRN 1935-1936 *A pécsi M. Kir. „Zrínyi Miklós” Reáliskolai Nevelőintézet értesítője. 1935-1936*. Pécs, 1936.
- PZMRN 1936-1937 *A pécsi M. Kir. „Zrínyi Miklós” Reáliskolai Nevelőintézet értesítője. 1936-1937*. Pécs, 1937.
- RÄDE 1900 RÄDE Károly (1900): Két új iskolakert. *A Kert*, 6 (2) 62-64.
- RAPAICS 1936 RAPAICS Raymund (1936): Az Orczy kert. *Budapesti Szemle*. 64 (1936) 179-180
- RAPAICS [1940] RAPAICS Raymund [1940]: *Magyar Kertek*. Budapest.
- RÁSKAY 1994 RÁSKAY Pál (1994): *Középiskolai honvéd nevelő- és képzőintézetek 1918-1945*. [Budapest]: Honvéd Hagyományörző Egy. 88 p.
- RÁSKAY-SZABÓ 1995 RÁSKAY Pál-SZABÓ Zoltán (1995): *A kőszegi „Hunyadi Mátyás” katonaiskola története. 1856-1918-1945*. Budapest: Hadtört. Int. és Múz. 341 p.
- RATIO EDUCATIONIS 1777 FRIML Aladár (ford.) (1913): Az 1777-iki Ratio Educationis. S. I.
- RERRICH 1910 RERRICH Béla (1910): Művészet a népiskolában. *Építő Ipar*, 34 (2) 13-14.
- RERRICH 1912 RERRICH Béla (1912): A magyar falu iskolája. *Építő Ipar*, 36 (1) 3.
- RERRICH 1919a RERRICH Béla (1919): A modern városépítészet szociális irányú kertművészeti feladatairól I-II. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 53 (16) 127-134. és (17) 135-140.
- RERRICH 1919b RERRICH Béla (1919): A játéktér mint szociális irányú városépítészeti

- és kertművészeti feladat. Budapest: Németh J. 40 p.
- RERRICH 1929 RERRICH Béla (1929): Gyönyörű a Gellérthegy. *Pesti Hírlap*, 51 (209) 7.
- RÉTI 2011 RÉTI Mónika (szerk.) (2011): *Kívül-belül jó iskola. Tanító terek*. Budapest: OFI. 240 p.
- RIGLER 1899 RIGLER Gusztáv (1899): *A székes fővárosi iskolák telkének beépítési viszonyai s a tantermek szellőzése és fűtése*. Budapest: Orsz. Közegészs. Egyesület. 28 p.
- ROTH 2006 ROTH, Harald (2006): *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Köln.
- SALZMANN 1796 SALZMANN, C. G. (1796): *Konrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung*. Schnepfenthal.
- SALZMANN 1808 SALZMANN, C. G. (1808): *Über die Erziehungsanstalt zu Schnepfenthal*. Schnepfenthal.
- SANDA 2006 SANDA István Dániel (2006): Korszerű iskolaépítési törekvések Magyarországon. *Iskolakultúra*, 16 (5) 128-135.
- SANDA 2009 SANDA István Dániel (2009): *A pedagógiai terek vizsgálata különös tekintettel a XX. századi magyar iskolákra*. Budapest. Gépirat. (Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskola.)
- SANDA 2012 SANDA István Dániel (2012): A pedagógiai tér minőségi dimenziói. Értelmezési lehetőségek – elmélet és gyakorlat. *Képzés és gyakorlat*, 10 (1-2) 144-159.
- [SCHILBERSZKY] 1907 [SCHILBERSZKY Károly] (1907): Az iskola és a virágok. *A Kert*, 13 (17) 531-532.
- SCHMIDT 2003 SCHMIDT Gábor (szerk.) (2003): *Növények a kertépítészetben*. Budapest: Mezőgazda Kiadó. 525 p.
- SCHRÖDER-EWOLDT 1934 SCHRÖDER-EWOLDT Miklós (1934): A modern tornaterem és iskolaudvar. Gyula: Polg. Fiúiskola Sportköre. 48 p.
- SCHULER [1936] SCHULER Dezső (1936): *Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. I. kötet*. Budapest: Szf. Stat. Hiv. (Budapesti Statisztikai Közlemények 78.)
- SCHUSCHNY 1893 SCHUSCHNY Henrik (1893): Az ifjúsági játék és az iskola. Különlenyomat. *Jó Egészség*, 1 (12) Fiume.

- SIMON 1996 SIMON István (1996): A környezeti nevelés története a bentlakásos intézményekben. In: Havas Péter (szerk.): *A környezeti nevelés gyökerei Magyarországon : adalékok "Az ember és környezete" - témakör oktatásának hazai múltjából, XVIII-XX. század.* Budapest, pp. 133-158.
- SINKA 1912 SINKA Sándor (1912): *Az ifjúsági játékögy és játékterek Amerikában.* Budapest. (Különlenyomat. A Budapesti Orvosi Ujság Tudományos Közleményei. 1912. 3. sz.)
- SOUKUP 1885 SOUKUP Adolf (1885): *Néhány szó a laktanya építés kérdésének megoldásához az osztrák-magyar birodalom területén.* S. 1..
- STATISZTIKÁK 1907 Anon. (1907): *Budapest székesfőváros közoktatásiügyi statisztikája az 1900/1901-1904/1905. iskolai évekről.* Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 38.)
- SZABÓ 1913 SZABÓ Sándor (1913): *A nagyvárosi iskola építésének és berendezésének iskolaegészségügyi követelményei.* Budapest. (Különlenyomat: A Budapesti Orvosi Ujság Tudományos Közleményei. 1913. Közegészségügyi és törvényszéki orvostudományi szemle. 3. sz., pp.3-33.)
- SZABÓ 2016 SZABÓ Csaba (2016): *A Testnevelési Egyetem kertje. Kerttörténeti tudományos dokumentáció.* Budapest. Gépirat.
- SZAMOSÚJVÁRI 1895 *A szamosújvári m. kir. állami V osztályu gymnasium I. évi értesítője az 1894/95. tanévről.* Szamosújvár, 1895.
- SZAMOSÚJVÁRI 1898 *A szamosújvári m. kir. állami főgymnasium 4-ik évi értesítője az 1897/98. tanévről.* Szamosújvár, 1898.
- SZEDLACSEK 1894 SZEDLACSEK Lajos (1894): A fiuk és leányok játékaikról. In: Csengeri János (szerk.): *Magyar Paedagogia.* III. évf., Budapest., p. 386.
- SZELES-LUKÁTS-SZÉKELY 2010 SZELES Veronika-LUKÁTS Ágnes-SZÉKELY Lajos (2010): A magyar iskolaegészségügy története a jogforrások tükrében (részletek). In Kapronczay Károly (összeáll.): *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből (1876-1944).* Budapest. pp. 229-235.
- SZENT TERÉZ 1904 *A Paulai Szent Vincéről nevezett irgalmas testvérek vezetése alatt álló Szent-Teréz-Intézet (Budapest, VI. ker., Próféta utca 1.) óvodája, varró-, elemi- és polgári-iskolájának I. értesítője. 1853-1903/4.* Budapest, 1904.
- TERMÉSZETTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1899/360 Anon. (1899): Apró közlemények. *Természettudományi Közlöny,* 31 (360) 477.
- TOLNAI VILÁGLAPJA 1914/32 *Tolnai Világlapja,* 14 (1914) (32) 16.
- VADAY 1886 VADAY József (1886): A játék szerepe a nevelésben. *Néptanítók Lapja,*

- 19 (57) 450.
- VADAY 1900 VADAY József (1900): Javaslatok a földrajzi oktatás módszeréhez. *Földrajzi Közlemények*, (1900) 57-65.
- [VARGA] 1912 [Varga Márton] (1912): *A VII. kerületi Angol-utcai iskolai növénykert telepén az 1912. évben tenyésztett növények jegyzéke*. Budapest.
- VASÁRNAPI ÚJSÁG 1893 *Vasárnapi Újság*, 40 (1893) (38)
- VASÁRNAPI ÚJSÁG 1898 *Vasárnapi Újság*, 45 (1898) (48)
- VERÉDY 1886 VERÉDY Károly (szerk.) (1886): *Paedagogiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára*. Budapest.
- VIETH 1794 VIETH, Gerhard Ulrich Anton: *Versuch einer Encyclopädie der Leibesübungen*. Berlin.
- WALDMANN 1899 WALDMANN Fülöp (1899): *Az iskola mellékhelyiségei, felszerelése s az iskola egészségügye általában*. Budapest: Orsz. Közegészs. Egyes. 25 p.
- WINKEL 1993 WINKEL, Gerhard (1993): *Iskolakert – tankert*. Budapest: Mezőgazda. 295 p.
- WINKLER 1988 WINKLER Gábor (1988): *Sopron építésze a 19. században*. Budapest.
- ZEIDLER 2002 ZEIDLER Miklós (2002): *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki L. Alapítvány. 137 p.
- ZOVÁNYI 1905 ZOVÁNYI Lajos (1905): A földrajztanítás módszeréhez. *Néptanítók Lapja*, 38 (20) 4-6.
- ZSINDELY 1859 ZSINDELY István (1859): *Iskola és külélet*. *Sárospataki Füzetek*, (1859) 776-777.

MELLÉKLETEK

kerület	hely/név	építés éve	1899/1900				1904/1905				1906/1907				
			udvar (m2)	iskolakeret és faiskola	tanulók száma	udvar (fő/m2)	udvar (m2)	iskolakeret és faiskola	tanulók száma	udvar (fő/m2)	udvar (m2)	iskolakeret és faiskola	tanulók száma	udvar (fő/m2)	elhelyezés
X.	Bánya tér/Bánya utca 2.	1891/1892	50	0	149	0,34	50	0	176	0,28	0	0	174	0,00	k*
EGYÉB POLGÁRI ISKOLÁK															
	Tanítóképző gyak. Győri út 13.	1879/1884									0	0	108	0,00	k*
	Irgalmas rend. Sztlélek tér 11.	1897/1902									154	0	107	1,44	k
	Szt. Teréz int. Próféta u. 1.	1893									0	0	150	0,00	k*
	Szt Szív int. István út 75.	1883/1885									0	0	31	0,00	k*
	Szt. Margit int. Knézits u. 7.	1895/1899									0	0	340	0,00	k*
	Ranolder int. Gyep u. 23.	1892/1893									0	0	263	0,00	k*
	Ág. Ev. Sütő u. 3/5.	1884/1905									0	0	248	0,00	b
	Izr. Wesselényi u. 44.	1896									0	0	318	0,00	k*
	Izr. Síp u. 12.	1896									0	0	463	0,00	k*
	Izr. Fiúárvaház Munkácsy u. 5.	1901									1200	0	138	8,70	k*
	Izr. "Igaz Tóra" Kazinczy u. 31.	1897/1905									0	0	84	0,00	k*
	Orsz. Nőképző Veres Pálné u. 36.	1894									366	0	42	8,71	k*
	Röserféle Aradi u. 10.	1853/1886									430	0	79	5,44	b
	Janits Irma Rózsa u. 20.	1898									240	0	33	7,27	k*
	Dr. Málnai Mihályné Teréz krt. 39.	1895/1900									0	0	23	0,00	k*
	Verő-féle Gyár u. 19.	1901									0	0	130	0,00	k*
TANÍTÓKÉPZŐK															
I.	áll. El. Tanítóképző-intézet Győri út 11-15.	1869/1873									3600	1	137	26,28	k*
I.	áll. Polg. Isk. tanítóképzőintézet Győri út 13.	1873/1884									1600	1	140	11,43	k*
VIII.	orsz. Izr. Tanítóképző Rökk Sz. u. 26.	1857/1877									0	0	139	0,00	k*
TANÍTÓNŐKÉPZŐK															
II.	áll. El. Tanítónő- és nevelőnőképző int. Csalogány u.	1869/1873									1311	1	212	6,18	k
VII.	áll. "Erszébet" nőisk. P. i. tan. Képző int. István út 91/a	1873/1902									1400	1	150	9,33	k*
IV.	r. kat. El. Isk. tanítónőképző, ang. Kis. Váczi u. 47.	1855/1894									362	0	199	1,82	k*
IV.	r. kat. polg. Isk. tanítónőképző, ang. Kis. Váczi u. 47.	1894									0	0	80	0,00	k*
IX.	Ranolder intézeti el. Tanítónőképző Gyep u. 23.	1893/1897									3025	1	165	18,33	k*
	tornatanárképző tanfolyam	1860/1870									700	0	91	7,69	k*
KÖZSÉGI FELSŐBB LEÁNYISKOLÁK															
I.	Iskola tér 1.	1894	640	0	209	3,06	640	0	188	3,40	640	0	208	3,08	k*
IV.	Váci utca 43.	1895	278	0	300	0,93	290	0	388	0,75	290	0	265	1,09	k*
ÁLLAMI FELSŐBB LEÁNYISKOLÁK															
VI.	Andrássy út 65.	1875/1902									1034	0	437	2,37	k
VII.	Erzsébet nőiskola, István út 91.	1887/1902									1400	1	170	8,24	k*
FELEKEZETI FELSŐBB LEÁNYISKOLÁK															
IV.	Angolkis. Int. Irányi u. 3.	1894									362	0	131	2,76	k*
EGYESÜLETI FELSŐBB LEÁNYISKOLÁK															
	Veres Pálné f. l. isk. Veres Pálné u. 36.	1904									300	1	225	1,33	k*
MAGÁN FELSŐBB LEÁNYISKOLÁK															
VI.	Naschitzféle Andrássy út 33.	1848/1901									0	0	47	0,00	b
FELSŐ KERESKEDELMII ISKOLÁK															
II.	Szalag utca	1884	-	-	-	-	912	-	222	4,11					
VI.	Nagymező utca	1884	-	-	-	-	594	-	471	1,26					
IX.	Mester utca	1887	-	-	-	-	0	-	398	0,00					

b: bérházban elhelyezett iskola k: külön épületben elhelyezett iskola k*: külön épületben, de más iskolákkal összevontan elhelyezett iskola

A táblázat Kőrös 1900, Kőrös 1905 és Statisztikák 1907 felhasználásával készült.

M.2 A központi iskolai növénykert 1912-ben termesztett növényeinek listája

(Forrás: [Varga] 1912)

I. tábla	évelők (rajztanítás céljaira)	
Pompás nőszirm	<i>Iris germanica</i>	
Búzavirág	<i>Centaurea Cyanus</i>	
Virginiai tradeskancia	<i>Tradescantia virginiana</i>	
Aranyvirág	<i>Chrysanthemum indicum</i>	
Gyűszűvirág	<i>Digitalis purpurea</i>	
Szegélyágy		
magas törzsű körtefasor		
magas törzsű rózsza		
nyári ciprus	<i>Kochia</i>	
II. tábla	konyhakerti növények (ehető magvúak)	
bab	<i>Phaseolus vulgaris</i>	
borsó	<i>Pisum sativum</i>	
lencse	<i>Ervum Lens</i>	
szegélyágy/1		
magas törzsű körtefasor		
magas törzsű rózsza		
nyári ciprus	<i>Kochia</i>	
szegélyágy/2		
alacsony törzsű őszibarack		
szamóca	<i>Fragaria vesca</i>	
III. tábla	konyhakerti növények (zöldségneműek)	
rebarbara	<i>Rheum officinale</i>	
főzelék káposzta	<i>Brassica oleracea</i>	
karalábé	<i>Brassica gongyloides</i>	köztes termények
saláta	<i>Lactuca sativa</i>	
kelkáposzta	<i>Brassica crispa</i>	
virágkel	<i>Brassica botrytis</i>	
szegélyágy		
alacsony törzsű őszibarack		
szamóca	<i>Fragaria vesca</i>	
IV. tábla	Mocsári és vízinnövények	
boglárka	<i>Ranunculus acer</i>	
mocsári gólyahír	<i>Caltha palustris</i>	
gyékény	<i>Typha latifolia</i>	
nád	<i>Phragmites communis</i>	
mocsári nefelejts	<i>Myosotis palustris</i>	
parti sás	<i>Carex riparia</i>	
káka	<i>Scirpus lacustris</i>	
fehér tündérrózsza	<i>Nymphaea alba</i>	
sárga vízitök	<i>Nuphar luteum</i>	

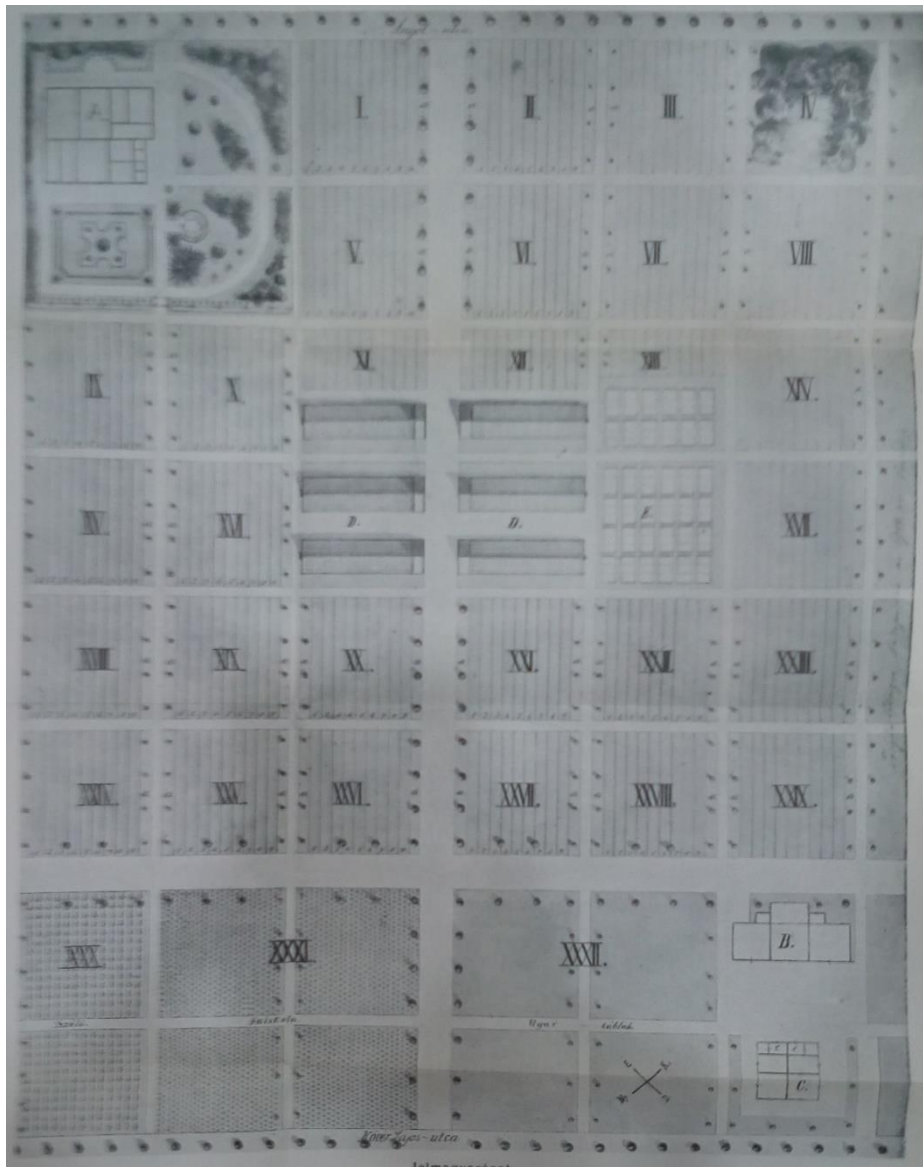
V. tábla	évelők (rajztanítás céljaira)	
szarkaláb	<i>Delphinium chinensis</i>	
harangláb	<i>Aquilegia vulgaris</i>	
mécsvirág	<i>Lichnis chalconica</i>	
őszirózsa	<i>Aster grandiflorus</i>	
	<i>Aster perennis</i> fajták	
aranyvirág	<i>Chrysanthemum maximum</i> / <i>Leucanthemum maximum</i>	
szegélyágy		
magas törzsű körte		
magas és alacsony törzsű rózsza		
VI. tábla	évelők (rajztanítás céljaira)	
aranyvirág	<i>Chrysanthemum indicum</i>	
szegfű	<i>Dianthus caryophyllus</i>	
rudbékia	<i>Rudbeckia Fulgida</i>	
ikrapik	<i>Arabis alpina</i>	
szegélyágy/1		
magas törzsű körte		
magas és alacsony törzsű rózsza		
szegélyágy/2		
őszibarack		
szamóca		
VII. tábla	konyhakerti növények (zöldségművek)	
paprika	<i>Capsicum annuum</i>	
káposzta	<i>Brassica oleracea</i>	
karalábé	<i>Brassica gongyloides</i>	köztes termények
saláta	<i>Lactuca sativa</i>	
szegélyágy		
őszibarack		
szamóca		
VIII. tábla	konyhakerti növények	
paradicsom	<i>Solanum Lycopersicum</i>	
saláta	<i>Lactuca sativa</i>	köztes termények
zeller	<i>Apium graveolens</i>	
IX. tábla	egynyári virágok (rajz- és festésoktatás céljaira)	
őszirózsa	<i>Aster chinensis</i>	
verbéna	<i>Verbena hybrida</i>	
dákoska	<i>Gladiolus</i> fajták	
szegélyágy		
györgyike	<i>Dahlia</i>	
büdöske	<i>Tagetes</i>	
X. tábla	évelők és egynyáriak (rajztanítás céljaira)	

büdöske	<i>Tagetes erecta</i>	
méhpilis	<i>Mirabilis Jalapa</i>	
sikkantyú	<i>Scabiosa purpurea</i>	
körömvirág	<i>Calendula officinalis</i>	
gaillardia	<i>Gaillardia picta</i>	
bájarc	<i>Calliopsis bicolor</i>	
tulipán	<i>Tulipa Gesneriana</i>	
kankalin	<i>Primula officinalis</i>	
kökörce	<i>Anemona pulsatilla</i>	
	<i>Pulsatilla vulgaris</i>	
szegélyágy/1		
györgyike	<i>Dahlia</i>	
büdöske	<i>Tagetes</i>	
szegélyágy/2		
alacsony törzsű körte		
XI-XII. tábla	évelők (rajztanítás céljaira)	
szegfű	<i>Dianthus caryophyllus</i>	
szegélyágy		
magas és alacsony törzsű rózsák		
XIII. tábla	magágyak és uborka. <i>Cucumis sativus</i>	
XIV. tábla	konyhakerti növények	
paradicsom		
szegélynövény		
sóska	<i>Rumex acetosa</i>	
laboda	<i>Spinacia oleracea</i>	
XV. tábla	egynyáriak (rajztanítás céljaira)	
őszirózsa	<i>Aster chinensis</i>	
muskátli	<i>Pelargonium sonale</i>	
rézvirág	<i>Zinnia elegans</i>	
lángvirág	<i>Phlox Drumondii</i>	
szegélyágy		
györgyike	<i>Dahlia variabilis</i>	
XVI. tábla	egynyáriak (rajztanítás céljaira)	
őszirózsa	<i>Aster chinensis</i>	
mályva	<i>Althea rosea</i>	
szegélyágy/1		
györgyike	<i>Dahlia variabilis</i>	
szegélyágy/2		
törpe körte fasor		
XVII. tábla	konyhakerti növények	
vöröshagyma	<i>Allium cepa</i>	
póréhagyma	<i>Allium porum</i>	
csöveshagyma (téli)	<i>Allium fistulosum</i>	
fokhagyma	<i>Allium sativum</i>	
metélőhagyma	<i>Allium schoenoprosom</i>	
szegélyágy		
őszibarack		
szamóca		

XVIII. tábla	festőnövények	
festő csülleng	<i>Isatis tinctoria</i>	
festő rekettye	<i>Genista tinctoria</i>	
festő buzér	<i>Rubia tinctoria</i>	
fekete mályva	<i>Althea rosea nigra</i>	
festő pipitér	<i>Anthemis tinctoria</i>	
sárga rezeda	<i>Reseda luteola</i>	
indigo cserje	<i>Indigofera tinctoria</i>	
orvosi atracél	<i>Anchussa officinalis</i>	
szegélyágy		
alacsony törzsű körte		
XIX. tábla	illatszer növények	
pompás szegfű	<i>Dianthus caryophyllus</i>	
vanília	<i>Helyotropium peruvianum</i>	
szagos levendula	<i>Lavandula spica</i>	
tubarózsa	<i>Polyanthes tuberosum</i>	
rezeda	<i>Reseda odorata</i>	
illatos rozmaring	<i>Rosmarinus officinalis</i>	
illatos ibolya	<i>Viola odorata</i>	
jácint	<i>Hyacinthus orientalis</i>	
szegélyágy		
bokoralakú rózsák		
alacsony törzsű körte		
XX. tábla	fűszernövények	
borsos menta	<i>Mentha piperita</i>	
zamatos turbolya	<i>Anthriscus Cerefolium</i>	
erős kömény	<i>Carum carvi</i>	
édes kömény	<i>Foeniculum vulgare</i>	
kapor	<i>Anethum graveolens</i>	
bazsalikom	<i>Basilicum vulgare</i>	
kerti borrago	<i>Borrago officinalis</i>	
kakukkfű	<i>Thymus vulgaris</i>	
szegélyágy		
tárkonyüröm	<i>Artemisia Dracunculus</i>	
XXI. tábla	orvosi növények	
ricinus	<i>Ricinus communis</i>	
méhfű	<i>Melissa officinalis</i>	
orvosi székfű	<i>Matricaria Chamomilla</i>	
bolondító beléndek	<i>Hyoscyamus niger</i>	
maszlagos redősirom	<i>Datura stramonium</i>	
keskenylevelű útifű	<i>Plantago lanceolata</i>	
fekete üröm	<i>Artemisia vulgaris</i>	
orvosi zsálya	<i>Salvia officinalis</i>	
szappanfű	<i>Saponaria officinalis</i>	
szegélyágy		
fehér üröm	<i>Artemisia Absinthium</i>	
XXII. tábla	gyűjtemény növények	
spárga	<i>Asparagus officinalis</i>	
csengettyűke	<i>Campanula fajták</i>	
évelő őszirózsa	<i>Aster perennis</i>	

pompás nőszirm	<i>Iris fajták</i>	
XXIII. tábla	<i>konyhakerti növények</i>	
céklarépa	<i>Beta vulgaris</i>	
paszternák	<i>Pastinaca sativa</i>	
petrezselyem	<i>Petroselinum sativum</i>	
sárgarépa	<i>Daucus Carota</i>	
XXIV. tábla	<i>mérges növények</i>	
gyűszűvirág	<i>Digitalis purpurea</i>	
mák	<i>Papaver somniferum</i>	
foltos bürök	<i>Conium maculatum</i>	
kutyatej	<i>Euphorbia Cyperissias</i>	
fekete ebszőlő	<i>Solanum nigrum</i>	
maszlagos redőszirm	<i>Datura stramonium</i>	
dohány	<i>Nicotiana tabacum</i>	
XXV. tábla	<i>vegyes növények</i>	
katáng	<i>Cichorium Intybus</i>	
pohánka	<i>Polygonum Fagopirum</i>	
szagos ruta	<i>Ruta graveolens</i>	
izsóp	<i>Hyssopus officinalis</i>	
fehér mustár	<i>Sinapis alba</i>	
mezei mustár	<i>Sinapis arvensis</i>	
bükköny	<i>Vicia sativa</i>	
lóhere	<i>Trifolium pratense</i>	
lucerna	<i>Medicago sativa</i>	
XXVI. tábla	<i>fű- és gabonafélék</i>	
seprő cirok	<i>Sorghum vulgare</i>	
cickóró	<i>Achillea millefolium</i>	
cirok	<i>Holcus lanatus</i>	
zöld muhar	<i>Setaria viridis</i>	
fehér tippán	<i>Agrostis alba</i>	
csomós ebír	<i>Dactylis glomerata</i>	
ligeti perje	<i>Poa nemoralis</i>	
juhcsenkesz	<i>Festuca ovina</i>	
ecsetpázsit	<i>Alopecurus pratensis</i>	
mezei perje	<i>Poa pratensis</i>	
búza	<i>Triticum vulgare</i>	
zab	<i>Avena sativa</i>	
rozs	<i>Secale cereale</i>	
árpa	<i>Hordeum hexastichon</i>	
	<i>Hordeum distichum</i>	
XXVII. tábla	<i>rostos növények</i>	
kender	<i>Cannabis sativa</i>	
len	<i>Linum usitatissimum</i>	
pamutmag	<i>Gossypium herbaceum</i>	
komló	<i>Humulus lupulus</i>	
mályva	<i>Malva crispa</i>	
csalán	<i>Urtica dioica</i>	
ökörfarkkóró	<i>Verbascum thapsus</i>	
XXVIII. tábla	<i>szaporító tábla a gyűjtemény növények részére</i>	

XXIX. tábla	<i>konyhakerti növények</i>	
burgonya		
XXX. tábla	<i>szőlő</i>	
XXXI. tábla	<i>gyümölcsfaiskola</i>	
alma		
körte		
cseresznye		
meggy		
kajsziбарack		
őszibarack		
dió		
szilva		
XXXII. tábla	<i>díszfaiskola</i>	

Az Angol utcai központi iskolai növénykert, 1912. ([Varga] 1912)

M.3 A központi iskolai növénykert 1913 őszén iskolákba szállított növényeinek kimutatása

(Forrás: A Kert 1915/11, p. 332.)

									Az 1913. év őszén szállított növények kimutatása :							
Sorszám	A növény neve	Ejövési érték	Eljövési érték				Erték összesen	Sorszám	A növény neve	Eljövési érték						
			Elemi iskolák	Polgári iskolák	Felsőbb leányiskolák	Felsőbb fiúiskolák				Darab összesen	Elemi iskolák	Polgári iskolák	Felsőbb leányiskolák	Felsőbb fiúiskolák	Összesen	
			d a r a b						d a r a b							
						kor.	f.									
1	Árvácska	10	1518	698	40	20	2277	2277	70	1	Bazsalikum	905	308	20	10	1310
2	Boglárka	62	950	490	20	10	1380	27 60	2	2	Begonia Rex	2	228	12	6	248
3	Csomóscébir	01	3320	1520	80	40	4960	49 60	3	3	Czékla	249	114	6	3	372
4	Digitalis	10	625	310	20	10	965	96 50	4	4	Édes komény	1245	570	30	10	1860
5	Ecsetfű	01	2360	1240	40	40	3680	36 80	5	5	Évelő öszirózsa	2075	950	50	25	3100
6	Édeskomény	10	191	101	03	03	298	29 80	6	6	Fekete ebszölő	415	190	10	5	620
7	Festőcsulleng	10		37	2	1	40	4	7	Fekete üröm	2075	950	50	25	3100	
8	Gyöngyvirág	10	710	350	20	10	1090	109	8	8	Fehér üröm	2075	950	50	25	3100
9	Gerebesin	02	430	190	20	10	650	13	9	Mécsvirág	3075	950	50	25	3100	
10	Hóvirág	30	15				10	3	10	Fodros mályva	830	38	20	10	898	
11	Harangláb	02	570	280		10	860	17 20	11	11	Gaillardia		580	30	15	625
12	Ibolya	10	10				10	1	12	Györgyike	830	410	50	10	1270	
13	Iris germanica	05	710	540	40	10	1300	65	13	Gyújtóványfű		380	20	10	410	
14	Iris florentina	05		180		10	190	50	14	Izsóp	1245	570	30	15	1860	
15	Jácint	40	54	400	20	30	504	201 60	15	15	Katáng	1245	570	30	15	1860
16	Juhcsenkesz	01	3320	1520	80	40	4960	49 60	16	16	Kender	83	38	2	1	124
17	Kaszonyóg	02	140	72	4	2	218	4 36	17	17	Kertiparéj		380	20	10	410
18	Leánykőrörcsin	05	684	332	20	10	1040	52 30	18	18	Kerti varjuháj		380	20	10	410
19	Ligeti perje	01	960	1240	80		2280	22 80	19	19	Kukoricza	249	114	6	3	372
20	Lóhere	02	350	180	10	5	545	10 90	20	20	Len	2075	950	50	25	3100
21	Luczerna	02	350	180	10	5	545	10 90	21	21	Ligetszépe	1245	570	30	15	1860
22	Mécsvirág	05	305	145	10	5	465	23 25	22	22	Margaretta	830	380	20	10	1240
23	Mocsári gólyahír	10	1205	570	40	20	1835	183 50	23	23	Maszlagos redőszírom	1245	571	30	15	1360
24	Nefelejts	05	830	350	20	10	1210	60 50	24	24	Nagyvarjuháj		380	20	10	410
25	Orvosi kankalin	10	775	180	20	10	1085	108 50	25	25	Retek	830	380	20	10	1240
26	Orvosi atraczel	02	475	200	10	5	690	13 80	26	26	Rézvirág	830	380	20	10	1240
27	Orvosi székfű	10	1780	780	40	20	2620	26 20	27	27	Ricinusz	83	38	2	1	124
28	Orvosi zsálya	02	620	180	10		810	16 20	28	28	Ruta	415	190	10	5	620
29	Pásztortáska	01	1660	700	40	20	2420	24 20	29	29	Öszirózsa	830	380	20	10	1240
30	Primula	40		65	10		75	30	30	Pasztornák	1540	760	40	20	2360	
31	Puhító perje	01	3320		80	40	3440	34 40	31	31	Páasztortáska	3020	1520	80	40	4660
32	Sóska	10	140	72	4	2	218	21 80	32	32	Petrezselyem	2075	950	50	25	3100
33	Szamócza	05	625	310	20	10	965	48 25	33	33	Sárgarépa	2075	950	50	25	3100
34	Százszorszép	05	830	350	20	10	1210	60 50	34	34	Seprőczirok	1245	570	30	15	1860
35	Tradeskancia	20	4				4	80	35	35	Szamócza inda	2490	1140	60	30	3720
36	Tavaszi hérics	20	796	290	20	10	1116	222 60	36	36	Szegfű		760	40	20	820
37	Tulipán (hájtatótt)	40	4	340	20	30	394	157 60	37	37	Vadrepce	1585	760	40	20	2405
38	Tulipán (szabadf.)	15		150	5	5	160	24	38	Vanília		1140	60	30	1230	
39	Zamatos turbolya	02	1660	740	40	20	2460	49 20	39	39	Verbéna		380	20	10	410
40	Vegyes évelő növ.	02	200				200	4 09	40	40	Vérehullófecskefű	415	190	10	5	620
41	Cserepes növény	50	14				14	07	41	41	Vegyes növény	4821	162			4983
42	Réti perje	01	1800	1520		40	3360	33 06								
Összesen ..			34269	16813	918	523	52523	2192 60	Összesen ..			43247	22242	1178	589	67256

M.4 Az iskolakert egy lehetséges beosztása

(Krammer 1913 alapján)

Az iskolai kert ökológiai csoportjai

- 1) A növények fényszomja
 - a) mankóra támaszkodó növények
 - ördögcérna – *Lycium barbarum*
 - vadrózsa – *Rosa canina*
 - ragadós galaj – *Galium aparine*
 - b) felfutó növények
 - komló – *Humulus lupulus*
 - paszuly – *Phaseolus vulgaris*
 - szulák – *Convolvulus arvensis*
 - hajnalka – *Ipomoea purpurea*
 - pipavirágú – *Aristolochia siphon*
 - c) kapaszkodó gyökeres-szárú növények
 - i) repkény borostyán – *Hedera helix*
 - d) kacsokkal kapaszkodó növények
 - fekete földitök – *Bryonia alba*
 - bortermő szőlő – *Vitis vinifera*
 - tök – *Cucurbita pepo*
 - borsó – *Pisum sativum*
 - sövényfutó bükköny – *Vicia sepium*
 - iszalag bércse – *Clematis vitalba*
 - sarkantyúka – *Tropaeolum majus*
 - vadszőlő – *Ampelopsis quinquefolia*
- 2) Védekezés lombeví állatok ellen
 - a) Mechanikai hatású védőszervek
 - i) Tüskék és tövisek
 - vadrózsa – *Rosa canina*
 - köszméte – *Ribes grossularia*
 - sóskafa – *Berberis vulgaris*
 - kökénybokor – *Prunus spinosa*
 - homoktövis – *Hippophaë rhamnoides*
 - ii) szúrósérték és durva szőrök
 - borágó – *Borago officinalis*
 - kígyószisz – *Echium vulgare*
 - nádálytő – *Symphytum officinale*
 - tüdőfű – *Pulmonaria officinalis*
 - iii) csípőszőrök
 - nagy csalán – *Urtica dioica*
 - apró csalán – *Urtica urens*

- iv) molyhos bevonat
 - ökörfarkkóró – *Verbascum thapsus*
- v) túalakú kristálykák a levelek sejtjeiben
 - vadszőlő – *Ampelopsis quinquefolia*
 - foltos kontyvirág – *Arum maculatum*
 - madársóska – *Oxalis acetosella*
 - tavaszi tőzike – *Leucojum vernum*
 - gyöngyvirág – *Convallaria majalis*
 - kétlevelű csilla – *Scilla bifolia*
- b) Kémiai anyagokkal védekezők
 - i) keserű anyagok
 - borsos varjúháj – *Sedum acre*
 - házi fülfű – *Sempervivum tectorum*
 - sarkantyúka – *Tropaeolum majus*
 - ii) savanyú íz
 - sóska lórom – *Rumex acetosa*
 - madársóska – *Oxalis acetosella*
 - sóskafa – *Berberis vulgaris*
 - ligetszépe – *Oenothera grandiflora*
 - borzas deréce – *Epilobium hirsutum*
 - iii) tejnedv
 - farkas fűtej – *Euphorbia cyparissias*
 - vérehulló fecskefű – *Chelidonium majus*
 - keszeg saláta – *Lactuca scariola*
 - pipacs – *Papaver rhoeas*
 - pitypang – *Taraxacum officinale*
 - iv) mérég
 - redősszirmú maszlag – *Datura stramonium*
 - bolondító beléndek – *Hyoscyamus niger*
 - maszlagos nadragulya – *Atropa belladonna*
 - foltos bürök – *Conium maculatum*
 - fekete hunyor – *Helleborus niger*
 - őszi kikerics – *Colchicum autumnale*
 - katika sisakvirág – *Aconitum napellus*
 - farkas boroszlán – *Daphne mezereum*
- 3) A párologtatást fokozó berendezés
 - a) nagy, lapos, csupasz és vékony levelek
 - foltos kontyvirág – *Arum maculatum*
 - odvas keltike – *Corydalis cava*
 - nyenyúljhozzám – *Impatiens noli tangere*
 - évelő szélfű – *Mercurialis perennis*
 - varjúszem – *Paris quadrifolia*

- gyöngyvirág – *Convallaria majalis*
 - sülyfű – *Polygonatum officinale*
- b) világosabb színű levélfoltok
- orvosi tüdőfű – *Pulmonaria officinalis*
 - sárga árvacsalán – *Baleobdolon luteum*
 - májfű kökörcsin – *Anemone hepatica*
- c) A levél visszája barnásvöröses
- májfű kökörcsin – *Anemone hepatica*
 - baracklevelű csengettyűke – *Campanula persicifolia*
 - keszeg saláta – *Lactuca scariola*
 - vízinövények, pl. tündérrózsa
- d) apró vízcseppecskék kiválasztása
- sarkantyúka – *Tropaeolum majus*
 - szamóca – *Fragaria vesca*
 - kukorica – *Zea mays*
 - palástfű – *Alchemilla vulgaris*
- 4) Védekezés a túlságos párologtatás ellen
- a) mélyen a földbe hatoló gyökér
- mezei kökörcsin – *Anemone pratensis*
 - ökörfarkkóró – *Verbascum thapsus*
 - vad murek – *Daucus carota*
- b) Víz terelése a főgyökérre
- ökörfarkkóró – *Verbascum thapsus*
 - pongyola pitypang – *Taraxacum officinale*
 - útifű – *Plantago*
 - rebarbara – *Rheum*
- c) bőrszerű levelek
- repkény borostyán – *Hedera helix*
 - télizöld meténg – *Vinca minor*
 - télizöld puszpáng – *Buxus sempervirens*
 - téli magyalfa – *Ilex aquifolium*
 - mahonia – *Mahonia aquifolium*
- d) Vastag, húsos levelek
- házi fűfű – *Sempervivum tectorum*
 - borsos varjúháj – *Sedum acre*
- e) Szórtakaró a leveleken
- ökörfarkkóró – *Verbascum thapsus*
 - orvosi zsálya – *Salvia officinalis*
 - havasi hófehérke – *Gnaphalium leontopodium*
- f) Függőleges és alvó levélállás
- akácfa – *Robinia pseudoacacia*
 - paszuly – *Phaseolus vulgaris*
 - borsó – *Pisum sativum*

- madársóska – *Oxalis acetosella*
 - keszeg saláta – *Lactuca scariola*
- g) A levéllemez felszínének kisebbítése
- cickafark – *Achillea millefolium*
 - mezei kökörccsin – *Anemone pratensis*
 - seprős zanót – *Sarothamnus scoparius*
- 5) A virág megporzása rovarok révén
- a) Légyvirágok
- varjűszem – *Paris quadrifolia*
 - foltos kontyvirág – *Arum maculatum*
 - ősztrűs veronika – *Veronica chamaedrys*
 - farkas fűtej – *Euphorbia cyparissias*
 - kereklevelű kapotnyak – *Asarum europeum*
 - repkény borostyán – *Hedera helix*
 - galagonya cserje – *Crataegus oxycantha*
- b) Műh- és dongűvirágok
- fehér árvacsalán – *Lamium album*
 - piros árvacsalán – *Lamium purpureum*
 - mezei zsálya – *Salvia pratensis*
 - kígyűszisz – *Echium vulgare*
 - piros gyűszűvirág – *Digitalis purpurea*
 - katika sisakvirág – *Aconitum napellus*
 - közűnsűges gyűjtoványfű – *Linaria vulgaris*
 - mezei szarkaláb – *Delphinium consolida*
 - paszuly – *Phaseolus*
 - borsű – *Pisum*
 - akácfá
 - aranyesű
 - hársfá
- c) Nappali lepkevirágok
- karthauzi szegfű – *Dianthus carthusianorum*
 - piros műcsvirág – *Melandryum rubrum*
 - közűnsűges dohány – *Nicotiana tabacum*
 - tűzes lilium – *Lilium bulbiferum*
 - orvosi vűrfű – *Sanguisorba officinalis*
 - nyűlszapuka – *Anthyllis vulneraria*
- d) Esti lepkevirágok
- fehér műcsvirág – *Melandryum album*
 - konya szilűne – *Silene nutans*
 - szappanfű – *Saponaria officinalis*
 - fehérvirágű dohány – *Nicotiana affinis*
 - redűsszirmű maszlag – *Datura stramonium*
 - közűnsűges ligetsűpe – *Oenothera biennis*

- közönséges szulák – *Convolvulus sepium*
 - petúnia – *Petunia*
 - pompás estike – *Hesperis matronalis*
 - turbán liliom – *Lilium martagon*
- e) Önmegporzásra alkalmas virágalkotás
- i) A porzók ráhajolnak a bibére az önmegporzás idején
 - bojtortjános párló – *Agrimonia eupatoria*
 - közönséges orbáncfű – *Hypericum perforatum*
 - májfű kökörcsin – *Anemone hepatica*
 - ii) A bibe ráhajol a porzókra az önmegporzás idejekor
 - ökörfarkkóró – *Verbascum thapsus*
 - keskenylevelű fűzike – *Epilobium angustifolium*
 - közönséges ligetszépe – *Oenothera biennis*
 - palástfű – *Alchemilla vulgaris*
 - csomós csengettyűke – *Campanula glomerata*
 - iii) A virágtakaró mozgása révén való önmegporzás
 - bolondító beléndek – *Hyoscyamus niger*
 - korállcseresnye – *Physalis alkekengi*
 - leánykökörcsin – *Anemone pulsatilla*
 - piros gyűszűvirág – *Digitalis purpurea*
 - fekete nadálytő – *Symphytum officinale*
 - erdei nefelejts – *Myosotis silvatica*
 - iv) Önmegporzásra termelt (zárt v. kleistogam) virágok
 - illatos ibolya – *Viola odoratum*
 - szárölelő árvacsalán – *Lamium amplexicaule*
 - nenyúljhozzám – *Impatiens noli tangere*
 - árvácska – *Viola tricolor*
- f) Idegen megporzásra (allogamiára) utaló berendezés
- i) egy- és kétlakúság
 - apró csalán – *Urtica urens*
 - fekete földitök – *Bryonia alba*
 - kukorica
 - mogyorófa
 - fehér nyírfa
 - mézgás égerfa
 - nagy csalán – *Urtica dioica*
 - piros földitök – *Bryonia dioica*
 - évelő szélfű – *Mercurialis perennis*
 - kender
 - komló
 - fűzfa
 - nyárfa
 - ii) Föltétlen terméketlenség a saját virággal szemben

- gabonafélék
 - rezedá
 - mezei szarkaláb
 - odvas keltike
 - sovány ibolya
 - fehér liliom
 - mák
 - körtefa
- iii) A bibe- és porzósálak kölcsönös hosszúságában mutatkozó különbség
- kankalin – *Primula*
 - tüdőfű – *Pulmonaria*
 - vidrafű – *Menyanthes*
 - őszi kikerics – *Colchicum autumnale*
- iv) A bibe és porzó helyzetének változtatása
- mezei zsálya – *Salvia pratensis*
 - katika sisakvirág – *Aconitum napellus*
 - maszlagos nadragulya – *Atropa belladonna*
- v) Eltérés a virágpor és a bibe megérésének időpontjában (dichogamia)
- A portokok koraérése: ajakosak, fészkesek, harangvirágfélék, pillangós virágúak, szegfűfélék, szarkaláb, fűzike, kígyószisz, gyűszűvirág, sarkantyúka stb.
 - A portokok utóérése: egylaki növények, keresztes virágúak, rózsafélék, csucsorfélék, iszalag bércse, gyujtoványfű, vidrafű stb.
- 6) A megporzó szervek oltalmazása
- a) nedvesség ellen
- i) elzárt pártájú virágok:
- gyujtoványfű – *Linaria vulgaris*
 - oroszlánszáj – *Antirrhinum majus*
- ii) előrenyúló, boltozott felső ajak:
- zsálya – *Salvia*
 - árvacsalán – *Lamium*
- iii) csüngő harangalakú párta:
- harangvirág-félék
 - hóvirág
 - gyöngyvirág
 - sülyfű
 - gyűszűvirág
 - sisakvirág
 - címoly – *Aquilegia vulgaris*
- iv) éjszakára és esős napokon becsukódók:
- pitypang
 - katáng
 - sáfrány
 - tulipán

- saláta boglárka
- v) lekonyulók
 - kökörcsin
 - pipacs
 - madársóska
 - burgonya
- vi) szűktorkú párta:
 - kankalin
 - farkas boroszlán – *Daphne mezereum*
 - phlox
- b) Oltalom állatok ellen:
 - sövényfutó bükköny – *Vicia sepium*
 - pünkösdi rózsza – *Paeonia officinalis*
 - kánya bangita – *Viburnum opulus*
 - takács mácsonya – *Dipsacus silvestris*
 - szurkos mécsvirág – *Lychnis viscaria*
 - konya sziléne – *Silene nutans*
 - büröklevelű gémmorr – *Erodium cicutarium*
 - fejes saláta – *Lactuca sativa*
 - nefelejts – *Myosotis*
 - oroszlánszáj – *Antirrhinum*
 - gyujtoványfű – *Linaria*
- 7) A magvak oltalmazása
 - a) Oltalom kártevő állatok ellen
 - mogyorófa, fagyal, kánya bangita
 - kökény, cseresznye, meggy, dió
 - redősszirmú maszlag, vadgesztenye, vadrózsa
 - csonthéjasok
 - kender
 - komló
 - b) Oltalom a nedvesség ellen
 - kankalin – *Primula*
 - tüdőfű – *Pulmonaria*
 - piros mécsvirág – *Melandryum rubrum*
 - konya sziléne – *Silene nutans*
 - pitypang – *Taraxacum officinale*
- 8) A magvak elterjesztése
 - a) Hajító készülék a mag elterjesztésére
 - i) nyúljhozzám – *Impatiens noli tangere*
 - ii) kerti nyúljhozzám – *Impatiens balsamina*
 - iii) madársóska – *Oxalis acetosella*
 - iv) büröklevelű gémmorr – *Erodium cicutarium*
 - b) A szél révén való elterjedésre szolgáló berendezés
 - i) Parittya módjára működő merev szár

- kankalin – *Primula*
 - orvosi tüdőfű – *Pulmonaria officinalis*
 - karthauzi szegfű – *Dianthus carthusianorum*
 - konya sziléne – *Silene nutans*
 - mák – *Papaver somniferum*
 - tulipán – *Tulipa gesneriana*
 - turbán liliom – *Lilium martagon*
- ii) Függelékkel bíró termések
- holdviola – *Lunaria annua*
 - orgonafa – *Syringa vulgaris*
 - szilfa – *Ulmus campestris*
 - kőrisfa – *Fraxinus excelsior*
 - fenyőfák
 - juharfa – *Acer*
 - hársfa – *Tilia*
 - pitypang – *Taraxacum officinale*
 - leánykökörccsin – *Anemone pulsatilla*
 - iszalag bércse – *Clematis vitalba*
 - kecske fűzfa – *Salix caprea*
- c) Állatok révén való elterjesztésre szolgáló berendezés
- i) madártermések
- kecskerágó/papsapka – *Euonymus europaeus*
 - farkas boroszlán – *Daphne mezereum*
 - vadszőlő – *Ampelopsis quinquefolia*
 - boróka – *Juniperus communis*
 - ostormén bangita – *Viburnum lantana*
 - vörös berkenye – *Sorbus aucuparia*
- ii) Hangyatermések
- illatos ibolya – *Viola odorata*
 - kikeleti hóvirág – *Galanthus nivalis*
 - télizöld meténg – *Vinca minor*
 - kerek kapotnyak – *Asarum europaeum*
 - pacsirtavirág/csészeszárny – *Polygala amara*
 - odvas keltike – *Corydalis cava*
 - vérehulló fecskefű – *Chelidonium majus*
 - mezei csormolya – *Melampyrum pratense*
- iii) Kapaszkodó termések
- bojtörján – *Lappa minor*
 - ragadós galaj – *Galium aparine*
 - közönséges gyömbérgyökér – *Geum urbanum*
 - bojtörjános párló – *Agrimonia eupatoria*
 - szagos müge – *Asperula odorata*
 - szívós szerbtövis – *Xanthium spinosum*

- bókoló farkasfog – *Bidens cernua*

9) Sarjakkal való szaporodás

a) Földbeli sarjak

i) Tőke, tőkehajtások és gyökérsarjak

- gyöngyvirág – *Convallaria majalis*
- sülyfű/salamonpecsétje – *Polygonatum officinale*
- berki kökörcsin – *Anemone nemorosa*
- keskenylevelű füzike – *Epilobium angustifolium*
- szagos müge – *Asperula odorata*
- árvacsalán – *Lamium*
- orgonafa – *Syringa vulgaris*
- vadrózsa – *Rosa canina*
- rezgő nyárfa – *Populus tremula*

ii) Gumók és nyalábos gyökerek

- burgonya – *Solanum tuberosum*
- odvas keltike – *Corydalis cava*
- ligeti kunrépa – *Cyclamen europaeum*
- saláta boglárka – *Ranunculus ficaria*
- koloncos bajnóca – *Spiraea filipendula*
- györgyike – *Dahlia variabilis*

iii) Hagymák

- tulipán – *Tulipa gesneriana*
- kikeleti hóvirág – *Galanthus nivalis*
- tavaszi tőzike – *Leucojum vernum*
- kétlevelű csilla – *Scilla bifolia*
- fehér liliom – *Lilium candidum*
- turbán liliom – *Lilium martagon*
- jácint – *Hyacinthus*
- sáfrány – *Crocus*
- vörös hagyma
- fokhagyma

b) Földfeletti sarjak

i) indák (ostorindák)

- illatos ibolya – *Viola odorata*
- szamóca – *Fragaria vesca*
- télizöld meténg – *Vinca minor*
- ostorindás ínfű – *Ajuga reptans*
- házi fülfű – *Sempervivum tectorum*

ii) sarjhagymák és sarjgumók

- tüzes liliom – *Lilium bulbiferum*
- gumótermő fogasír – *Dentaria bulbifera*
- gumótermő kőrontó – *Saxifraga bulbifera*
- saláta boglárka – *Ranunculus ficaria*

M.5 A polgári és elemi iskolák által 1915-ben termelt növények

(A Kert 1915/15, p. 466.)

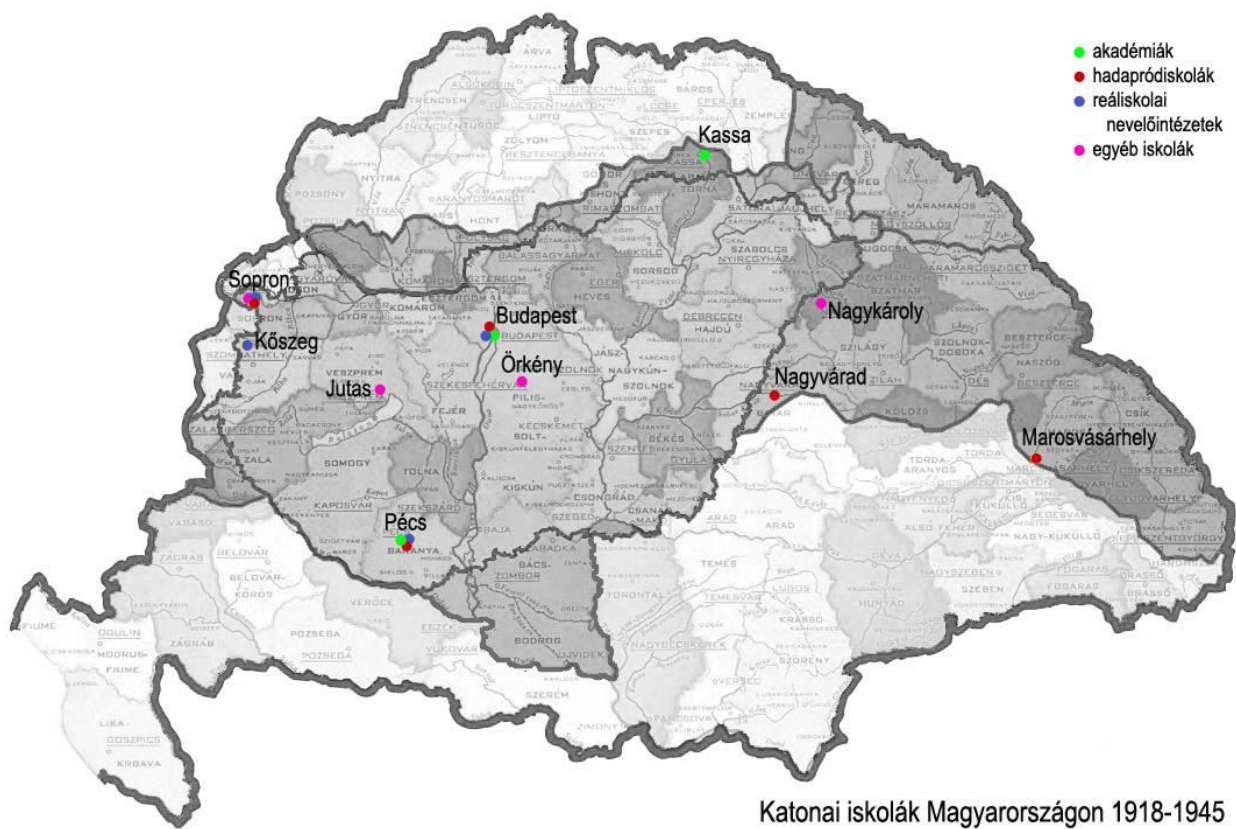
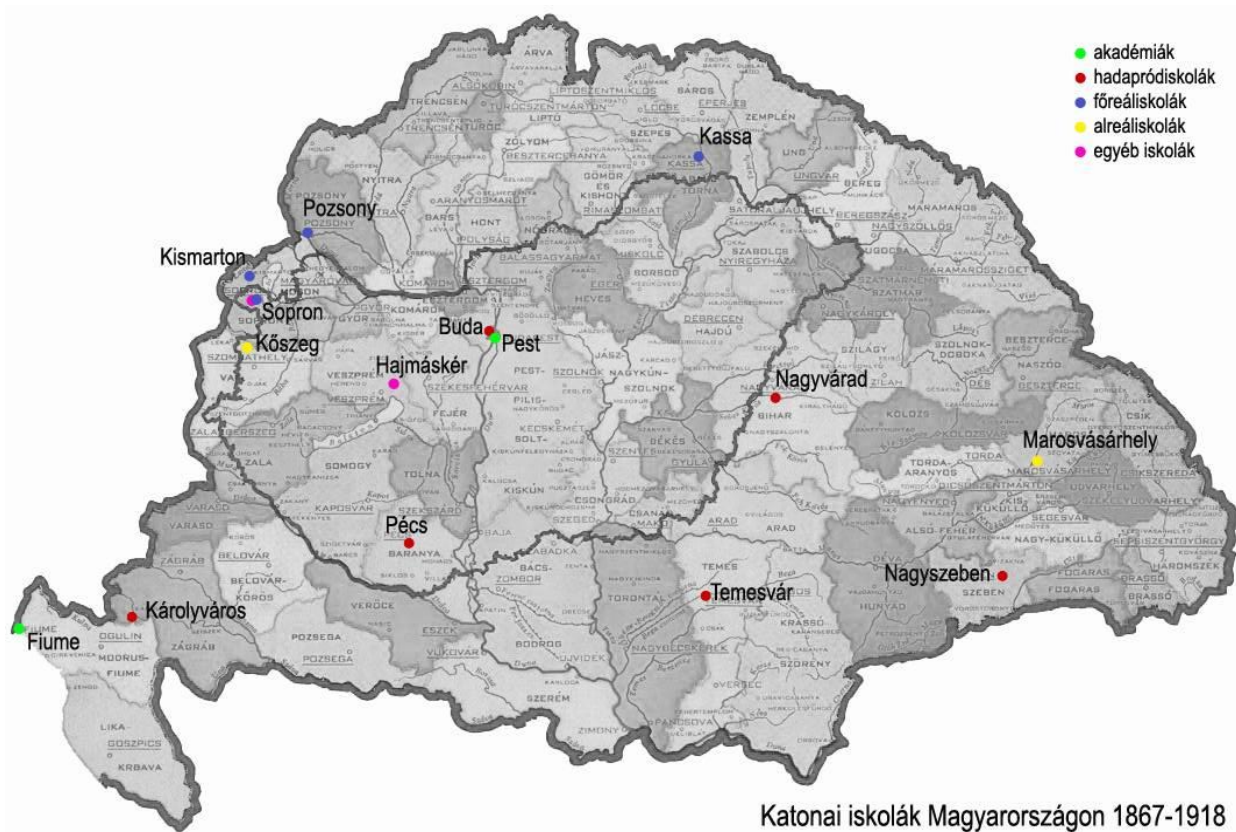
Az iskola megnevezése Füvészkolák	Hány tanuló vett részt?	Hány csoport- ban?	Hány munká- napon?	Mit vetettek?
I. Fehérsas-téri iskola	150	6	10	Burgonya, kukorica, bab, borsó, petrezselyem, sárgarépa, paraj, káposzta.
II. Medve-u. iskola	200	12	32	Cukorborsó, velőborsó, bokorbab, burgonya.
III. Kiskorona-u. iskola	60	3	11	Sárgarépa, petrezselyem, zeller, céklarépa, borsó, bab, kukorica, burgonya.
V. Honyéd-u. iskola	50	2	12	Burgonyát, kukoricát.
V. Pannonia-u. iskola	40	2	20	Krumpli, kukorica, bab, borsó, napraforgó, uborka.
VI. Nagymező-u. iskola	40	2	38	Borsót, babot, retek, répát, salátát, békát, spenótot, burgonyát, tököt, uborkát, kukoricát.
VII. Damjanich-u. iskola	120	6	30	bab, borsó, kukorica, krumpli, tök, káposzta, paradicsom, kelkáposzta.
VII. Kertész-u. iskola	60	2	12	Krumpli, kukorica.
VII. Egressy-u. iskola	100	2	3	Burgonyát, kukoricát, borsót.
VII. Wesselényi-u. iskola	80	2	40	Krumplit, kukoricát.
VII. Rottenbiller-u. iskola	86	3	—	Burgonya, kukorica.
VIII. Práter-u. iskola	120	1	4	Burgonya, kukorica.
VII. Homok-u. iskola	60	3	6	Krumpli, bab, kukorica
VIII. Német-u. iskola	222	42	51	Burgonya, bab, sárgarépa, hagyma, paradicsom, saláta, tök, cékla, napraforgó
VIII. Üllői-u. iskola	120	6	35	Krumplit, kukoricát
IX. Knezits-u. iskola	120	1	40	Burgonya, bab, kukorica, napraforgó, tök
IX. Gyáli-u. iskola	49	2	19	Burgonya, kukorica, borsó, bab, tök
X. Liget-u. iskola	100	4	12	Burgonya, tengeri
X. Százados-u. iskola	50	2	21	Burgonya, tengeri
VII. Aréna-u. polg. l. isk.	40	2	(*)	Burgonya, bab, borsó, paraj, hagyma, zöldek, uborka
II. Batthyány-u. iskola	17	1	(**)	Borsót, parajt, sóska, burgonyát, sárgarépát, retek, salátát, hagymát, petrezselymet, kukoricát, babot, tököt, paradicsomot
X. Szent-László-téri isk.	105	3	62	Burgonya, bab, borsó, sóska, spenót, petrezselyem, céklarépa, káposzta, paradicsom
	1989	119	475	

M.6 Javasolt növények az iskolaligetek számára 1934-ben

(Sugár 1934, pp. 15-17.,22-24.)

Lomb és díszfák	Díszcserjék	Gyümölcsök
kőrisjuhar	Amorpha fruticosa	alma
kőrisfa	mályva	körte
boglárfa	aranyeső	szilva
kanadai nyárfa	fagyal	cseresznye
jegenyenyárfa	Lonicera tatarica	meggy
gömbakác	ezüstmandula	kajsziбарack
jegenyeakác	japáni rózsaszilva	őszibarack
magyar ezüsthársfa	aranyribiszke	dió
szilfa	Spirea	szelídgesztenye
vadgesztenyefa	Tamarix	mandula
bükkfa	orgona	mogyoró
platánfa	hólabda	köszméte
akácfa		ribiszke
tölgyfa		málna
szomorú fűz		szamóca

M.7 A magyarországi katonaiskolák kertjei (1868-1945)

Katonaiskolák Magyarországon 1867-1918 és 1918-1945 között (saját ábra)

M.7.1 Pest – Budapest, M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia

A Ludovika Akadémia felállítását 1808-ban határozták el, s az intézet helyszínéül kezdetben a Mária Terézia idején alapított nemesi konviktus, a váci Teréziánium épületét jelölték ki.⁴¹⁷ Az akadémia azonban nem tudta megkezdeni működését, az iskola felállításának feladata így továbbra is napirenden maradt. 1827-ben már egy pesti akadémia felállítását szorgalmazták,⁴¹⁸ a döntés végrehajtására 1830-ban került sor. Ekkor tették le a Pollack Mihály által tervezett intézet alapkövét a budapesti Orczy-kert közvetlen szomszédságában. Az akadémia tényleges működésének kezdetét mindazonáltal még későbbre, 1872-re kell datálnunk, az oktatás ugyanis csak ekkor kezdődött meg, s ettől az évtől kezdve a Ludovika Akadémia és kertje 1944-ig a honvédség legfontosabb felsőoktatási intézményeként folytatta működését.

A Ludoviceum – a két világháború közötti időszakban mindössze három évig fennálló nagykárolyi iskola mellett – az egyetlen olyan magyar katonai oktatási intézmény, amelyhez egy korábban kialakított, nagy értékű díszkert tartozott. A kert katonai célokra történő átalakításának bemutatása szempontjából elengedhetetlen, hogy a terület korábbi kialakításának történetét is megismerjük.

A kert területét három, az Üllői út mentén fekvő földterület megvásárlásával báró Orczy Lőrinc (1718-1789) egyesítette 1784-ben.⁴¹⁹ Halála után fia, Orczy László (1750-1807) 1794-ben Bernhard Petrit bízta meg egy tájképi stílusú kert megtervezésével és kivitelezésével, amelynek egykori kialakításáról pontos képet nyerhetünk a tervező saját kertleírása alapján.⁴²⁰ A szentimentális stílusú tájképi kertek egyik tipikus magyar példjaként tekinthető kertet Orczy László megnyitotta a közönség számára, amely így Pest első közparkjává vált.⁴²¹ Területén számos jellegzetes kerti elem helyet kapott: patak, tó, vízesés, hidak, kanyargó úthálózat, dombok, sziklák, klasszicista kápolna, parasztház, grotta, obeliszk, emlékkő, sírkert, a-ha árok, valamint szőlőültetvény, gyümölcsös és konyhakert, illetőleg az 1817 és 1820 között felépített üvegház is (4-5. kép).

1829-ben véget ért a kert Orczy családhoz kötődő korszaka, a Ludovika Akadémia számára ugyanis a kincstár a teljes Orczy-kert területét megvásárolta 60000 forintért. Nagyjából ez idő tájt alakult ki a kert mai kiterjedése. A hajdani terület északi részét felparcellázták, és utcát nyitottak rajta (az egykori Ludoviceum, a mai Korányi Sándor utcát) (6. kép). Emellett új részekkel is bővült a kert: a város átengedte az Üllői út felé eső 10506 négyszögöl kiterjedésű területet, valamint a szomszédos Festetics-kertből is megvásároltak egy 4183 négyszögölnyi részt,⁴²² ezáltal a Ludoviceumhoz, a korábbi Orczy-kerthez csatolták a ma Ludovika térnek nevezett területet is. 1837-ben a kert határvonalát délkeleti irányban kiterjesztették (a korábbi utca helyett újat – a mai Orczy utat – létrehozva), s ezzel kialakult a kert mai, négy utca által körülhatárolt formája, amelynek ekkor azonban még korábbi, délkeleti oldalon lévő kiszögellése megmaradt (7. kép). Ezt a kis területet azonban szintén felparcellázták, s folyamatos beépüléssel hamar elszakadt a kert területétől.⁴²³

A kert ettől kezdve 1847-ig József nádor felügyelete alatt állt, aki 1831-től saját kertészét, Joseph Kascheket bízta meg a kert fenntartásával,⁴²⁴ amely folyamatosan szegényedett. Az üvegházi növényeket az Orczy-család átszállította újszászi birtokára, a kertet a korábbi a-ha árok helyett magas kőfallal vették körül, a tó medrét kimélyítették. 1830 és 1836 között Pollack Mihály tervei alapján felépült a Mária Ludovika Magyar Hadi Tanoda

⁴¹⁷ 1808. évi VII. tc. a katonai Ludovika-akadémiáról

⁴¹⁸ 1827. évi XVII. tc. a Ludovika katonai akadémia haladéktalan fölállításáról

⁴¹⁹ GOMBOS (1974) p. 247-248.

⁴²⁰ PETRI (1797). Magyarul közli RAPAICS (1936) pp. 179-180. Bernhard Petri magyarországi kerttervezői működéséről és az Orczy-ketről bővebben l. GALAVICS (1999) pp. 56-68.

⁴²¹ A kert a Városliget kialakításáig (1813) a város egyetlen közparkja volt. GALAVICS (1999) p. 66.

⁴²² GOMBOS (1974) p. 83. és p. 252.

⁴²³ Az Orczy-kert területváltozásairól és a kert legújabb kutatási eredményeiről l. FATSAR (2009) pp. 42-44.

⁴²⁴ KISS (2000) p. 120.

épülete, amely azonban a későbbi események hatására még évekig nem működhetett rendeltetésének megfelelően (8. kép). Az 1836-os árvíz idejében menhelyként szolgált, s csak a szabadságharc után, 1849-ben nyitották meg. Hamarosan azonban ismét megszűnt az oktatás, mivel az épületet átmenetileg katonai kórházzá alakították át.⁴²⁵

A Ludovika építésének megkezdése után, 1832-ben létesítették az újonnan megvásárolt (mai Ludovika téri) területen az épület előkertjeként szolgáló, sétányokkal kialakított kis parkot,⁴²⁶ amelynek későbbi kialakításáról tervrajz is fennmaradt (9. kép). Habár a terület ekkor még mindig közparkként szolgált, szűkebb fenntartási keretei és a Városliget konkurenciája miatt egyre elhanyagoltabbá vált. Joseph Kaschek halála után a kert egy konyhakertész irányítása alá került, majd 1848-tól 1867-ig id. Pecz Ármin (1820-1896) lett a főkertész.⁴²⁷ Pecz feladata a szerződésben leírtak szerint az utak tisztántartása, virágok kiültetése, valamint a kipusztult fák pótlása volt.⁴²⁸ Emlékirataiban leltárszerű leírást is készített a kertről.⁴²⁹ Eszerint ekkor rengeteg öreg fa, néhány fasor, grotta, vizes árok, híd, vízemelő gép, szökőkút, két emlékkő, fácános, számos virágtábla és többféle üvegház volt a kertben, utóbbiakban narancsfák és más egzotikus növények éltek. A kert korábbi tájképi jellege azonban ekkorra már megszűnt.⁴³⁰

Pecz idejében a kert állapota jelentősen leromlott. A szabadságharc idején beszállásolt csapatok foglalták el a területet, az 1850-es években pedig Albrecht főherceg használta főhadiszállásul, 13 nagy sátrat állíttatva a parkban. 1862-ben a helytartótanács vette át a kert legfőbb irányítását, amelyet ezután népkert céljaira használt, hatalmas területeket bérbeadva többek között a Sur-cirkusznak, amely nagy károkat okozott a növényállományban. 1866-ban, az osztrák-porosz háború idején kórházi célra lefoglalták a kertet, és 60 barakot építettek benne. A terület közpark funkciója ekkor szűnt meg először.

1867-ben Pecz Ármin helyét egy Feuerabend nevű kertész vette át, ekkor, 1870-ben égett le a nagy üvegház.⁴³¹ Az 1836-os nyitás után 1872-ben másodszor is megnyílt az akadémia, a kertet ekkor már teljesen elzárták a nyilvánosság elől (10. kép). 1873-ban a Közmunkatanács rendezni próbálta a parkot, ez azonban a hadügyminisztérium kezelésében lévő ingatlanon lehetetlenné vált. 1885-ben Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a kert lezárása mellett döntött, amely évekig tartó vitasorozatot és tiltakozást váltott ki mind a főváros, mind pedig a helyi lakosok körében, 1891-ben végül a város végérvényesen lemondott a kert tulajdonáról és használati jogáról, s ettől kezdve a terület kizárólag a katonai oktatás érdekeit szolgálta (11. kép).⁴³²

Az akadémiai oktatásnak megfelelően a kertbe számos tornaeszközt és sportpályát telepítettek, valamint a kertek egyes elemeit is igyekeztek katonai célokra minél jobban kihasználni. Tornacsarnok, lócsarnok, lovaglópálya épült, az egykori csónakázó tavon pedig nyáron a hídépítést, télen a korcsolyázást gyakorolták a növendékek (12-17. kép). A kert fontos helyszínét képezte a katonai életnek, az Akadémia tanterve ezt elő is írta: „Az akadémikusok a szünetek alatt a kertben mozogjanak, a hosszabb szüneteket pedig testedző sportgyakorlatokra használják fel

⁴²⁵ CSORNA (1962) p. 222. és GOMBOS (1974) p. 83.

⁴²⁶ KISS (2000) p. 121.

⁴²⁷ Pecz Ármin (1820-1896) kereskedelmi tanulmányai után 1837 és 1840 között a pesti Fűvészkert dolgozójaként szerezte meg kertészeti ismereteit. 1840 és 1842 között a Nádorkertben dolgozott, majd 1846-ban kereskedelmi kertészetet alapított. 1848-ban Eötvös József a Ludoviceum főkertészévé nevezte ki, ahol 1867-ig dolgozott. Ezután ismét vállalkozó lett, keresett tervezőként és kivitelezőként több pesti kert létrehozásában és átalakításában is részt vett. MÉL (1982) p. 383.

⁴²⁸ GOMBOS (1974) p. 252.

⁴²⁹ PECZ (1887)

⁴³⁰ RAPAICS [1940] p. 181.

⁴³¹ MAGYAR (2008) p. 100.

⁴³² GOMBOS (1974) p. 86.

(football, tennis, torna, vívás). Nyáron a csónakázás, télen pedig a korcsolyázás az akadémiaparancsnokság által mindenik évadra megszabott rend szerint gyakorolható.”⁴³³

A hajdani tájképi kert tehát egyre inkább a katonaiskola alárendeltjévé vált, amely – felsőfokú intézményről lévén szó – nem a kert esztétikai értékeire, hanem hasznosítására helyezte a fő hangsúlyt. Ebben az időszakban is történtek azonban olyan változások a kert életében, amelyek nem közvetlenül az oktatás céljait szolgálták. A kert és az előkert különféle kiültetésein kívül (18-21. kép) ezek közé sorolható a különböző szobrok, emlékművek elhelyezése a kert egyes részeiben. Az akadémia felépítése előtt már négy műalkotás állt a területen: Orczy Lőrinc és Orczy József emlékoszlopai, valamint két kőurna – utóbbiak közül egy még ma is a kertben található (22. kép). 1896-ban állították fel az épület kerti homlokzata előtt Stróbl Alajos alkotását, Ferenc József bronz mellszobrát (23. kép). Ennek párjaként a szobrászművész ugyanabban az évben Erzsébet királyné büsztjét is elkészítette, amelyet a főépülettől északra állítottak fel. A tóhoz vezető út mellett egy másik emlékmű is létesült, amely a királyi látogatások dátumát őrizte. 1901-ben került sor az akadémia névadójának, Ludovika királynénak emléket állító szoborcsoport felavatására az úgynevezett „Nagyrét”, a gyakorlótér szélén (24. kép). A gipszből készült szobor középső alakja Mária Ludovika, két oldalán pedig József nádor és gróf Buttler János, az intézet egyik legnagyobb mecénása állt.⁴³⁴ Utóbbi emlékére külön szobor is készült, amelyet a tó épület felőli oldalán állítottak fel.⁴³⁵ E szobrok nem politikai jellegűek voltak, sokkal inkább a hála kifejezésének eszközei, amelyek egyrészt a támogatókat, másrészt az intézet működését lehetővé tevő uralkodót dicsőítették.

A felsőfokú katonai tisztképző intézet 1944-ig állt fenn a területen, ez idő alatt – az 1919-es Tanácsköztársaság pár hónapját leszámítva – a kert kapui végig zárva voltak a nagyközönség előtt.⁴³⁶ Egy 1929-ben készített helyszínrajz részletesen ábrázolja a kert korabeli állapotát (26-28. kép). Az egykori tájképi kert igazi katonaiskolai kertté alakult. Déli oldalán – a felépített lovardák és istállók, valamint kórház mellett – tisztí és altisztí kert kialakítására került sor, amelyekben a tipikus iskolakerti elemek – két tenispálya és mindkét kertben egy-egy tekepálya – foglaltak helyet. A kert keleti felén létesítették a sportteret, továbbá a lőtér, a műszaki gyakorlótér és a gazdasági udvar is erre a területre került. Északkeleten helyezkedtek el az ételmezést szolgáló kertrészek, a veteményeskert, valamint a gyümölcsös. Itt volt az uszoda és a hozzá tartozó „napfürdő” területe is, valamint a beteg lovak és az öszvérek istállóépülete. A kert északi felén, a nagy lovarda mellett helyezkedett el a kertészet, valamint az üvegház és a pálmaház épülete. A kert nyugati felén istállók és lovardák sorakoztak, kissé beljebb pedig egy tenispályáknak létrehozott nagyobb tér, valamint egy református kápolnaépület állt.

Habár a katonaiskola fontos elemeivel vették körbe, az egykori Orczy-kert belső területei még változatlanul őrizték a tájképi kialakítást. A korábbi korszakhoz hasonlóan azonban ezeket a területeket ebben az időben is katonai célra használták, a nagy rét például továbbra is alakulótérként szolgált.

A kertben ismét nagy szerephez jutottak a különböző szobrok és emlékművek – közülük több hűen tükrözte a kor sajátos ideológiai beállítottságát. A kertben álló, gipszből készült Ludovika-szobrot 1919-ben a Tanácsköztársaság idején lerombolták, azonban a fennmaradt kisminta alapján rekonstruálták, így 1929-ben ismét korábbi helyére kerülhetett vissza – immár bronzból készült változatban,⁴³⁷ s ettől kezdve a katonai ünnepek legfontosabb háttérét képezte, minden fontos eseményt a szobor előtt rendeztek meg (25. kép). Erzsébet királyné

⁴³³ KALAVSZKY (1992) p. 18.

⁴³⁴ Habár a gipszszobor bronzba öntésére gyűjtést is indítottak, erre mégsem került sor egészen 1929-ig.

⁴³⁵ PROHÁSZKA (1994) pp. 131-135. A szobor Senyei Károly alkotása volt. LIBER (1934) p. 110.

⁴³⁶ GOMBOS (1974) p. 87.

⁴³⁷ A bronz rekonstrukció Vass Viktor munkája volt. PROHÁSZKA (1994) p. 133.

szobrát 1929 után eltávolították helyéről, hogy a kert másik felében, a főépülettől a tó felé vezető alsó út mentén állítsák fel ismét.

A már korábban fennálló alkotásokon kívül 1920-ban emléket állítottak az 1919-es forradalom idején elesett három tiszt és egy hallgató részére is (29. kép).⁴³⁸ Sidló Ferenc alkotása egyike az irredenta, nacionalista szellemét közvetlenül kifejező műveknek: a márványobeliszk tetején a Szent Korona, oldalán töviskoszorús kard látható. 1924-ben avatták fel a főépület előtti Ludovika téren Horvay János szobrászművész alkotását, a Névtelen hősök emlékművét is, amely szintén rendkívül meghatározó módon fejezi ki a korszak nacionalista világszemléletét: Hungária ülő alakja egy elesett tisztet tart karjában, felettük pedig egy (római szarkofágot idéző) kőkoporsó utal a háború következményeire (30-32. kép).⁴³⁹ Ugyanebben az évben került az iskolába a korábban a Deák téren felállított Nemzeti Áldozatkészség szobra, amelyet a főépület központi és déli szárnyépülete közötti udvaron állítottak fel.⁴⁴⁰ Vass Viktor másik alkotását, az Elesett tiszték emlékművét – amely egy Árpád-kori magyar vitézt és egy oroszánt ábrázol – 1928-ban helyezték el a kerti tó túlsó partja mellett emelt kis dombon (33. kép).⁴⁴¹

A szobrok sajátos csoportját képezték az egyes fegyvernemek védőszentjeit ábrázoló alkotások, amelyeket 1939-ben állítottak fel a kertben. Szent László, a gyalogság, illetve Szent Borbála, a tüzérség védelmezőjének alakja a főépület kerti homlokzata előtt állt (34. kép), a lovasság védőszentje, Szent György szobra a rét szélére került. Két évvel később állították fel Szent Kristóf, a gyorsfegyvernemek oltalmazójának szobrát, amely a kert túlsó oldalán kapott helyet. A szentek szobrait Szent Borbála alakjának kivételével Oláh Sándor készítette, a tüzérség védőszentjének alkotója pedig Dabóczi Mihály volt.⁴⁴²

1940-ben szobrot állítottak még Móricz Sándor tábornoknak, a Ludovika Akadémia első parancsnokának is, ezt a kert északi felében, a lovardához közeli területen helyezték el. Ezekon a szobrokon kívül még számos emléktáblát és domborművet is felavattak a két világháború közötti időszakban, ezek azonban a szinte szoborpark-jelleget öltő kert képeinek alakulása szempontjából nem voltak meghatározóak.

M.7.2 Kőszeg, Cs. és Kir. Alreáliskola / Hunyadi Mátyás M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet

A kőszegi katonaiskola rendelkezik a Magyarországon valaha létezett katonai oktatási intézetek közül a leghosszabb múlttal, története csaknem egy évszázadot ölel fel. Az intézet továbbá abból a szempontból is jelentős, hogy területe a mai napig szinte teljes egészében fennmaradt. Habár az egykori iskola ma gyógypedagógiai intézetként működik, mind az épületek, mind pedig az egykori kert nagyrészt eredeti kialakítását őrzi.

A császári és királyi hadsereg-főparancsnokság 1852-ben kezdett tárgyalásokat Kőszeg városával abból a célból, hogy utóbbi engedjen át a kincstárnak egy katonai oktató intézet részére alkalmas telket. A város ezt a kérést készséggel teljesítette, s még további kötelezettségeket is vállalt. Az iskola számára a település keleti oldalán, a Gyöngyös-patak bal partján 20 katasztrális hold nagyságú területet adott át, amelyet Wagenhofer Pál és a Schwedits család földjeinek kisajátításával nyert (36. kép). Téglát biztosított az építkezés számára, valamint az intézet kertje részére a települést körülvevő erdőkből különféle facsemetéket bocsátott rendelkezésre.⁴⁴³

⁴³⁸ PROHÁSZKA (1994) p. 135.

⁴³⁹ LIBER (1934) p. 321.

⁴⁴⁰ Sidló Ferenc munkája 1915-ben fából készült, azzal a céllal, hogy minden, a háborúban harcoló honvédek számára történt adomány után egy bronzszöveget vagy bronzlemezt helyezzenek el a szobron. A számos felajánlást követően a lovast ábrázoló alkotás lassanként bronzszoborrá változott. LIBER (1934) p. 307.

⁴⁴¹ PROHÁSZKA (1994) p. 136.

⁴⁴² Uő. pp. 137-138.

⁴⁴³ HIDVÉGHY (1937) p. 7.

Az építkezés 1853-ban kezdődött. A tervek készítőjét nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, valószínűnek látszik azonban, hogy az építkezést vezető és a munkákat ellenőrző Pollini Frigyes nevéhez köthető maga a tervezés is. A főépület – néhány kisebb-nagyobb akadály miatt – végül 1856 nyarára készült el. A területen emelt első épület azonban nem ez, hanem az építésvezetőség részére felhúzott kis felvonulási épület volt, amely az 1857-es kataszteri térképen, valamint az iskoláról készült 1856-os látképen is jól látható (37-39. kép). Az aprócska épület a későbbi idők folyamán is megmaradt, s 1894-től kertészlakként és szerszámoskamraként szolgált (40-41. kép),⁴⁴⁴ amely köré később a kert üvegházai települtek (42. kép).

Az intézet területének fásítása már az építkezéssel egy időben, az 1850-es évek végén megkezdődött. Erre a célra a város által felajánlott facsemetéket alkalmazták, az ígért többféle faj helyett azonban csak egy fajt (Fagus) tudtak biztosítani, ezért az ötezer bükkfacsemete mellé – amelyeket az intézet területének körbeültetésére használtak fel, a főépület építésével egy időben felhúzott kőfal mindkét oldala mentén egy-egy sort ültetve – az építésvezetőség további ezer darab hársfacsemetét vásárolt, mindemellett pedig Aesculus fasorokat is létesítettek ebben az időben. Ez utóbbiak találhatóak a főbejárathoz vezető sétányon is (43. kép).⁴⁴⁵ A területet keresztben átszelő utat meghagyták, a későbbiekben a kerti utak belső hálózatához kapcsolták.

A tulajdonképpeni parkosítás azonban csak az 1860-as években kezdődött meg. A kert kialakítására külön tervet készítettek, amelyet a laxenburgi császári kastély kertészeti igazgatója rajzolt meg.⁴⁴⁶ Ennek alapján hozták létre azt a nagyszabású díszkertet, amely – a későbbi fejlesztések és átalakítások mellett – a mai napig Kőszeg fontos zöldfelületét képezi.

A kert téglány alaprajzának nagyjából közepén egy nagyobb burkolt téren helyezkedett el az intézet főépülete (37. kép). Ettől délnyugatra a hatalmas előkert, északra pedig a hátsó játszó-, gyakorlóterek feküdtek. Az előkert, jóllehet a stílusirányzat szempontjából túl kis területű volt, tájképies kialakítást kapott. A legelső időkben csupán két fontos épített elemmel rendelkezett, a fentebb említett kis felvonulási épülettel, valamint egy szabadtéri úszomedencével. Utóbbi a kert egyik leghangsúlyosabb építményének számított, az előkert északi felén helyezkedett el, s – átalakítva, téliesítve – ma is létezik. Ez a nyári uszoda – amelyet a Gyöngyös-patak melletti Malom-árok vize táplált – eredetileg a főépülettel egy időben készült volna el, azonban a vízjoggal rendelkező malomtulajdonosokkal évekig elhúzódó pereskedés miatt csak 1858-ban épülhetett fel (44. kép). A nyitott uszoda két medencével rendelkezett, vizét nyáron a helyiek is előszeretettel használták. Oldala mentén hatvanhárom, fából épített kis kabint létesítettek.

A hátsó kerti rész részsíval csatlakozott a főépület területéhez (45. kép). A kert ezen részén a kialakítás már szabályosabb, katonásabb rendet követett, a nagy teresedések között egyenes utak vezettek. Ebben a kertrészben egy hangsúlyos pont volt, a főépülettől délkeletre eső területen. Az 1857-es kataszteri térkép ezen a ponton egy cserjékkel övezett ellipszis alakú díszes virágkiültetést mutat (37. kép). Egy másik, ugyancsak 1857-es kataszteri térkép ettől délkeletre még két kisebb hasonló kiültetést is ábrázol (38. kép).

⁴⁴⁴ Uő. p. 67. és p. 70.

⁴⁴⁵ Uő. p. 75.

⁴⁴⁶ HIDVÉGHY (1937) p. 75. Az említett kertészeti igazgató kiléte kérdéses, mivel egyrészt nem tudjuk, hogy ez a megnevezés pontosan milyen beosztást takar (laikus körökben akár a főkertész is nevezhették így), másrészt pedig a kertterv készítésének pontos dátumáról sincsenek adataink. Laxenburgban az 1860-as években több kertész is tevékenykedett egymással párhuzamosan, Konrad Leinwebert, Heinrich Fuxot és Franz Rauchot egyaránt nevezték „Hofgärtnernek”, főkertésznek. Valószínűsíthető azonban, hogy a kertterv Franz Rauch (1809-1888), Bécs, Schönbrunn és Hetzendorf főkertésze tervezte, akit 1863-tól Laxenburg legfontosabb kertészeként említenek. Maga a kertterv 1865 után készülhetett, ekkor hozták létre ugyanis az úgynevezett „Hofgarteninspektion”, vagyis kastélykert-felügyelet intézményét, amelynek Franz Rauch 1867-től volt igazgatója. BERGER (2002) p. 346. és HAJÓS (2006) pp. 135-136.

A tervszerűen kialakított kert számos faj- és fajtakülönlegességgel büszkélkedett, amelyek közül sok példány még a 20. század első felében is megtalálható volt. Ilyen raritások közé tartozik többek között a *Paulownia imperialis*, *Tsuga canadensis*, *Rhododendron catawbiense*, *Liriodendron tulipifera*, vagy a *Taxodium distichum*.⁴⁴⁷

A kert fejlesztése Iwanski Károly parancsnoksága idején (1875-1880) folytatódott. Az intézeti kényelmet és szórakozást elősegítve 1878-ban egy kőből készült tekepályát hoztak létre a Gyöngyös-patak partján, amely az iskola tanári kara számára nyújtott kikapcsolódást (46-47. kép).⁴⁴⁸ Iwanski alakította ki a főépület előtti díszes előteret, amelynek közepére 1879-ben szökőkutat építtetett (48. kép). A szökőkutat az alezredes utóda, Seitz Jarosláv (1880-1888) betemettette, azonban később, Schuppler Henrik parancsnoksága alatt (1888-1900) ismét kiásták, s aranyhalakat is telepítettek bele. A díszmedence növényekkel való beültetése, valamint virágágyakkal való körbeültetése Gerbert Károly őrnagy parancsnoksága idején (1900-1905) történt.⁴⁴⁹

Seitz Jarosláv számos módon segítette a kert fejlődését. A laxenburgi udvari kertészetből sok ritka növényt – elsősorban fákat és cserjéket – hozatott, továbbá ő burkoltatta le kővel a Gyöngyös-patak partját is az intézet határa mentén, amelyre az időszakos áradások megszüntetése érdekében volt szükség.⁴⁵⁰ A folyó szabályozása és a burkolat kiépítése után az árvizek megszűntek, s csupán egyetlen alkalommal, 1916. június 26-án öntötte el újból a kertet a felduzzadt patak vize.⁴⁵¹

Seitz utóda, Schuppler Henrik parancsnoksága alatt élte tulajdonképpen fénykorát az intézet kertje. Schuppler számos új elemekkel gazdagította a kertet. Tenispályát létesített,⁴⁵² valamint a kertben több helyen kis kerti pavilonokat emelt (49. kép).⁴⁵³ 1893-hoz kötődik a kőszegi iskola egyik legfontosabb eseménye, a császári és királyi hadgyakorlatok megrendezése. Ez alkalomból maga az uralkodó, Ferenc József is ellátogatott a településre, s minthogy szállása az iskolaépületben volt, számos felújítást, átalakítást végeztek a területen, amelyek egyrészt a kényelmet, másrészt a reprezentációt szolgálták. Felújítások történtek a kertben is, a korábbi, már elhasználódott, fából készült oldalsó bejárati kapukat, valamint a Gyöngyösön átívelő fahidat igényesebb, vasból készült darabokra cserélték.⁴⁵⁴ Az 1893-as hadgyakorlatok és Ferenc József látogatása emlékére 1894-ben emléktáblát helyezett el az iskola park főbejáratánál.

Schuppler Henrik nevéhez azonban nemcsak kerti építkezések köthetők. Ő nyitotta meg ugyanis a kőszegi intézmény kertjének északnyugati felét a nagyközönség előtt, s ezáltal létrehozta a település első közparkját.⁴⁵⁵ A helyiek – habár a belépésért fizetni kellett – szívesen időztek itt, erről tanúskodnak a korabeli leírások is. Chernel Károly, Kőszeg monográfiájának írója a következőket említi: „kedvelt séta helye a városiaknak, az említett

⁴⁴⁷ NAGY (1982) 2. sz. melléklet, p. 1.

⁴⁴⁸ RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 217.

⁴⁴⁹ HIDVÉGHY (1937) p. 71. és RÁSKAY – SZABÓ (1995) pp. 10-11.

⁴⁵⁰ 1884. október 12-én a Gyöngyös vize oly mértékben kiáradt, hogy elöntötte az intézeti parkot is, jelentős károkat okozva benne, elsősorban növényállományában.

⁴⁵¹ HIDVÉGHY (1937) p. 76.

⁴⁵² A tenispálya 1895-ben létesült, és a későbbi időkben – miután a területen más pályákat is létrehoztak – a tanári kar használta. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 215.

⁴⁵³ A kerti pavilonok a későbbiekben is fennmaradtak; a főállé és az uszoda között, a tenispályánál, valamint a Gyöngyös partján épült tekepálya mellett is állt egy-egy ilyen építmény. A kizárólag fából készült, díszes ornamentikájú építményeket nem csupán pihenés céljára, hanem egyes elméleti tárgyak szabadban való oktatására is használták. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 217.

⁴⁵⁴ A királylátogatás alkalmából a Vasárnapi Újság is cikket közölt, amelyben a következőképpen írta le az iskolát és környezetét: „Van benne 250 növendék számára hely, s föl van szerelve minden megkívánható berendezéssel, a mihez még a szép kert, a nagy uszoda, a tornahely, a rózsaliget s a terjedelmes gazdasági udvar is járul. Most, hogy az uralkodókat várják, az egész épületet átalakították s egyúttal végre valahára a régi rozoga hidak helyett is újakat építettek. Itt fognak tartózkodni az uralkodók, hol a nap fáradalmi után, a tágas szép parkban pihenhetnek s honnan a nélkül, hogy a várost érinteniök kellene, bármely oldalon a szabad mezőre juthatnak.” VASÁRNAPI ÚJSÁG 1893. XL. évf. 38. szám, p. 631.

⁴⁵⁵ HIDVÉGHY (1937) p. 76.

sétánnyal /az iskolába vezető, fasorokkal szegélyezett utca – K. M./ egy híd által összekötött „katona növeldei” kert, mely lombosodó gesztenyefa sorozatával, változatos díszcserje ültetvényeivel, árnyas nyughelyeivel számos látogatót csábít ölébe, különösen a délutáni órákban a gonddal ápolt ékes kert kedvenc gyűl- és találkozási pontja az ismerősöknek”.⁴⁵⁶

Schuppler ugyanakkor a közkertként megnyitott terület mellett egy teljesen zárt részt is kialakított a terület délnyugati sarkában, a Gyöngyös-patak mellett álló tekepálya mögött. Ezt a kertrészt kizárólag a tanári kar és azok vendégei használhatták, gyakran társas összejöveteleket rendeztek benne. A kert ezen részén voltak elhelyezve a botanikus kert mérgező növényei is, hogy a növendékek azokhoz ne férhessenek hozzá.

Schuppler utóda, Gerbert Károly leginkább a kert állatvédelmével foglalkozott, ötven fészekodút és több madáretetőt telepítve a kertbe, de ezer tő rózsát és 213 tő díszcserjét is ültetett.⁴⁵⁷ Az ő nevéhez köthető továbbá a növendéki teniszpálya 1901-es létesítése is.

Megközelítőleg Seitz Jarosláv, Schuppler Henrik és Gerbert Károly parancsnokságának idejére (1880-1905) esik a park egyik legkiemelkedőbb készítője és gondozója, Piers Vilmos őrnagy tevékenysége is.⁴⁵⁸ Piers Vilmos – akit a később tiszteletére felállított emlékmű „a park atyja” néven említ – fizikát és természetrajzot oktatott a kőszegi intézetben. Fő szakmája a növénytan volt, ezzel magyarázható a kert botanikus kertté való fejlesztése is. Hálája és tisztelete jeléül az iskola 1908-ban emlékfát ültetett. A facsemete elültetésére december 2-án, a Ferenc József-emlékmű leleplezési ünnepélye után került sor. A Piersnek szánt szilfa mellett két további emlékfát is elültettek: egy tölgyfát, valamint egy hársfát, ez utóbbiakat két korábban ott szolgált parancsnok tiszteletére.

A faültetés előtti ünnepséget Ferenc József uralkodásának 60. évfordulója alkalmából tartották, ennek kapcsán történt az obeliszkszerű, kórakást utánzó építmény felavatása is, amelynek elülső oldalán az uralkodót ábrázoló bronz domborművet helyeztek el (50. kép).⁴⁵⁹ Az emlékművet az intézetbe vezető gesztenyeallé déli oldalánál emelt kis dombon állították fel.

A korábbi alreáliskola helyén Kőszegen 1922-től a Hunyadi Mátyás M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet kezdte meg működését, amely látszatra polgári iskola volt, csak rejtve tarthatta meg katonai jellegét.⁴⁶⁰ Az 1920-30-as években az egyes közép fokú iskolák éves értesítőket adtak ki, amelyekből az adott tanév tevékenysége – így a kertben végzett munkálatok is – nyomon követhetők.

A háború nem okozott komolyabb károkat a kert növényállományában, megmaradtak a korábban kialakított kertrészek is. Az első, 1922/23-as tanév értesítője az alábbi állapotleírást közli: „A kertben jóformán az összes honos

⁴⁵⁶ CHERNEL (1877) p. 87. Schuppler Henrik 1888-tól 1900-ig terjedő parancsnoki ideje, az elméletileg általa megnyitott kert, valamint Chernel 1877-ben írt munkája – amelyben a kertet már mint a helyiek kedvelt sétahelyét, vagyis mint közparkot említi – nem egyeztethető össze. Az évszámok keltette probléma feloldásra vár, a legkézenfekvőbb megoldásnak azonban az tűnik, hogy HIDVÉGHY a kert megnyitásának időpontját tévesen határozta meg, mert az valójában már legalább egy évtizeddel Schuppler parancsnoksága előtt, az 1870-es években nyilvános kertként működött.

⁴⁵⁷ HIDVÉGHY (1937) p. 77.

⁴⁵⁸ Piers Vilmos 1838. február 3-án született a kelet-galiciai Tarnopol városában. Ír főnemesi családból származott, családja a katolikus üldözések korában Ausztriába menekült. Pierst 1855-ben apja ezredébe sorozták be, katonai pályafutása ekkor kezdődött. A vesztes königgrázi csata után Kőszegre helyezték, ahol 1879-ig tanított. 1886-ban került nyugállományba, ekkor véglegesen letelepedett a városban. Ettől kezdve csak a botanikának és a kertészkedésnek élt, elsőként gyűjtötte herbáriumba Kőszeg vidékének flóráját. Tudományos kutatásainak, vizsgálatainak eredményét azonban csak nagyon kis részben publikálta. 1920. július 3-án hunyt el Kőszegen. HIDVÉGHY (1937) pp. 77-79.

⁴⁵⁹ A dombormű Carl Kauba osztrák-amerikai szobrászművész alkotása volt. HIDVÉGHY (1937) p. 54., AKL (2000) p. 458.

⁴⁶⁰ Ennek okáról l. az I. Történeti áttekintés c. fejezetet.

fajok és számtalan exotikus fa és cserje található. Ezek a legfontosabb rendszertani meghatározás szerint, névtáblákkal vannak ellátva. A fűvészkert és az alpesi csoportok az ország flórájának fontosabb képviselőit mutatják be rendszertani meghatározás szerinti névtáblával.”⁴⁶¹ A honos növényeket felvonultató parkosított területen kívül, a kórházépület mellett gyümölcsössel, valamint rózsabokrokkal és díszcserjékkel beültetett kertrészek is kialakításra kerültek. Az 1924/25-ös év folyamán a kertben és az épületekben egyaránt végeztek helyreállításokat, továbbá a parkban lévő kisebb elhanyagolt, megrongálódott építményeket is rendbe hozták. Az iskola gazdasági segédszemélyzetéhez Wagner Antal személyében ekkor már egy kertész is tartozott.⁴⁶²

A tanépület – amelyet a következő tanévben a főépület mögötti térségen építettek fel –, valamint a telek szélén emelt járványkórház (51. kép) méretüknél fogva erőteljesen meghatározták a kert kialakítását is,⁴⁶³ körülöttük ugyanis nagyobb tereprendezési munkálatokat kellett végrehajtani. Az építkezés új növényültetéssel is járt; a két központi épület, a főépület és a tanépület között fasorokat és díszes szegélyű gyeptáblákat hoztak létre, a tanépület mögötti részen pedig egy több részre osztott gyepes parter jellegű ún. sétakertet létesítettek,⁴⁶⁴ amelynek íves széléhez három lépcsősor kapcsolódott (52. kép). Az 1928/29-es tanév telén a nagy fagyok a kert növényállományában hatalmas károkat okoztak; több növény elpusztult, többek között az értékes túlevelű állomány (pl. a mamutfenyők) egy része,⁴⁶⁵ ezek pótlását azonban a további években tervszerű telepítéssel elvégezték.

A kert szerkezete alapvetően nem változott a monarchiabeli időszakhoz képest (53-59. kép), azonban szinte évente kerültek bele olyan újabb építmények, amelynek eredményeként a terület egyre hangsúlyosabban mutatta iskolához kötődő arcát. Jól látható mindezekből, hogy a kertnek valóban nemcsak reprezentatív szerepe volt, hanem az oktatásba – elsősorban a természetrajz és a sport terén – teljes mértékben bekapcsolódott.

1925-ben kezdték el a szánkódomb (60. kép) mellett korábban létrehozott két nagy játéktér⁴⁶⁶ átalakítását és bővítését, valamint egy futópálya (61. kép), akadálypálya és egy ugrópálya kialakítását, a következő évben pedig felújították a meglévő tenisz- és tekepályát, létrehoztak még további két ugrópályát, valamint egy új tenispályát is, illetve az oktatás szemléletesebbé tételére új névtáblákkal látták el a fákat.⁴⁶⁷ A fejlesztések a következő tanévben is folytatódtak, ekkor a kerítés mentén húzódó fasor állományának frissítésén kívül az egyik játéktér is újra gyepesítették.⁴⁶⁸ 1931-ben a meglévő tenispályák rendbe hozása mellett új pályák is épültek, továbbá elkészült az intézet mögött a kispuska-lőtér is, öt löállással, egy 25 és egy 50 méteres pályával, valamint egy lakóhelyiséggel a lőtér gondozója részére.⁴⁶⁹

Az 1929/30-as tanévben meteorológiai megfigyelőállomást állítottak fel a kert hátsó, tanépület mögötti részén (62. kép), a következő évben pedig egy vadaskert kiépítését is megkezdték: egy tágas bekerített helyen pár őz

⁴⁶¹ KHMRN (1922-1923) p. 15.

⁴⁶² KHMRN (1924-1925) p. 36., 41., 45. Wagner Antal több évig kertészként dolgozott az intézetben, 1928-tól azonban már a tanári karban foglalt helyet, kertészeti feladatait vitéz Varjasi Antal vette át. KHMRN (1928-1929) p. 21.

⁴⁶³ KHMRN (1926-1927) p. 17-18.

⁴⁶⁴ KHMRN (1927-1928) p. 48.

⁴⁶⁵ KHMRN (1928-1929) p. 36.

⁴⁶⁶ A játéktér kifejezést a katonai intézetekkel kapcsolatban olyan nagyobb térségre értem, amely alkalmas volt a különböző csapatjátékok – például futball, róta, méta és kidobó-játékok – lebonyolítására. Nagyobb gyepes térségek voltak, amelyek a főépület mögötti területen, az épület két oldalával párhuzamosan, attól északra és délkeletre helyezkedtek el, négy oldalról utak és farosok szegélyezték. A délkeleti játszótér déli oldalán két tekepálya és egy lengőteke is elhelyezésre került. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 217.

⁴⁶⁷ KHMRN (1926-1927) pp. 29-31. Az intézet növényzetének meghatározása a további években is folytatódott, az 1931/32-es tanévben már összesen 282 fa és cserje került meghatározásra. KHMRN (1931-1932) p. 38.

⁴⁶⁸ KHMRN (1927-1928) p. 48.

⁴⁶⁹ KHMRN (1932-1933) p. 48. és 55.

és egy fácánkakas kapott otthont.⁴⁷⁰ A természetrajz oktatásában a madárvédelem is fontos szerepet játszott, számos odú és egy nagy dúcetető készítésével kívánták a kertet a madarak számára is vonzóvá tenni.

Ugyancsak 1931-ben épült ki az intézet mögötti területen a gazdasági major (63-64. kép). A haszonállatoknak, gépeknek, traktoroknak helyet adó majorság 25 kataszteri holdat tett ki,⁴⁷¹ továbbá egy négy és fél hold kiterjedésű gyümölcsös is rendelkezett. A park növényállományának gyarapításaként egy elkerített részen negyvenhárom félé, a tanításhoz szükséges növényt, valamint nagy mennyiségű napraforgót ültettek.⁴⁷²

A kertből természetesen nem hiányoztak a különböző szobrászati alkotások sem, az intézeti park első emlékműve, a Ferenc József uralkodásának 60. éve alkalmából emelt kőobeliszk mellett számos más szobrot és emlékművet is elhelyeztek a későbbi idők folyamán. Ezek között szerepelt Piers Vilmos, az intézeti kert kialakítójának emlékműve, amelyet 1925-ben emeltek az őrnagy tiszteletére a gesztenyefasor mentén (65. kép). Piers emlékműve egyedülállónak tekinthető, egyrészt azért, mert e szobornak semmilyen politikai célzata sem volt, másrészt mert a tárgyalt három nagy korszakon belül egyetlen más katonai kertben sem található olyan alkotás, amely a kert (vagy akár az épület) készítőjének állított volna emléket.

1931-ben az első világháborúban elhunyt tanárok és növendékek emlékére készítették el a Hősök emlékművét (66. kép). A turulmadarat és kőurnát ábrázoló alkotást a főállé bejárati részénél helyezték el. 1935-ben pedig az iskola névadója, I. Mátyás király tiszteletére elkészített szobrot állították fel az iskola főbejárata mellett (67. kép).⁴⁷³

Az 1936/37-es tanévtől nyíltan „honvéd”-nek nevezett iskolában 1945-ig folytattak tanulmányokat a növendékek, 1945. január 22-én azonban kitelepítették az iskolát.⁴⁷⁴ A német csapatok távozásukkor felrobbantották az iskolába vezető, 1893-ban emelt vashidat. A németek után 1945 áprilisától szovjetek szállták meg az intézetet, s 1956-ig használták különböző célokra a területet. A területet 1957 elején adta át a Honvédelmi Minisztérium a városi tanácsnak, amely azt a megyének továbbította. Ekkor létesítették a hajdani katonaiskolában a gyógypedagógiai intézetet, amely a máig működik.⁴⁷⁵

M.7.3 Kismarton, Cs. és Kir. Főreáliskola

Kismartonban 1853-ban alapítottak alreáliskolát (68. kép).⁴⁷⁶ A századfordulót követően az iskolát Marosvásárhelyre telepítették, helyén pedig 1909-ben egy másik alsó fokú intézményt, Cs. és Kir. Főreáliskolát alapítottak.⁴⁷⁷ Az 1915. évi kataszteri térképmásolat már ezt a főreáliskolai állapotot tükrözi, amelyet egy 1921-ben készült építési tervszelvénytel összevetve teljes képet kaphatunk a kert egykori kialakításáról (69., 72. kép). A főépület

⁴⁷⁰ Az 1933/34-es tanévben gyarapodott a vadaskert állománya: ekkor már két őz, egy borz és nyolc róka élt az elkerített területen. KHMRN (1933-1934) p. 55.

⁴⁷¹ KHMRN (1931-1932) p. 50.

⁴⁷² KHMRN (1932-1933) p. 38. és 54.

⁴⁷³ A szobor Székely Károly szobrászművész alkotása. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 246. Az alkotás később kikerült az intézet területéről; először a Fő téren állították fel, ma pedig a várkör utcáján áll. A tervek szerint visszahelyezik eredeti helyére. Kákossy Nóra levéltáros szíves szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök.

⁴⁷⁴ RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 36-37., 56-57.

⁴⁷⁵ Az intézet megalapítása előtt, 1957-ben felmérést végeztek a területről, Nagy László gyógypedagógiai tanár erről készült jelentése jól tükrözi az egykori katonaiskola végnapjai után kialakult állapotot: „Az egész objektum siralmas állapotban volt akkor. A reáliskola németek által felrobbantott hídja helyén létesült rozoga bürün érkeztem az intézetbe. A 26 holdas terület kőkerítéséből alig maradt valami. Elvadult parkjában a kivágott fák sokasága elszomorító látványt nyújtott. A súlyos károkat szenvedett, hosszú ideig célszerűtlenül használt sok épület egyike sem volt használható állapotban. A hónapokig őrizetlenül hagyott épületekben rengeteg kár keletkezett. Hatalmas értékek voltak pusztulóban.” RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 59.

⁴⁷⁶ AULL (1931) p. 113.

⁴⁷⁷ CSEPREGHY (2002) p. 28.

tengelyében – a kőszegi iskolához hasonlóan – hosszú egyenes allé futott, amely a főépület előtt két-két parterszerű kiültetéssel kialakított teresedésre érkezett. Ezek – a korabeli kertépítészeti divat és a többi iskolakert előkertjének kiültetési sémája alapján – elsősorban gyepes területek lehettek, néhány nyírt cserjével díszítve, a sarokrízalitek előtt egybefüggő, míg a középső részen osztott labdagyepet képezve. A főépület mögötti terület szintén szabályos kialakítású, közepén az épület középtengelyének folytatásaként úttal kettészelve, amelynek felső harmadában kör alakú teresedés látható. Ez – a mai kialakításból következtetve – vélhetően díszmedencének adott helyet. A nagyjából félkör alaprajzú díszkiültetéstől nyugatra gazdasági terület található, istállóval, disznóóllal, kocsiszínnel, valamint északi lezárásként egy virágházzal, amely déli fekvése miatt vélhetően üvegházként funkcionált. A kert délkeleti felén egy másik virágház is állt, amelynek elhelyezése azonban már nem észak-déli irányú volt. A két földszintes üvegház összesen 165 m² területtel rendelkezett.⁴⁷⁸

A 30 kataszteri hold és 1600 négyszögöl kiterjedésű terület többi részén kevésbé szimmetrikus, könnyedebb vonalvezetésű, tájképi kialakítású kertrészek kaptak helyet. Mivel az iskola alsó fokú intézmény, reáliskola volt, az épületek környezetének kialakítása elsősorban a rekreációt, a kikapcsolódást szolgálta, s nem volt szükség nagyobb alakulóterek, gyakorlóterek kialakítására. Ezért minden fennmaradó területet tájképi jellegű kert foglalt el, több helyen kisebb kerti pihenővel, valamint a főépület mögött, annak főtengelyében egy tekepályával. A hatalmas kiterjedésű kert északi felében egy nagyobb tó is helyet kapott, ezt azonban csak az 1921-es helyszínrajz ábrázolja. A kataszteri térkép a kert keleti felében álló nyári uszodát (71. kép) illeti „tó” megnevezéssel. Az uszoda vizét vélhetően a mellette futó vizesárok vizéből töltötték fel. A kertben elkülönített helyet létesítettek a tisztek számára, ahol kis kerti pavilon, kör alakú, közepén szökőkúttal ellátott díszmedence és különféle dézsás növények biztosították a katonák számára a kellemes környezetet (70. kép).

Kismarton a trianoni békeszerződés értelmében Ausztriához került, ténylegesen azonban még jó pár hónapig Magyarországhoz tartozott. A békeszerződés kihirdetése után – amely Sopront is elcsatolta volna hazánktól – tiltakozó megmozdulások kezdődtek. E megmozdulások fegyveres harcokba torkolltak, s ennek eredményeként Prónay Pál alezredes vezetésével visszafoglalták Kismartont és Felsőört is, s 1921. október 4-én kikiáltották a Lajtabánságot. Egy héttel később azonban – az antant nyomására – a két fél tárgyalóasztalhoz kényszerült, ahol megszületett az a kompromisszum, amely során engedélyezték a Sopron környéki területek népszavazását. Cserébe azonban a soproni járás egy része, huszonöt községnyi terület, s köztük Kismarton is az osztrákok kezébe került, ezzel hazánk véglegesen elveszítette e várost.⁴⁷⁹

A kismartoni egykori Cs. és Kir. Főreáliskola tehát nem vált magyar honvédségi területté, de tervek születtek erről az elképzelésről. Az 1921. április 20-ai elhelyezési tervzetet a Monarchia idejéből származó kialakítást mutatja, amelybe elsősorban új épületeket terveztek, valamint a már meglévő épületek funkcióit határozták meg (72. kép).

M.7.4 Kassa, Cs. és Kir. Főreáliskola / M. Kir. Horthy Miklós Honvéd Repülőakadémia

A kassai császári és királyi alreáliskolát (73. kép) 1854-ben építették fel a település mellett húzódó Csermely-völgyben, a püspöki nyaraló kertje mellett, egy „tágas udvarkertben”.⁴⁸⁰ Egy 1874-es térkép kis léptéke ellenére jól

⁴⁷⁸ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 132/a. d., *Kismarton, elhelyezési kimutatás*. 1921.

⁴⁷⁹ Az első világháború utáni nyugat-magyarországi fordulatok legújabb összefoglalását l. BOTLIK (2008) részletes eseménynaplójában.

⁴⁸⁰ BOROVSZKY (1896) p. 27. és p. 62.

tükrözi az iskola előtti szabályos kertkialakítást,⁴⁸¹ amely az épület előtti területet négy részre osztott térként ábrázolja (74. kép). Egy 1909-es várostérkép szintén szabályos osztású tereket ábrázol, figyelembe véve azonban azt, hogy a kert keleti határvonala szabálytalanul csatlakozik e terekhez, ezért a négy szabályos kertrész mellett ezen az oldalon még további két kisebb, szabálytalan alakú térrész is megjelenik (75. kép).

A kassai iskola figyelemreméltó abból a szempontból is, hogy nem csupán saját kertje alkotta zöldfelületi rendszerét, hanem tulajdonképpen minden oldalról zöld területek vették körül. Az épület déli oldalán elhelyezkedő kerten kívül északról a „Két Csermely köz” nevű terület,⁴⁸² nyugatról a M. Kir. Gazdasági Akadémia kertje, keletről pedig a Czimborka nevű zöldterület határolta.

Kassa az első bécsi döntéssel került vissza Magyarországhoz 1938-ban. A következő évben alapították meg az egykori alreáliskola területén a M. Kir. „Horthy Miklós” Honvéd Repülőakadémiát (76. kép). Az akadémia díszkertjét ebben az időszakban átalakították. Az első világháború után szlovák katonaiskolaként működő kert főszótánnal kettéválasztott parter jellegű terét – amelyek további négy kisebb részre voltak osztva, közepükön pedig kör alaprajzú szökőkút állt⁴⁸³ – egy nagy, hatfelé tagolt kiültetési sémára cserélték, megszüntetve ezzel a főszótányt (77. kép). A tereket lombhullató és örökzöld díszcserjékkel ültették be, az egyes részek külső oldala mentén fasort telepítettek, majd a teljes díszkertként kialakított területet körben egy újabb fasorral zárták le.⁴⁸⁴ A korábbi két kis kör alakú szökőkút megmaradt, azonban a közvetlenül az épület előtt elhelyezkedő négykaréjos díszmedencét elbontották (78. kép).

Az akadémia épülete mellett növényekkel körülvett tenispályát létesítettek, továbbá egy pálya a díszkerten túl, a Csermely-patak mellett is felépült. Az épülettől északnyugatra uszodát is építettek, a katonaiskolákban elmaradhatatlan kuglipálya pedig a díszkert külső fasora mentén, a patak partján helyezkedett el (79. kép). A telek északkeleti sarkában virágház állt (80. kép), amely mellett hídon lehetett átmenni a patak túlsó partján elhelyezett gazdasági udvar és konyhakert területére.

M.7.5 Fiume, Cs. és Kir. Haditengerészeti Akadémia

Az Osztrák-Magyar Monarchia egyetlen haditengerészeti akadémiája a fiumei tengerparton létesült a kiegyezés idején, 1867-ben (81. kép). Egy osztrák akadémia számára a város már 1857-ben felajánlott egy nagyobb területet, ahol a 900000 forintba kerülő építkezés meg is történt. Az iskola azonban mégsem működött, s csak egy évtized múlva, a Kiegyezés után, 1867-ben indították be ismét – immáron a közös osztrák-magyar hadsereg számára – a képzést.⁴⁸⁵

Az akadémia főépülete egy park közepén állt a Deák sétányon. Egy 1890-es várostérképen jól látható az épület előkertjének úthálózata. E szerint az akadémiához vezető hosszú egyenes főallét leszámítva ívelt, szabálytalan vonalvezetésű utak tárták fel a kertet (82. kép). Az előkert keleti felén két kisebb kerti építmény állt, ehhez – más térképek tanúsága szerint – szintén egy egyenes sétány vezetett (83. kép). Egy 1912-es várostérképen a kert épület mögötti része is látható: sok más katonaiskolával megegyező módon a kerti homlokzat előtt egy kör alakú teresedés helyezkedett el. Mindazonáltal ennek a térnek és a főalléknak szabályos kiképzésén túlmenően a kert

⁴⁸¹ Az iskolát a térkép F. J. Caserne és Mltr. Scwimm Schule megnevezéssel jelöli. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 14 964/6. Plan der Umgebung von Kaschau. 1857/58. Verbesserte Auflage 1874.

⁴⁸² Az iskola a Csermely-patak mentén helyezkedett el.

⁴⁸³ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 112. d. Kassa, *Situační plán. Byvalé kadetní školy v Košiack*. 1925.

⁴⁸⁴ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 112. d. Kassa, *M. kir. „Horthy Miklós” honvéd repülő akadémia helyszínrajza*. S. a.

⁴⁸⁵ BOROVSZKY (S. A.) p. 131.

többi részét e térkép is szabadabb kialakításának ábrázolta (84. kép). Az épület mögötti kertrész a Stranga nevű hegy tövében helyezkedett el (85. kép). Katonai jellegét jól tükrözi, hogy a parkban olyan különleges „kerti elemek” álltak, mint egy ágyúüteg és egy teljesen felszerelt hajófedélzet, amelyen a növendékek számára a gyakorlati oktatást biztosították.⁴⁸⁶

M.7.6 Temesvár, Cs. és Kir. Hadapródiskola

A temesvári Cs. és Kir. Hadapródiskola 1868-ban alakult, és eleinte a település belvárosának északi felén, a Mehala-kapu mellett álló katonai szállás, a Ferenc József laktanya emeletén működött, majd 1871-ben a laktanya melletti területen, a város egyik külső bástyájában különálló, kétemeletes épületet, 1902-ben pedig Alfred Waermer tervei alapján egy másik kétszintes palotajellegű épületet is emeltek számára (86-88. kép). A bástyafal elbontása után az új épület körül nagy kiterjedésű kertet létesítettek,⁴⁸⁷ percelő utakkal feltárt területe a későbbi, ma is fennálló botanikus kert alapját képezte (89-90. kép). Tekintve a város gazdag növénytermesztési kultúráját,⁴⁸⁸ a kert már ekkor is bőséges növényállománnyal rendelkezhetett. A kertben természetesen az uralkodó bronzszobra is helyet kapott,⁴⁸⁹ amelyet 1928-ban egy román tüzérezredes, Eremia Grigorescu (1863-1919) mellszobrával cseréltek le. Az intézmény területén az első világháború után román tüzériskolát alapítottak. A kertben ma már csak az ezredes szobra és néhány falmaradvány emlékeztet az egykori katonai iskolák jelenlétére.⁴⁹⁰

M.7.7 Pozsony, Cs. és Kir. Főreáliskola

A pozsonyi Cs. és Kir. Főreáliskolát 1869-ben építették fel egy Pozsony belvárosától északra eső területen, a Hadapród – Vár – Vak utca között. A hatalmas udvart körülzáró zárt, laktanyajellegű iskolaépület a régi, úgynevezett Koditzky-ház volt, amelyet a katonai kincstár 1858-ban vásárolt meg, s kezdetben helyőrségi fiókkórházként használta.⁴⁹¹ A Monarchia megszűnése után a csendőrség használta, helyén ma a Szlovák Rádió egy része található.⁴⁹² Az intézet kertjének kialakításáról semmit nem tudunk, annyi bizonyos, hogy tartozott az épülethez nagyobb zöldfelület, ezt a térképi ábrázolások bizonyítják (91-92. kép).

M.7.8 Nagyszében, Cs. és Kir. Hadapródiskola

Nagyszében városában a 19. század második felében komoly katonai központot hoztak létre, amely elsősorban a belvárostól délre és nyugatra eső területeket vette igénybe. A Cs. és Kir. Hadapródiskola is e fejlesztés során épült fel 1869-ben a város északnyugati szélén.⁴⁹³ Az intézet nagy kiterjedésű szabad területen helyezkedett el, a képi ábrázolások azonban nem mutatják a kert kialakítását, ezért csak az állítható biztosan, hogy a több épületegyüttesből

⁴⁸⁶ Uo. p. 19.

⁴⁸⁷ GEML (S. A.) p. 26., BARÁT (1902) p. 111. és FARKASFALVI (1914) p. 23., OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 1 967, TM 10 003, TM 169, TM 1 842.

⁴⁸⁸ A településen számos faiskolát, rózsaujtetvényt és egyéb növénytermesztő területet található a korabeli látogató. Az Európa szerte híres növénytermesztő és –nemesítő városban a rózsakultúra, valamint a túlevelűek termesztése kiemelkedő volt. Emellett azonban gyümölcsfákat, virágos cserjéket, évelőket, egynyáriakat, sövénynövényeket, levéllel díszítő, belső dekorációkhoz használható növényeket, pálmákat, krizantémokat is neveltek. A századforduló városi törekvéseinek egyike volt, hogy a települést a kertészeti kereskedelem központjává fejlesszék. BARÁT (1902) pp. 177-181.

⁴⁸⁹ BOROVSZKY (S. A./B) p. 198.

⁴⁹⁰ A világháború utáni időkről szóló információkat Andreea Pascu temesvári tájépítész-hallgató bocsátotta rendelkezésemre, amelyet ezúton is köszönök.

⁴⁹¹ ORTVAY (1905) p. 151.

⁴⁹² CMOREJ (2004) p. 225.

⁴⁹³ ROTH (2006) p. 172.

álló komplexum főépületének homlokzata előtt, kisebb teresedést követően a gyakorlótér terült el, amelynek oldalsó részén kisebb akadálypálya állt, az épület homlokzata mentén pedig fasort telepítettek (93-95. kép).

M.7.9 Károlyváros, Cs. és Kir. Hadapródiskola

Az 1868-ban, Agramban létesített hadapródiskola leányintézeteként 1880-ban alapították Károlyvárosban a Cs. és Kir. Hadapródiskolát. A településen belüli pontos elhelyezkedéséről, illetve kertjéről sem képi, sem írott forrásokat nem sikerült fellelni.

M.7.10 Budapest, Hűvösvölgy, Cs. és Kir. Hadapródiskola / Bocskai István M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet

A budapesti császári és királyi hadapródiskola 1869-ben jött létre, s az első évtizedekben az 1776 és 1786 között Isidore Cannevale tervei szerint, Hild János vezetésével kivitelezett pesti Neugebäude egyik oldalszárnyában működött. Belvárosi épületről lévén szó, kert kialakítására kevés hely maradt, mindössze a nagy belső udvarban volt erre lehetőség, fényképek tanúsága szerint azonban az udvarban valójában csak néhány fasor állt (96-97. kép).

Az Újépület 1897-ben elbontásra került, ezért a hadapródiskolának is költöznie kellett. Az új épületegyüttes a budai Hűvösvölgyi úton épült fel 20 kataszteri hold területen 1895 és 1897 januárja között a Lähne és Strengel építészvállalat kivitelezésében. A 800000 forintba kerülő építkezés során több épületet emeltek; a főépülethez csatlakozóan kápolnát építettek, ezenkívül külön épületet kapott a kórház, a legénységi és a tiszti szállás, a mosoda, a fogda, a raktár, valamint az istálló is. Felépült továbbá egy uszoda és egy hozzátartozó 700 négyzetméteres nagyságú vízgőzfejlesztő is.⁴⁹⁴

Maga a terület korábban szőlőskert volt, valamint itt terült el az iskola mellett fekvő műszaki gyakorlótér egy része is. A téglány alaprajzú telek északnyugati oldala mentén felépített főépület előtt, rézsűvel képzett bevágásban hatalmas sík területet alakítottak ki az iskola gyakorló- és játszóhelyei számára. A tér az iskolaépülethez képest hét lépcsőfokkal, azaz mintegy egy méterrel lejjebb helyezkedett el, ezáltal az épület mintegy uralta a területet (98-100. kép).

Az intézmény délnyugati oldalán pedig kertet létesítettek, amelyet az utcafront felől magas kerítés vett körbe.⁴⁹⁵ Ezen a területen egy virágház is felállítottak. A tiszti kert – mint általában minden iskola esetében – az intézet egyik leggazdagabb kertrésze volt. Egy – vélhetően a századfordulót követő években készült – képeslap tanúsága szerint fából ácsolt kerti pavilon és fára oltott rózsák gazdagították a területet, valamint itt helyezték el Erzsébet királyné mellsobrát is (101. kép).⁴⁹⁶

Az intézmény területén ebben a korszakban állt még egy műalkotás, amely nemcsak kerttörténeti, hanem művelődés- és politikátörténeti szempontból is figyelmet érdemel: Heinrich Hentzi tábornok emlékműve. Az osztrák szempontból hősi halált halt katonatiszt és társai emlékére Ferenc József 1852-ben emlékművet állíttatott a budai Szent György téren (102. kép). Ez a magyar nemzeti önérzetet különösen sértette, mivel Hentzi tulajdonképpen a nemzeti érdekekkel ellentétben álló birodalmi hűség jelképének tekinthető. A szobor iránti gyűlölet a magyarokból többször tüntetést váltott ki, az emlékművet nemegyszer megrongálták, egy alkalommal fel is akarták robbantani. Az ügynek végül 1899-ben Ferenc József vetett véget, aki – mivel a Szent György téren elhunyt felesége számára kívánt emléket állítani – a szobrot a hűvösvölgyi hadapródiskola kertjébe szállíttatta, ahol a főépület tengelyében, a nagy gyakorlótér délkeleti felén, a tábornok és társai földi maradványai számára épített kripta felett, egy hatszögű

⁴⁹⁴ VASÁRNAPI ÚJSÁG 45. évf., 1898. november 27. 48. szám. p. 833.

⁴⁹⁵ Uo. p. 833.

⁴⁹⁶ Bár adatot nem találtam róla, minden valószínűség szerint Ferenc József mellsobrát is felállították az intézetben, a többi iskola példájából következtetve erre már az épület megnyitáskor sor kerülhetett.

talapzaton helyezték azt el (103. kép). A neogót stílusú emlékművet 1899. augusztus 13-án avatták fel újra. „Az avatás napja, a világosi fegyverletétel ötvenedik évfordulója volt – nyilván csak azért, hogy fájjon. A katonaiskola kertjében állt tehát a szobor tovább, a császár iránti hűségre és a feltétlen parancsteljesítésre 'nevelve' a tisztnövendékeket.”⁴⁹⁷

A hűvösvölgyi iskolaterületen a két világháború között számos iskola működött, alkalmanként egyidejűleg több is.⁴⁹⁸ A terület gondos kezelésére utal, hogy közvetlenül a háború után már kertész látta el a kert gondozását (104. kép). Az 1919. március 15-ei rendelettel kinevezett kertész Fábrián Lajos volt, aki még az 1930-as években is betöltötte ezt a munkakört.⁴⁹⁹ Az 1930-as években a korábbi műszaki gyakorlótér területének az iskolához csatolásával a korábban húsz kataszteri hold kiterjedésű területet kétszeresére növelték. Így lehetőség nyílt további sportterek, gyakorlópályák és épületek létrehozására. Ezen az új területen kapott helyet a lovaglő és hajtópálya, valamint a szakkiképzés céljára szolgáló gyakorlótér és több tenispálya is (105., 107. kép).⁵⁰⁰

1925-ben a legénységi lakóépülettől délre szabadtéri uszodát létesítettek (106. kép), amelyet 1941-ben kibővítettek, faépítményeit kőépületre cserélték, s napozó teraszt, nagy gyepfelületet alakítottak ki, díszítő céllal muskátlit ültettek.⁵⁰¹ 1939 és 1944 között a tiszti kertből eltűnt a madárház, a tekepálya és az időjelző épület is, továbbá a terület szinte minden útját, járdáját lebetonozták. Mindazonáltal ebben a korszakban is több fontos kertészeti építménnyel gazdagodott a kert, az 1941 és 1945 közötti időkben hozták létre az intézet kertészetét, ekkor épült fel az iskola két vasszerkezetű üvegháza is (108. kép).

E kertben is felállították a korra jellemző szobrokat, emlékműveket. Jóllehet 1919-ben Ferenc József mellszobrát eltávolították, helyére azonban Bocskai István szobra került felállításra. Ezen kívül Tinódi Lantos Sebestyén ülőszobra (110. kép), valamint több historizáló, vélhetően a 19. század végéről származó szobor is állt a kertben (111. kép). Az 1926-ban emelt Pro Patria Hősi Emlékművet – Sándy Gyula 1926-os alkotását, amely eredetileg az épület előcsarnokában állt – 1942-ben helyezték el a főépülettel szemben.⁵⁰²

A kert összességében az egyszerűség, a rendezettség benyomását keltette. Halmay Tihamér egykori hadapród visszaemlékezése is erről tanúskodik: „Mindenütt rend, tisztaság, csin és pontos mértékű fegyelem uralkodott. Az ép test ép lélek fejlesztésének otthona: ragyogott, /.../ emlékeztetett, /.../ szoktatott az élet hivatására.”⁵⁰³

M.7.11 Sopron, K. K. Offiziers Töchtererziehungs Institut / Zrínyi Ilona M. Kir. Honvéd Tiszti Leánynevelő Intézet

A soproni császári és királyi Katonatiszti Leánynevelő Intézet (K. K. Offiziers Töchtererziehungs Institut) 1869-ben létesült azzal a céllal, hogy az elesett katonatisztek árva leánygyermekéi részére is biztosítsák a megfelelő

⁴⁹⁷ NÉPSZABADSÁG 2002. december 17. Budapest melléklet. p. 24. Az emlékművet végül 1918-ban szedték szét. Egyes darabjait – hat allegorikus mellékfiguráját – 1920-ban elárverezték, a többi részt pedig beolvasztották.

⁴⁹⁸ A hadapródiskola megszűnése után itt működött a „Bocskai István” M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet, a M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia II. főcsoportja, a M. Kir. „Bolyai János” Honvéd Műszaki Akadémia, valamint a M. Kir. Görgey Artúr Honvéd Műszaki Hadapródiskola is.

⁴⁹⁹ HM TANINT. V. 10. M. kir. „Bocskai István” honv. reáliskolai nevelőintézet 1.d., *Név szerinti állománykönyv az 1930-1931. évre.*, valamint BBIRN (1930-1931) p. 32.

⁵⁰⁰ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 52. d. Budapest, *Műszaki Akadémia helyszínrajza*. S. a.

⁵⁰¹ BOTOS (2006) s. p. és BOTOS (2005) p. 16.

⁵⁰² BOTOS (2006) s. p.

⁵⁰³ HALMAY (1955) p. 30.

nevelést.⁵⁰⁴ Az iskola a település belvárosában nyert elhelyezést, Nagy Alexandrina Hosszú soron (mai Rákóczi utca) álló házában, amelyet mintegy 25000 forintért vásároltak. Intézeti célra történő átalakítását, az eredetileg egyszárnyas épülethez Brason Ödön százados tervei szerint készült két üvegfolysós oldalszárny felépítését 1877-re fejezték be. Ugyanebben az évben vette át a hadügyminisztérium is az eredetileg magán úton létrehozott intézet felügyeletét. Az intézethez szűk kis udvar tartozott, amelyet az 1879-ben kibővített tornacsarnok-épület tovább zsugorított. A mindenre kiterjedő fenntartási munkákat jól szemlélteti, hogy még e kisméretű udvar rendbehozatalára és karbantartására is 130-150 forintot szántak évente.⁵⁰⁵

Idővel az épület már túl szűknek bizonyult, ezért 1883-ban 16000 forintért megvették a szomszédos, Hosszú sor utca 8. szám alatti 1833-ban, Hild Vencel tervei szerint épített majorsági épületet. Az eredetileg U alakú épületet részben elbontották, valamint lebontották a tornacsarnokot is, s az így nyert területen megindult a bővítés Martin Schneider tervei alapján, aki az iskola számára falazott kerítést és szerszámraktárat is tervezett. További bővítés történt 1890-ben, amikor az épülethez a keleti oldalon új szárnyat toldottak, ezáltal az iskolaépület már szinte teljesen végigért a telek déli oldalán.⁵⁰⁶

Az intézet kis telkének nagy részét az épület foglalta el, és hiába bővítették a telket, kert kialakítására nem sok lehetőség adódott, így az iskola nem rendelkezett komolyabb díszkerttel. Egy 1921-es helyszínrajz, amely a Monarchiabeli állapotokat mutatja, egyöntetűen csak udvar megnevezéssel látta el a belső területet (114. kép), a várostérképek is mindössze az épületet tüntetik fel, s nem utalnak zöldfelületre (115-116. kép).

A soproni leánynevelő intézet az első világháború után a magyar honvédség tulajdonába került, s a város helyzetének pár évnyi bizonytalansága után 1922-ben ismét az iskolában folyt a leányok nevelése, amely ekkor a Zrínyi Ilona Honvéd Tiszti Leánynevelő Intézet nevet vette fel. Az iskola kis területén 1927-ben ismét bővítéseket végeztek: az intézet Rákóczi (korábban Hosszú) utcai szárnyát tovább építették a telek sarkáig, amely a Hátsó utcába torkollott, majd befordították az utcába is, ezáltal egy saroképületet alakítva ki (118. kép).⁵⁰⁷

A bővítés telekvásárlással is együtt járt, amelyen a régi házakat elbontva végre kialakulhatott az iskola kertje. Az 1921-es helyszínrajz, amely még a régi állapotokat mutatja, csupán egy tekepályát, valamint egy pavilont ábrázol az akkori udvarban (114. kép). Utóbbiról nem állapítható meg, hogy egy díszesebb, ácsolt kerti építményről, vagy esetleg egy – kialakítása folytán – pavilonnak nevezett raktárépületről, esetleg szerszámkamráról van-e szó. Az udvarban ezenkívül baromfiudvart is mutat az említett helyszínrajz, amely körülmény utalhat arra, hogy a területet elsősorban gazdasági, nem pedig esztétikai szempontok szerint hasznosították, a terület kis mérete miatt ugyanis a haszonkerti és díszkerti funkció nemigen férhetett meg egymás mellett.

A telekvásárlás után azonban tervezett kertet hoztak létre, amelyben helyet kapott a kuglipálya mellett két tenispálya is, a fennmaradó részekben pedig virágokkal, cserjékkel, fákkal beültetett gyepes felületeket hoztak létre. A kor változásait mutatja, hogy a különleges növények használata háttérbe szorult, ellenben a kertben egyre nagyobb szerepet kaptak az épített elemek. A kert architektonikus kialakítását az egyenes vonalvezetésű járdák, a félkör alakú pergola, valamint a nyolcszögű kis kerti pavilon is hangsúlyozta (117. kép). A kert hátsó részében gyengélkedő-házat építettek fel. A kert kiépítése után a gyermekek is több időt tölthettek végre az intézeti udvaron. A napirend szerint a 10:35-11:05 közötti fél órában „*második reggeli, kötelező tartózkodás a szabadban*”, 13:40 és

⁵⁰⁴ Az intézet elődje, egy Bolza Matild grófnő által 1850-ben alapított egyesület volt, amely azonban nem rendelkezett önálló intézet felállítására elegendő tőkével, ezért 1854-től a soproni Szent Orsolya rend zárdájában kezdte meg az oktatást. GANGE (S. A.) pp. 7-8.

⁵⁰⁵ GANGE (S. A.) p. 17., p. 25. és p. 27.

⁵⁰⁶ Uő. p. 30., CSOMORTÁNY (2009) s. p. és WINKLER (1988) p. 137.

⁵⁰⁷ CSOMORTÁNY (2009) s. p.

15:40 között pedig „*kézmosás, 13 óra 45 perckor ebéd – utána séta esetleg játék a kertben*” tartozott a napi teendők közé.⁵⁰⁸

Mivel a soproni leánynevelő intézet épülete még ma is számos eredeti, védelemre érdemes részletét őrzi (*119-121. kép*), műemléki védeltsége érdekében felterjesztették a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalhoz. Jelenleg, 2009 tavaszán, folyamatban van a védetté nyilvánítási eljárás.

M.7.12 Pécs, M. Kir. Honvéd Hadapródiskola / Zrínyi Miklós M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet

Az 1897. évi XXIII. törvénycikk értelmében Magyarországon két honvéd hadapródiskolát hoztak létre, amelyek egyikének Pécs adott otthont. A város komoly anyagi áldozatokat vállalt a hadapródiskola építésének elnyeréséért kiírt pályázatban, vélhetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy a nyertesek közé került. A vállalt feladatok közé tartozott többek között a telekár felének kifizetése, a környező terep rendezése, az uszoda és az öntözés lehetőségének megteremtése, valamint az iskola környezetének fásítása.⁵⁰⁹

A hadapródiskola számára 1897 júliusában egy 20 katasztrális hold és 39 négyszögöl nagyságú területet sajtátítottak ki a város nyugati felén, a Szigetvárra vezető út mentén (*122. kép*). A hadapródiskolát – csakúgy, mint a nagyváradai hadapródiskolát és a soproni főreáliskolát – Alpár Ignác tervei alapján Neuschloss Ödön és Marcell kivitelező cége építette fel.

A kivitelezés során nem csupán az épület felépítése hárult a Neuschloss cégre, ennek megkezdéséhez először komolyabb területrendezési munkákat is végre kellett hajtaniuk. Mivel a telket egy vadvizet árok szelte ketté, ennek szabályozása, csatornázása után lehetett csak hozzákezdeni a további földmunkákhoz. A cég egy éves jótállást vállalt a rendezési munkákra, s azokat – a kavicsolással együtt – 9560 forintban határozta meg.⁵¹⁰

A főépületen kívül tisztai lakóépület, raktárépület, legénységi pavilon, gyengélkedőház, nyári uszoda, korcsolyapálya, valamint teniszpályák létesültek a területen. Az épület körüli járdák keramittal szegélyezett aszfaltburkolattal voltak ellátva,⁵¹¹ a távolabbi utak kavicsolással készültek. A munkálatok meglehetősen gyors tempóban haladtak, 1898 júliusában már az épület mögötti nagy gyakorlótér rendezése, kavicsolása is megtörtént, augusztusban pedig az utolsó simításokat hajtva végre az utakat is lehengerelték.⁵¹² Az elkészült épületegyüttest 1898. augusztus 27-én adták át az intézet számára.⁵¹³

Az iskola kertjének kialakítását elsősorban képi forrásokból elemezhetjük. Egy 1911-ben készült várostérképen a terület díszkertjeinek elhelyezése, valamint azok kialakítása egyaránt jól látható (*123. kép*). Jól tükrözi a díszkerti és egyéb területek arányát a korabeli kataszteri felmérés is (*124. kép*): az iskola területének legnagyobb részét – magasabb fokú tanintézmény lévén – a gyakorlópályák, játszóterek foglalták el, ezeket a főépület mögött alakították ki. A kiképzésre és sportolásra alkalmas teret három nagy részre osztották, egy középső, a főépület szélességével megegyező szélességű, valamint egy-egy oldalsó keskenyebb térre. A terek minden oldala

⁵⁰⁸ HM HL TANINT. V. 15. Sopron, m. kir. Zrínyi Ilona tisztai leánynevelő intézet 1929/1941, *A m. kir. „Zrínyi Ilona” honvédtisztai leánynevelő intézet napi és órarendje az 1937/38. iskolai évről.*

⁵⁰⁹ GARAY (1939) pp. 29-30. Az iskolaépület építési naplójában a következőket jegyezték fel a kivitelezés megkezdése előtt: „*A pécsi sz. kir. város törvényhatóság bizottsága által 1897 évi június hó 14-én tartott rendkívüli közgyűléséről felvett jegyzőkönyvi kivonatának főbb pontjai: /.../ 7. Kötelezi magát a telep befásításához szükséges cserjét és csemetét kiszolgáltatja /sic!/.*” HL KAT. OBJ. ÉP. A. 197. d. Pécs, 7. *Pécsi hadapródiskola építkezése 1898. Építési napló.* p. 6.

⁵¹⁰ HL KAT. OBJ. ÉP. A. 197. d. Pécs, *Jegyzőkönyv. 1897. szeptember 16., illetve 31. Felülvizsgálati jegyzőkönyv. 1898. október 31.* p. 11. és p. 13.

⁵¹¹ HL KAT. OBJ. ÉP. A. 197. d. Pécs, 31. *Felülvizsgálati jegyzőkönyv. 1898. október 31.* p. 14.

⁵¹² HL KAT. OBJ. ÉP. A. 197. d. Pécs, 7. *Pécsi hadapródiskola építkezése 1898. Építési napló.* p. 225.

⁵¹³ GÁL (2001) pp. 17-18.

mentén fasorokat ültettek, így az iskola két oldala mellett elhaladó, a tereket egymástól elhatároló utak kettős fasorral kialakított sétányt képeztek. A területen több kertrész alakítottak ki, ezek közül a legnagyobb az északi oldalon lévő kórházépület környezete, valamint a főépületet körülvevő déli részen található zöldterület volt. A hátsó, északi kertet haszonkertként használták, a tulajdonképpeni díszkert a terület elülső, déli felében volt. A főépület elé díszes kiültetést készítettek, gyepes parterszerű terekkel, fasorokkal, szőnyegágyakkal. Az előkert nyugati, illetve keleti oldala mentén egy-egy zártabb kertet alakítottak ki, amely az altiszti és tisztai családok játszóhelyeként szolgált. Egy kisebb kert létesült továbbá az iskola nyugati felén, ahol percelő vonalvezetésű utakkal feltárt kert közepén az uszoda helyezkedett el.⁵¹⁴

A főépület előtti nagyszabású kiültetés a korabeli képeslapokon is jól látható. A pécsi hadapródiskola előkertjét számos képeslap megörökítette, amelyek alapján a kert fejlődését is nyomon követhetjük. A legtöbb képeslap egy már beállt, érett kertet ábrázol, amelyeken a szerkezeti kialakítás kevésbé figyelhető meg (125. kép). Mindazonáltal olyan képeslapok is rendelkezésünkre állnak ebből az időből, amelyek a kertet szinte közvetlenül az ültetés utáni állapotban mutatják, ez utóbbi képeken ezért a kert alapstruktúrája jól érzékelhető (126. kép). E képeslapok alátámasztják a térképen látható kertalaprajz hitelességét. A főépület előtti kör alakú szőnyegágy a kert központi motívumaként szolgáló Ferenc József-szobrot vette körbe (127. kép). A szobrot 1898. október 4-én, az épület megnyitási ünnepségén – amely egybeesett az uralkodó névnapjával – leplezték le.⁵¹⁵ A körülötte elhelyezkedő szőnyegágy színes virágai közé kisméretű Yuccákat ültettek.

A képeslapokon látható továbbá, hogy az egyes zöldfelületeket fákkal és cserjékkel ültették be, a fákat rendszerint a zöldfelületek szélén elhelyezve. Későbbi képeken megfigyelhető, hogy örökzöldeket is előszeretettel alkalmaztak a kert növényállományában, a lombos fák mellett ugyanis fenyőfából ültetett fasorokat is láthatunk, elsősorban a kerítés mentén, de az épülethez közelebb eső részeken is (128. kép).

1919-ben a pécsi hadapródiskolát kiürítették, s a növendékeket Hajmáskérre szállították. Az intézet területét a szerb hadsereg foglalta el, nagy pusztítást okozva az épületekben és a kertben egyaránt. Az iskolába 1922-ben térhettek csak vissza az intézet oktatói és növendékei,⁵¹⁶ ahol Zrínyi Miklós M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet néven indult újra az oktatás. A szerb hadsereg kivonulása utáni állapotokról Vass Miklós kanonok, az intézet tanára a következőket írta: „nem maradt más utánuk az intézetből, mint a berondított, üres termek, levert, csupasz falak, üresen álló ablakráámák. Fű nőtt az utakon; gaz verte föl a park virágágyait. Ezek hirdették, no meg a szemétdomboknak és -hegyeknek hihetetlen tömege az épületek körül, hogy a vandálok jártak itt, s alapos munkát végeztek.”⁵¹⁷

Egy 1923-as elhelyezési kimutatás szintén a tönkretett kertről tanúskodik. A leírás szerint az intézeti szobroknak, Ferenc József, Erzsébet királyné, valamint báró Fejérváry Géza korábbi miniszterelnök szobrának csak a talapzata állt,⁵¹⁸ lerombolták az üvegházat, valamint az akadálypályát is tönkretették. Utóbbiak helyreállítását tervbe vették, a tanári kertben álló kerti házat (amely túlélte a rongálásokat) pedig tekepályává kívánták átalakítani.

⁵¹⁴ HL KAT. OBJ. ÉP. A. 198. d. Pécs, *Helyszínrajz*. /s. a./

⁵¹⁵ GÁL (2001) p. 20.

⁵¹⁶ MARTINKÓ (1998) p. 44.

⁵¹⁷ GÁL (2001) p. 29.

⁵¹⁸ Ferenc József szobra az intézet főépülete előtt, Erzsébet királyné mellszobra a kórházkertben, a Fejérváry Gézát ábrázoló alkotás pedig a keleti tisztai kertben állt. HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 198. d. Pécs, *M. kir. honvéd hadapródisk. Helyszínrajz*. s. a.

1926-ban a korábbi Ferenc József-szobor talapzatán felavatták a névadó, Zrínyi Miklós szobrát;⁵¹⁹ ezzel mintegy a Monarchia elmúlt időszaka felett is ítéletet mondtak, s a hazafiságot hangsúlyozva, e szobornál avatták fel a világháború hősi halottainak emléktábláit is. A szobrot körülvevő kör alaprajzú, díszes, kiemelt közepű, színes virágokkal kiültetett szőnyegágyat több kisebb virágágyásra osztva, homogén zöldfelületet létrehozó gyepet is felhasználva egyszerűsítették, az összefüggő felületet mészkő lépcsőkkel törték meg, utat biztosítva ezzel a mellszoborhoz (129-130. kép). A szőnyegágy körüli rondót körbevevő kisebb gyepes tereket – amelyeket már a világháború előtt virágszegélyekkel és rózsafákkal, valamint különleges pálmákkal ültettek be – a két világháború közötti időszakban alacsony, fehérre festett kerítéssel vették körül. A terület megvilágítását pedig szintén fehér színű, csavart végű lámpaoszlopokkal oldották meg. Ezek a kerti elemek jól mutatják, hogy a pécsi iskola előkertjének kialakítása hűen tükrözte a kor általános ízlését, az akkor divatban lévő sémákat.

Egy 1930-as években készült képeslapon ezen felül az épület előtti díszkert oldalsó parterszerű kialakítása is részletesebben megfigyelhető (131. kép). Ez a terület a korábban említett 1911-es térképen ábrázolt módon került kialakításra (123. kép), két szélteben elhelyezett, egymás mögött elterülő gyepes parterszerű térrel, valamint a kettő között kialakított – a kerítéssel és az épület homlokzatával párhuzamos – sétánnyal. Habár a térképen nem ábrázolták, a képeslapon jól látszik a terek további felosztása: középen egy úttal kettéosztották, mindkét parterszerű tér közepén egy-egy lekerekített téglalap formájú kisebb tér található, közepén kör alaprajzú gyepfelülettel kiemelve, a fennmaradó tereket szintén gyepes részekkel töltötték ki. A gyepes terek oldalait fákkal ültették körbe. Noha a képeslap csak az előkert keleti felén elhelyezkedő parterszerű tereket ábrázolja, a szimmetria elvének megfelelően vélhetően a nyugati oldalon is ezzel a kialakítással látták el a kertet.

Az iskola területének további zöld területei a katonaiskola jellegének megfelelően alakultak (132. kép). Kisebb díszkerti részek az intézet keleti és nyugati oldalán a tiszti épületek körül, valamint az északi oldalon álló kórház mellett létesültek. E kertek fontos elemét képezte az ácsolt kerti pavilon: a tiszti kertben korábban egy ilyen építmény állt, ez azonban az oldalsó kerítés mentén álló épület felépítésével egyidejűleg elbontásra került, helyette a régebbi épület előtt hoztak létre két sokszög alaprajzú kerti pavilont. A kórház mellett pedig egy téglány alakú kerti faépítmény létesült, erről 1925-ben felmérési rajzot is készítettek, s még 1936-ban is biztosan a helyszínen állt (133. kép).⁵²⁰

A tiszti kertben egy tenispálya, északi lezárásként pedig egy tekepálya kapott helyet. E mögött sorakoztak a növendékek számára létesített különböző sportterek – egy tornapálya, valamint négy tenispálya –, amelyeket egy újabb, négy részre osztott, középen kör alakú kiemelt térrel rendelkező díszkert zárt le. A telek felső sarkában két üvegház (134-135. kép) és egy madárház állt. Itt már a kórház kertje terült el, amely a terület északi felének teljes szélességét kitette. Mindazonáltal a kórház és annak kertje felett még helyet biztosítottak a lövölde számára is, a szabadtéri lőtér mellett egy kisebb fedett löcsarnok is helyet kapott itt.⁵²¹

A terület nyugati oldalán álló tiszti épület előkertjében 1933-ban építették fel a meteorológiai megfigyelő állomást, az épület mögött pedig ismét egy szabályos kialakítású díszkerti részt alakítottak ki. Feljebb a gyakorlóterek egy része, valamint a növendékek számára épített tekepálya helyezkedett el (136. kép). A telek legszélén, leszakadó hosszú háromszög alakú területen állt a nyári uszoda, amely mögött már csak gazdasági területeket létesítettek: istállók, baromfiólak, műhelyek, raktárépületek, stb. álltak ott.

⁵¹⁹ A szobrot Kőszeghy Gyula szobrászművész készítette. GÁL (2001) p. 32.

⁵²⁰ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 199. d. Pécs, XXXIX/b. Kertiház. 1925. szeptember 19. és XXXIX/b. sz. Kertiház. 1935. május

⁵²¹ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 199. d. Pécs, Lőtér alaprajza. 1932. november.

A főépület mögött a terület legnagyobb részét elfoglaló hatalmas gyakorlóter terület el. E tér, valamint a többi kis terület kiépítése komoly tereprendezési munkákat igényelt, maga a telek ugyanis erősen lejtős terepen helyezkedett el, legalacsonyabb pontját a főépület körüli részek képezték. A terek kialakítása ezért rézsűkkel és támfalakkal történt.

Az intézet természetrajz oktatásának elősegítésére ebben az iskolában is növényjelző táblákkal látták el a növényeket, valamint a fentebb említett madárházon kívül több madáretetőt és fészekodút helyeztek el a kertben. Közvetlenül befolyásolta a kert kialakítását a bokorlakó madarak számára létrehozott 110 méter hosszú sövény. A jellegzetes mecseki flóra megismerésén kívül a gyümölcs- és kultúrnövények ismeretét is helyben telepített növényeken tanulmányozhatták a növendékek.⁵²² Az iskola botanikus kertjének felügyelője 1931-től Horváth László volt, aki 1935-ben távozott az intézetből, helyét ekkor Kreszló Ferenc vette át.⁵²³

Az iskola területe a második világháború után már csak néhány évig maradt honvédségi tulajdon. Az Alpár Ignác tervezte iskolaépületet az 1960-as években került lebontásra, helyére egy akkori korstílusnak megfelelő épületet emeltek,⁵²⁴ amely azóta is áll. A terület jelenlegi képe már – néhány eredeti épületet leszámítva – semmit nem mutat hajdani állapotából. A ma itt működő egyetem területén a gyakorlóteret mára parkosították, a valamikori díszkert nagy része most burkolt felület. Az egykor központi hangsúlyképző elemként elhelyezett Zrínyi-szobor – amelyet a második világháborúban ledöntöttek, majd az egykori tanárok és növendékek 1991-ben helyreállítottak – jelenleg egy oldalsó épületpavilon előtt áll (137. kép).

M.7.13 Sopron, M. Kir. Honvéd Főreáliskola / II. Rákóczi Ferenc M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet

A soproni főreáliskola felállítását – a pécsihez hasonlóan – 1897-ben határozták el. Az iskola számára Sopron városa egy 18 hold kiterjedésű területet adott át a Károly-magaslat alján, a város délnyugati felében (138-139. kép). Az építkezést Alpár Ignác tervei alapján 1897. augusztus 1-én kezdték meg, s meglehetősen gyorsan, 1898 tavaszára már el is készült az épület, majd október 1-én a hivatalos megnyitás is megtörtént.⁵²⁵

Az iskola területe 1897 előtt nagyrészt szántóföld volt, de kis területén konyhakertészet és gyümölcsös is működött. Az iskola építéskor a katonai kiképzés céljainak megfelelően planírozták a területet, a gyakorlóterek létesítése mellett pedig a „szükségnek megfelelően” fásították is a tereket,⁵²⁶ díszkerteket és fákkal szegélyezett sétányokat hoztak létre. Mindazonáltal azokat a már idős, jó állapotú fákat, facsoportokat is meghagyták az iskola területén, amelyek már az építés előtt is ott álltak. A kert délnyugati részén található keskeny, körülbelül 20-50 m széles sávot pedig ritkítások, kivágások nélkül, természetes vonulatában őrizték meg, a nyugati részén korábban is fennálló konyhakertészetet és gyümölcsöst pedig továbbra is fenntartották.⁵²⁷

A kert tervezője Lakó István, az intézet főkertésze volt, aki Liszkay József iskolaparancsnok rendelkezései alapján, a katonai oktatási és az esztétikai célokat ötvözve alakította ki a területet. Külön gondot fordított arra, hogy a kert tanítási célokra is megfeleljen, s a rokon fajok egy csoportba kerüljenek, ezáltal erősítve a terület botanikus kert jellegét. Számos növényt névtáblával is elláttak.⁵²⁸

A kert kialakításában – csakúgy, mint a pécsi iskola esetében – fontos szerepet játszott az örökzöldek használata. A főépület előtti előkertit részt elsősorban ilyen cserjékkel és fákkal ültették be (140-141. kép). Az

⁵²² PZMRN (1934-1935) pp. 14-15., p. 39., PZMRN (1935-1936) p. 39. és PZMRN (1936-1937) p. 32., 42.

⁵²³ PZMRN (1931-1932) p. 27. és PZMRN (1935-1936) p. 30., 39.

⁵²⁴ RÁSKAY (1994) p. 75.

⁵²⁵ CSERESNYÉS (1995) pp. 15-16.

⁵²⁶ BENKOVITS (1928) p. 186.

⁵²⁷ NEMKY – VANCSURA (1969) s. p.

⁵²⁸ BENKOVITS (1928) p. 186.

elültetett vadgesztenyék, platánok, hársak, juharok egy-egy példánya még ma is látható. A befásított területek a teljes terület nagyjából felét tették ki.⁵²⁹

Szórakozás céljából minden évfolyam külön üdülőhelyiséggel és játszótérrel rendelkezett. A testgyakorlás céljából kialakított téli és nyári tornaterem, céllövő helyiség, valamint táncterem mellett a szabad tereken tekepályák és tenispályák álltak a tanulók rendelkezésére.⁵³⁰ Az iskola továbbá egy uszodával is rendelkezett, amelyet a kert hátsó részében épített, terméskövel kirakott kút vizével működtettek. A vizet elektromos hidránszal vezették az uszodába, csakúgy, mint a kúttól északra létesített kör alakú medencébe. Továbbá a kert északi részében elhelyezkedő konyhakertet is innen öntözték.⁵³¹

A kertet az évek folyamán két szoborral gazdagították. Az elsőt, Ferenc József szobrát még a megnyitáskor, 1898-ban avatták fel. A szobor a főépület előtt kialakított gyepkör közepén állt, körben gömb alakúra nyírt puszpángcserjék és tiszafák vették körül (142-143. kép). E szobor párja, az 1904-ben felállított Erzsébet királyné szobor – amely a HM adománya volt – az udvari oldalon, a tiszti kertben helyezkedett el.⁵³²

Az iskola 1918-ig használhatta e területet, ezután ideiglenesen elköltözött Sopronból. Helyére 1922-ben a selmecbányai Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola került, ezért az iskolának a városba való visszatértekor más helyre kellett költöznie. A korábban kialakított kert az újonnan idetelepített egyetem botanikus kertjének alapját képezte (144. kép),⁵³³ s képezi a mai napig, így egyike azon kevés katonai iskolakerteknek, amelyek még ma is a város zöldfelületi rendszerének elemeiként jelennek meg, s mi több, 1978 óta természetvédelmi területként tartják számon.

A soproni új iskola, amely immár a II. Rákóczi Ferenc Reáliskolai Nevelőintézet nevet viselte, a város délnyugati felében, az első világháború alatt épített Károly-laktanya területén kezdte meg működését (179-181. kép). A laktanya 17.012 négyzetöl területen helyezkedett el, hét fő- és négy pavilonelrendezésű melléképületből állt.⁵³⁴ A korabeli laktanya-építési elveknek megfelelően a zöldfelületi rendezést elsősorban az épületek közötti, az utak menti fasorok telepítése jelentette. Az épületek elrendezési módja azonban könnyen lehetővé tette a közöttük lévő területek játszótérre, gyakorlótérre alakítását és – ami e téma szempontjából a legfontosabb – parkosítását. Így a sportpályák mellett az egymástól többé-kevésbé elhatárolt területeken díszkerteket alakítottak ki.

Az intézeti parancsnok jelmondata, „*Mindent a gyermekekért!*”, a kert kialakításában is érvényesült. A terület minden beépítetlen részét gyepvel borították, valamint virágágyakkal és facsemetékkal díszítették. A tornatermi épület előtt két tenispálya létesült, amelyeket télen korcsolyapályaként hasznosítottak. A testedzés fontosságának tudatában – Klebelsberg sportpolitikáját követve – további sporttereket is létesítettek a parkosított részeken, így röplabdapálya, kosárlabdapálya, valamint 1927-ben egy 300 méter hosszú salakos futópálya és két súlydobópálya is elkészült, emellett pedig mászórudakat, nyújtót és korlátot is felállítottak.⁵³⁵ Mindezek tehát a már kialakított ligetes, fás területen létesültek. A sportpálya mellett fekvő területen fűtött virágház is létesült, amely meglehetősen bonyolult alaprajzzal rendelkezett, megtört főszárnyához két másik kisebb, egymással párhuzamos szárny kapcsolódott észak-déli irányban (182. kép).

⁵²⁹ NEMKY – VANCURA (1969) s. p.

⁵³⁰ PÉTERFY (1934) p. 21.

⁵³¹ NEMKY – VANCURA (1969) s. p.

⁵³² PÉTERFY (1934) p. 18. és p. 40.

⁵³³ A kert eredeti kialakítása még az 1940-es években, az akkor már beállt botanikus kertben is érezte hatását. Az 1948-ban készített helyszínrajz jól szemlélteti a gyakorlótér egykori helyét, valamint az előkertek kialakítási módját is (145. kép).

⁵³⁴ CSERESNYÉS (1995) p. 32.

⁵³⁵ CSERESNYÉS (1995) p. 38. és p. 43.

Az egykori laktanya területe mellett időközben megvásárolt, az eredeti terület nagyjából kétharmadának megfelelő kiterjedésű szabad téren 1934-ben egy újabb sportpálya építésébe kezdtek. Az építkezés 1935-ig vontatottan haladt, amelyet az előkerült római kori régészeti leletek feltárása is lassított.⁵³⁶ 1935-ben azonban az intézet sportvezetője, Hradetzky Zoltán százados vette kezébe a munkálatokat,⁵³⁷ s ezután már célratörően, gyorsan folyt tovább a munka. Hradetzky világhírt sportoló lévén több ország sportpálya-építési tapasztalatát tudta egyesíteni, s ennek eredményeként soproni terveiben „*lemásolta Anglia füvesítését, Németország kertépítését, Amerika egészségvédelmét, és olasz mintára helyt adott a művészetnek is.*”⁵³⁸ A pálya elkészítésekor tehát a kertépítészeti szempontokat is messzemenően figyelembe vették, gondot fordítottak a fásításra, cserjék telepítésére is, ezeket mind esztétikai, mind pedig funkcionális szempontból fontosnak tartván. A 400 méteres körpálya építésével egy időben, 1935 szeptemberében maga az intézeti igazgató, Varga Lajos választotta ki Eszterházán a díszítéshez szükséges gömbakácokat, jegenyéket, tölgyeket, hársfákat, valamint díszcserjéket. E növényeket még azon az őszen el is ültették.

A sportpályához tartozott a lelátó elkészítése is, amelyet Hradetzky tervei alapján Rác István soproni mérnök kivitelezett, és amely szintén nem nélkülözi a kertépítészeti eszközöket. Az 1937 tavaszára elkészült lelátó legfelső sora mögé – a korban egyedülálló módon – fasort telepítettek, amely esztétikai megjelenése, térlezáró szerepe mellett árnyékot adott és a szelet is felfogta a nézők előtt. A lelátót díszes vaskorlátokkal, valamint kovácsoltvas láncokkal látták el, ezek biztosították a páholyok közötti elhatárolást. A korlátoszlopokra a magyar, illetve az intézeti címer rajza került. A sportpálya felavatására végül 1937. június 10-én került sor.⁵³⁹

Az iskola területét tovább gazdagították a különféle szobrok és emlékművek, valamint a helyben talált régészeti leletek is. A Hradetzky-féle sportpálya létesítésekor egy 3. századi, Philippus Arabs császár idejéből származó római sírt találtak, amely szarkofágot, edényeket, valamint különböző pénzérméket tartalmazott.⁵⁴⁰ Az intézet területén vezetett át egykor a Savaria (Szombathely) felé vezető út, s e mellett helyezkedett el Scarbantia (Sopron) temetője. A feltárt területen talált sírköveket gondos kezelés után a régebbi sportpályán állították ki,⁵⁴¹ ezáltal voltaképp kerti elemként használták fel ezeket.

Az intézeti szobrok közül elsőként a névadó, II. Rákóczi Ferenc bronz mellszobra készült el, amely a jogelőd intézmény egykori tanára, Molnár Gyula ezredes alkotása volt. Az alkotást az 1927-28-as tanévben még beltéren, a tornacsarnok előtti előtérben állították fel, 1934-ben azonban kikerült a névadó szobrok megszokott helyére, a főépület előtti előkert közepébe. Ugyancsak meghatározó helyre került az első világháborúban elesett hősök tiszteletére készített emlékmű is, amely a fő közlekedési tengelybe eső, VII. számú tiszti étkezési épület főhomlokzata előtt, a későbbi Hősök terének elnevezett kis kert közepén került felállításra. A bronzból készült domborművet Khernál Kálmán tervei alapján Siklody Lőrinc szobrászművész alkotta.⁵⁴² A harmadik intézeti szobrot, Attila hun király szobrát – amely Vörös János szobrászművész alkotása volt – 1935-ben avatták fel a régi sportpálya mellett (183. kép).

E szobrok – kivált az Attilát mintázó alkotás – jól szemléltetik a korszak nacionalista, múltba néző politikáját. Mindazonáltal e szemléletmód kifejezésére még tisztább példának tekinthető az intézet egyes tereinek,

⁵³⁶ Bővebben ld. később.

⁵³⁷ Soós-Hradetzky Zoltán (1902-1992) százados, sportlövő, a soproni intézet sportvezetője volt. Az 1932-ben Los Angelesben rendezett nyári olimpián lövészet sportágban, kisbű puska kategóriában bronzérmét nyert.

⁵³⁸ CSERESNYÉS (1995) p. 90.

⁵³⁹ CSERESNYÉS (1995) pp. 90-91.

⁵⁴⁰ Uő. p. 40.

⁵⁴¹ Uő. p. 90.

⁵⁴² Uő. pp. 46-47., p. 50. és p. 161.

útjainak elnevezése (185. kép). Az 1935-ös Hősök emlékűnnepén⁵⁴³ leplezték le azokat a táblákat, amelyek e helyeket megnevezték. A nevek a névadó személyének megfelelően elsősorban a kuruc kornak állítottak emléket, azonban más, a régebbi magyar múltat idéző elnevezések is megjelentek. A főépülettől délre fekvő kert Czinka Panna cigányprímás (1711-1772) nevét viselte.⁵⁴⁴ A terület két északon fekvő útja a Bujdosó, illetve Rodostói út nevet kapta, a főépülettől a szemben elhelyezkedő VII. számú tiszti étkezdéig vezető utat Vak Bottyán kuruc generálisról (1643?-1709) nevezték el. A terület nyugati oldalán, a lőtér felett helyezkedett el a kis kiterjedésű Esterházy-kert, amely vélhetően galánthai gróf Esterházy Antal kuruc tábornagy (1676-1722) nevét őrzi. Az új sportpálya létesítésekor megszerzett területen még további három kert volt található, a nyugati oldalon Esze Tamás kuruc brigadérosról (1666-1708), a keleti felén pedig Mikes Kelemenről (1690-1761) és Béri Balogh Ádám kuruc brigadérosról (1665-1711) elnevezve. Az új sportpályát Bercsényi Miklós kuruc főgenerálisról (1665-1726), a régít pedig a mellette álló szobor alapján a régmúlt hősről, Attila hun királyról keresztelték el. Szintén a területen álló emlékműről kapta nevét a már említett Hősök tere is. Az Attila-sportpályától nyugatra eső részt Árpád-ligetnek hívták, itt helyezkedett el a Rákóczi-pihenő, a történelmi balladái kapcsán a korszakban különösen népszerű költőt felidéző Arany János-pihenő, valamint egy vezérőrnagyról, Szegheő Béláról elnevezett pihenő is.⁵⁴⁵

Az 1941-42-es tanévtől az iskola hadapródiskolaként folytatta tovább működését, s ennek megfelelően átalakításokra is szükség volt. A magasabb fokú képzés a testedzés fejlesztését is megkövetelte, ezért a Bercsényi-sportpálya mellett uszodát létesítettek. Habár az intézmény gyalogsági hadapródiskolaként funkcionált, a pilótaképzést is próbálták fellendíteni, ezért kedvező célzattal három, repülésre már alkalmatlan gépet helyeztek el a kertben, az Attila-pálya sarkaiban. Ezeket a repülőgépeket a növendékek kerti játékeszközként használhatták, felmászhattak rá, és bele is ülhetek.⁵⁴⁶

A hadapródiskola élete meglehetősen rövid lett, a második világháború folyamán ugyanis amerikai légítámadások érték az intézet területét. 1944. december 6-án még csak négy épület szenvedett súlyos sérülést, 1945. március 25-én azonban a bombázók majdnem minden épületet eltöröltek a föld színéről (184. kép). A soproni iskola tehát végleg megsemmisült, a romokat a háború után elbontották, s helyükre lakótelepet húztak fel. Az egyetlen megmaradt épület az utcafronton található parancsnoki főépület volt. A kert elemei közül csupán az Attila-szobor menekült meg, amelyet – miután a bombázások során sérülés érte – elástak a földbe, s csak évtizedekkel később, 1991-ben állították fel ismét, akkor már az iskola helyén épült lakótelepi környezetben (183. kép).⁵⁴⁷

M.7.14 Nagyvárad, M. Kir. Honvéd Hadapródiskola / M. Kir. Gábor Áron Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola

A nagyvárad katonaiskola egyike volt azoknak az intézményeknek, amelyek fennállásuk során kétszer is magyar iskolaként működtek. Az 1897. évi XXIII. törvénycikk értelmében létrehozott hadapródiskola az első világháború után az elcsatolt területekkel Romániához került, ezért egészen az 1940-es évek területi revíziójáig kikerült hazánk katonai iskolarendszeréből. Abban a két – meglehetősen rövid – időszakban azonban, amíg magyar iskolaként működhetett, nagyvonalú kialakításával katonai iskolakertjeink egyik legszebb példájává vált.

⁵⁴³ 1924-ben bevezetett ünnep, amely a korszak nacionalista politikáját hangsúlyozta. Minden május utolsó vasárnapja. 1924. évi XIV. tc. az 1914/18. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről.

⁵⁴⁴ A hagyomány szerint ő írta a Rákóczi-indulót, amely valójában jóval később, a 19. század elején keletkezett.

⁵⁴⁵ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 211. d. Sopron, Rákóczi F. m. kir. reálintézet. Helyszínrajz. 1935. május

⁵⁴⁶ CSERESNYÉS (1995) p. 100.

⁵⁴⁷ Uő. p. 87. és p. 223.

A hadapródiskola a város déli felében létesült, a város által rendelkezésre bocsátott 28 kataszteri hold nagyságú rendezett, fásított területen, amelynek nagy része a kisajátítás előtt bolgár kertészek tulajdonát képezte.⁵⁴⁸ Vélhetően a már az építés idején is rendezett terület nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy látványosabb díszkert létesülhessen, mivel már ekkor több idős, beállt fa uralta a területet. Az iskolát Alpár Ignác négyszáz fő számára tervezte meg, a főépületen kívül még további nyolc épület készült, amely gyors felépítés után 1898. október 4-én került átadásra.⁵⁴⁹

Az Alpár által készített átnézeti tervrajzon a korra jellemző, perecelő utakkal feltárt és kör, illetve ellipszis alaprajzú teresedésekkel ellátott kertkialakítás látható (*146. kép*). Az egybefüggő kert több kisebb részre osztható. A legelegánsabb kialakítást a főépület körüli területrészt kapta: a főbejáratról a főépület felé széles sétány vezetett, amelyet két nagyobb teresedés tört meg, közvetlenül a főbejárat után egy kör alakú, míg a főépület előtt egy félkör alaprajzú teret alakítottak ki. A főbejáratnál fekvő kör alakú téren vélhetően virágkiültetést takar a kettős vonallal rajzolt négy kis térrész, amely jelzi, hogy a kiültetés elkerített vagy szegéllyel ellátott volt.

A fősétány mellett két oldalon egy-egy ferde oldalsétány is látható, ezeken kívül pedig egy-egy íves vonalú út indult a főépülettől, amelyek az iskola oldalkijárataihoz vezettek. A terület ezen felén elhelyezkedő zöldterületet több kisebb úttal is áttörték, mindvégig megtartva azonban a szimmetrikus, nagyszabású kialakítást.

A főépület hátsó homlokzatához kapcsolódóan, a két oldalszárny által bezárt cour d'honneur-ben egy-egy négy részre osztott, lekerekített sarkokkal kialakított (gyepes) parter helyezkedik el, középen szökőkúttal. Az oldalszárnyak végében pedig mindkét oldalon egy-egy játszótérnek nevezett terület található.

A terület többi kertrészletében a szimmetria kevésbé érvényesült, ez jól mutatja a kertrészletek hierarchiáját is. Némileg szimmetrikus kompozíciót láthatunk még a tisztí épület előtt, azonban a legtöbb területen mégis a perecelő utak és kör alaprajzú teresedések hálózata a jellemző. Egy kisebb kertrészlet található még az altiszti épület körül, ahol – csakúgy, mint az említett tisztí épületnél – játszóhelyet létesítettek a családok részére. Ezek mellett a kórház épülete körül található még fontosabb díszkert, az említett kialakítási móddal.

Alpár Ignác kertterve több-kevesebb változtatással biztosan megvalósult, ugyanis a későbbi helyszínrajzok mindegyikében fellelhető az eredeti kialakítás nyoma (*147., 150-152. kép*). A főbejáratnál elképzelt kör alakú virágkiültetés azonban más módon készülhetett el, a későbbi helyszínrajzok mindegyike egyöntetűen más kialakítást mutat. Valószínűleg a főépület belső udvarában sem építették ki a partereket, ez sem látszik a későbbi rajzokon. Mindazonáltal a főépület előtti területen, a díszes növénykiültetés hangsúlypontjaként e kertben is Ferenc József mellszobra kapott helyet (*148. kép*).

Az iskola és kertje időközben folyamatos átalakításon ment keresztül. 1903-ban például a korábbi kavicsburkolatokat úgynevezett „Körös-köre”, tehát szilárd alapú burkolatra cserélték ki. Néhány helyen pedig keramit szegélykövel ellátott aszfaltburkolatot is alkalmaztak.⁵⁵⁰

Az évek folyamán elvégzett átalakítások, fejlesztések során több új építmény is helyet kapott a területen. Egy 1913-as helyszínrajzon háromszárnyú üvegház látható a kert északi felén, a tisztí kert mellett (*147. kép*). Ez

⁵⁴⁸ TÓTH (1998) p. 7. Más források 26, illetve 22 holdat említenek. PÉTER I. (2002) p. 160., valamint PÉTER I. (2005) p. 216. Az átadott terület nagyságától függetlenül azonban a honvédség vélhetően csak 22 holdat használt fel, egy 1917-es helyszínrajzon ugyanis 22 hold és 280 négyszögöl területkimutatás szerepel. HM HL Kat. Obj. Ép. A. 171. d. Nagyvárad. 1913-1917. *A m. kir. nagyváradai honvéd hadapródiskola új villamos kábel vezetékének vázlata.*

⁵⁴⁹ TÓTH (1998) p. 7.

⁵⁵⁰ Az aszfaltjárdák 1,80 méter szélesek, kocsjátjárók esetében 4 méter szélesek voltak. A burkolat rétegrendjéről is pontos adatokat közöltek, a 3 cm vastag egyenletesen gyömöszölt és hengerelt aszfaltot 10 cm betonlapra helyezték (a főépület környezetében 5 cm-t 15 cm alapra), a keramit szegélykö szintén betonlapú volt. HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 169. d. Nagyvárad. 1901-1944. *Költségvetés a m. kir. nagyváradai honvéd hadapród iskola épületein az 1903. évben végrehajtandó földmőkicserélési és átalakítási, illetve tatarozási munkákról.*

előtt helyezkedik el a tiszti kerti pavilon, amelyet a tisztek számára kifejezetten szórakozás céljából létesítettek.⁵⁵¹ E helyszínrajz az uralkodó, Ferenc József, valamint Erzsébet királyné szobrát is ábrázolja. A király mellszobra a többi iskolához hasonló módon már a felavatáskor helyére került, a legrepresentatívabb helyre, a főbejáratnál a főépület felé vezető tengely vonalába. Erzsébet királyné szobra is a többi iskolában felállított Erzsébet-szoborral egy időben került a kertbe, a századforduló után, 1903-ban. Ez utóbbi szobor felállítása környezetének nagyfokú átalakítását is magával vonta; a hátsó kertben, az üvegház közelében elhelyezett alkotás két koncentrikus kör középpontjában helyezkedett el, a belső kör vélhetően burkolt volt, míg a külső gyeppel borított, amelyet sugárirányú utak szeltek keresztül. Ezt a kör alakú teret Erzsébet-ligetnek nevezték. Habár az említett helyszínrajz nem ábrázolja, 1901-ben egy másik szobrot is felavattak az iskola területén, pontosabban az intézet főbejárata előtt: Nagyvárad híres szentje, a győztes katona, Szent László ércből készült mellszobrát.⁵⁵²

A díszkertek mellett a területen természetesen gazdasági célt szolgáló kertrészek is elterültek. Az iskolaterület nyugati oldalán keskeny sávban zöldségeskert húzódott, amelynek délnyugati végében gazdasági udvart helyeztek el. A kert délnyugati felében, a kórház és a gazdasági udvar között helyezték el az istállót, lovardákat, s ezen a területen létesítettek egy kisebb ugratókertet is. A dísz- és haszonkerti részek az intézet szélső területein helyezkedtek el, a fennmaradt hatalmas belső téren pedig sport- és gyakorlóterek biztosították a növendékek megfelelő testi, fizikai képzsét.

A hadapródiskola kertjének kialakítása mellett a város gondot fordított arra, hogy maga az iskola környezete is méltó legyen e nagyszabású intézményhez. A környezet rendezéséhez tartozott az intézet déli határa mentén folyó Pece-patak vizének – az időszakos áradás elkerülése érdekében – árapasztó csatornába való vezetése, amelyet ezen a szakaszon 1899-re el is végeztek. Az intézettől nyugatra a Rhédey-kert terült el, amely már akkor a város kedvelt pihenőhelye volt (149. kép). E terület, illetve az intézet körül az építéssel egy időben, 1898-ban rendezési munkákat, parkosítást végeztek. Ahogy a korabeli helyi újságban is megírták, „*A honvédhadadród /sic!/ iskolának négy épülete már fel van építve, az iskola óriási udvarát szép kőfallal kerítik be, az országutnak másik oldalán pedig, a hol eddig tököt, káposztát és egyéb kerti növényeket természetek a bolgárok, csinos parkot csinálnak. Az előmunkálatok után itélve a Rhédey-kert környéke a városnak egyik legdiszesebb helye lesz.*”⁵⁵³

A nagyváradai iskola területe 1940-ben került ismét hazánkhoz, ekkor alapították meg a honvéd hadapródiskolát. Az intézet területe szinte teljes mértékben megőrizte első világháború előtti kialakítását, ezért e helyt csak a hadapródiskola néhány éves fennállása alatt történt változásokat említem meg.

A korábbi díszkerti területek legnagyobb módosítása az Erzsébet-liget körül történt. Az ide 1941-ben felépített uszoda ugyanis a korábbi kör alaprajzú, sugaras útvonalakkal kialakított teret megszüntette,⁵⁵⁴ csupán a belső kör maradt meg (151-152. kép). A többi kertrészlet változatlan maradt – természetesen az uralkodó szobra ekkor már nem állt az épület előtt. Némi változás látható a gyakorlótéren, ahol időközben egy nagy futballpálya létesült.

Az intézet telkéhez 1941-ben egy további, a korábbi rész délnyugati oldalához csatlakozó területet kapcsoltak (150. kép).⁵⁵⁵ Ezen a térségen alakulótereket, hajtópályát, valamint nyári tornateret hoztak létre. Ez

⁵⁵¹ HM HL Kat. Obj. Ép. A. 171. d. Nagyvárad. 1913-1917. M. kir. honvéd hadapródiskola Nagyváradon. *Helyszínrajz.*

⁵⁵² PÉTER I. (2002) p. 160.

⁵⁵³ NAGYVÁRAD. 1898. április 3. p. 5.

⁵⁵⁴ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 172. d. Nagyvárad, *Helyszínrajz.* Felvétel 1918. január 21-én, helyesbítve 1941. április 19.

⁵⁵⁵ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 172. d. Nagyvárad, *Megszerzendő új terület és építendő új épületek.* 1941. május 21.

utóbbtól nyugatra egy kisebb díszkert kialakítására is jutott hely; egyenes vonalvezetésű utakkal feltárt, több téglalap alakú térre osztott kert volt, középen kör alakú teresséssel. A szigorú szimmetriával elkészített díszkert a korábbi kertrészek szabálytalanabb kialakítását ellensúlyozta, csakúgy, mint az új területen ültetett fasorok.

A hajtópálya kialakítása is beleillett ebbe a szigorú, letisztult vonalakkal létrehozott szabályosságba. A tér két kör- és egy belső pályából állt, kívül helyezkedett el a vágtpálya, eggyel beljebb az akadálykert, a legbelső tér pedig a hajtópályát képezte. A pályákat a keleti oldal kivételével három oldalról fasorral választották el egymástól.⁵⁵⁶ A hajtópályától nyugatra, az új terület legszélén helyezték el az iskola kertészetét, a telek és a Pecepatak közötti keskeny sávban pedig veteményes kertet alakítottak ki.

M.7.15 Hajmáskér, Cs. és Kir. Tüzérségi Lövőiskola

A korszak utolsó felében, a 20. század fordulóján a császári és királyi közös hadügyminisztérium hatalmas építkezésbe kezdett. Néhány év leforgása alatt a Veszprém megyei Hajmáskéren felépítették a Monarchia legnagyobb katonai komplexumát (153-155. kép). A Cs. és Kir. Tüzérségi Lövőiskola néven ismert együttes a katonai objektumok minden típusát magában foglalta: területén továbbképző iskola, laktanya, istálló, kórház, kiképző tábor és majorság is megtalálható volt, a világháború alatt pedig hadifogolytáborként szolgált.

Az együttes építése több fázisban történt. A kincstár 1901-ben vásárolta meg 1800000 koronáért az akkor 8800 kataszteri hold kiterjedésű területet, amelyet lögyakorlatokra használt. Az elhelyezés kezdetben meglehetősen körülményesen, a szomszéd falvakban történő beszállással valósult meg. Ennek kiküszöbölése érdekében a hadügyminisztérium a megfelelő elhelyezésre alkalmas további 52 kataszteri hold területet vásárolt a község keleti határában.⁵⁵⁷ Az úgynevezett belső tábor „A” csoportjának építését 1906 áprilisában kezdték meg, költségeinek fedezésére a közös rendkívüli tüzérségi és felszerelési hitelből négy millió koronát, valamint ezt kiegészítve 1909-ben még további 1,6 millió koronát bocsátottak rendelkezésre. A kivitelezést Kondor Márton és Feledy József építómesterek vezették, s a telep 1909. december 27-ére már megkapta a használati engedélyt, a következő év áprilisában pedig már ténylegesen használatba is vette a közös hadsereg.⁵⁵⁸ A belső tábor „B” csoportját 1912 és 1913 között építették fel, nagyjából 28 kataszteri hold területen, s kezdetben az újonnan alakult magyar királyi 7. honvéd tüzérezred részére szolgált elhelyezésül.⁵⁵⁹

Az úgynevezett külső tábor I. csoportját a háború alatt, 1915 és 1916 között építették ki, a hadifogolytábor őrzészlőaljának elhelyezése céljából (156. kép). A 10 hold és 588 négyszögöl kiterjedésű telep épületei később elsősorban tiszti lakásokként szolgáltak, valamint itt tartották az egyesített altisztképző tanfolyamokat is. Ugyancsak a háború alatt épült fel a III. csoport, a kórház is, 42 hold és 679 négyszögöl területen (168. kép).⁵⁶⁰

A telep főépülete a belsőudvaros, főhomlokzatán középen víztoronnyal ellátott parancsnoki épület volt, amely az együttes keleti felén helyezkedett el (157. kép). Ennek környezetében reprezentatív kertet alakítottak ki. A főbejárathoz széles sétány vezetett, amely körül nyírt pázsit és örökzöld növényekkel kialakított zöldterület feküdt. Az épület hátsó homlokzata egy mesterséges kis tóra nézett, amelyen kovácsoltvas tartószerkezetű, nyírfakorlással ellátott robusztus híd ívelt át (158-159. kép). A tó mellől természetesen nem hiányzott állandó kiegészítő eleme, a

⁵⁵⁶ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 173. d. Nagyváradi, *Helyszínrajz*. 1943.

⁵⁵⁷ DORNYAY (1927) p. 120.

⁵⁵⁸ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 101. d. Hajmáskér, *Belső tábor, ingatlan-nyilvántartás*. S. a. [1927 és 1935 között.]

⁵⁵⁹ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 101. d. Hajmáskér, *Belső tábor, ingatlan-nyilvántartás*. S. a. [1927 és 1935 között.] A magyar honvédség 1912-ig csak gyalogos és huszárcsapatokkal rendelkezhetett, 1912 után nyílt először lehetőség tüzérsapatok felállítására is.

⁵⁶⁰ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 101. d. Hajmáskér, *Külső tábor, ingatlan-nyilvántartási adatok*. S. a. [1927 és 1935 között.] A II. csoport ingatlan-nyilvántartása nem maradt fenn, ennek építési ideje ezért ismeretlen.

fűzfa sem. A főépület körüli kertkialakítás a késő tájképi, historizáló kertek tipikus példája volt, percelelő kavicsos útjai az egész területet behálózták.

A telep többi részén, jóllehet az alkalmazott növények – örökzöldek, gyep – ugyanazok voltak, mégis más irányzat érvényesült. A tisztai lakóépület, valamint a tisztai kaszinó előtti terek fő jellemzője a szabályosság volt (160. kép). A parterszerű gyepes térségek szélére kisméretű örökzöldeket és csemetéket ültettek, a gyeppen pedig néhol – szintén szabályosan és szimmetrikusan – kisebb csoportokat alakítottak ki. A kaszinó előtti lépcsőzetesen lemélyített parterszerű gyepes felület az egykori labdagyepet is felidéri. Az együttes területén több helyen kerti pavilonok, kisebb díszkertek létesültek (161-166. kép), azon részeket, amelyek sűrű beépítésük miatt alkalmatlanok voltak nagyobb kert létesítésére, többnyire fasorokkal látták el (167. kép).

M.7.16 Marosvásárhely, Cs. és Kir. Alreáliskola / M. Kir. Csaba Királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola

A marosvásárhelyi Cs. és Kir. Alreáliskola a többi iskolához képest viszonylagos késéssel épült fel, ennek következtében a katonaiskolákra általánosan jellemző historizáló stílusiránnyal szemben ez az épület már a szecesszió jegyében született (169. kép). Az iskola építésére azért volt szükség, mert a kismartoni Cs. és Kir. Alreáliskolát át szerették volna telepíteni az erdélyi városba. Az intézetet a város saját költségén építtette fel, majd bérbe adta a katonaság számára. Az építkezés 1906-ban kezdődött, s 1908-ban már meg is indult az oktatás. Kivitelezése a budapesti Grünwald Testvérek cégéhez köthető.⁵⁶¹

Mivel az iskola Monarchia idejére vonatkozó anyagait a trianoni békeszerződés határozataként már az 1920-as években át kellett adni Romániának, sem a HM levéltára, sem pedig a bécsi Kriegsarchiv nem tárol erre vonatkozó információkat. Tovább nehezíti a kutatást, hogy az iskola irattára a második világháború alatt megsemmisült, ezért a romániai archívumokban sem áll rendelkezésre kielégítő forrásanyag, így csupán néhány fennmaradt térképre és képi forrásra támaszkodhatunk az iskola kertjének elemzésekor.

A város északkeleti szélén, 16 kataszteri holdon⁵⁶² felépített iskola (170. kép) az erdővel borított Somostető tövében terült el. Az iskola elhelyezésére szánt terület a város többi részéhez képest magasabban helyezkedett el, így a felépített iskola mintegy uralta a települést (171-172. kép). Maga a telek is lejtős területen helyezkedett el, amely megkövetelte a komolyabb tereprendezést, rézsűk, támfalak készítését (173. kép). Az eredetileg kétszintes, két oldalszárnyas főépület az utcafronttól kissé beljebb helyezkedett el, az előtte kialakuló nagyobb teresedést lépcsős bevágással tették vízszintessé (174. kép). A többi iskolától eltérően itt nem alakítottak ki allét a főtengely vonalában, az utak az épület két oldalán vezettek el, s csak közvetlenül az épület előtt kapcsolódtak egymáshoz. A két oldalsó út közötti területen, a bevágásban gyeppel borított, díszfákkal és cserjékkel beültetett zöldterületet hoztak létre, padokat helyeztek el. Az alkalmazott növények között külön figyelmet érdemeltek a különböző örökzöldek. A főépület mögötti terepet szintén rendezni kellett, ez a terület szolgált ugyanis az iskola gyakorlóteréül (175. kép).

A marosvásárhelyi iskola volt az utolsó, amely a Monarchia idejében létesült. Az 1910-es években a katonaság már nem alapított újabb oktatási intézményt, a régiakat azonban a fent vázolt módon tovább fejlesztette, módosította, némelyiket az első világháború ideje alatt is. 1918 azonban a legtöbb iskola életében fordulópontot jelentett. Több intézmény megszűnt (Sopron, főreáliskola, Hajmáskér), mások véglegesen vagy ideiglenesen elkerültek hazánktól (Kismarton, Fiume, Nagyszeben, Károlyváros, Temesvár, Pozsony, illetve az 1940-es évekig Kassa, Nagyvárád, Marosvásárhely), megint mások pedig más néven folytatták az nevelést (Kőszeg, Sopron,

⁵⁶¹ CSEPREGHY (2002) p. 28.

⁵⁶² HL TANINT. V. 21. M. Kir. „Csaba királyfi” honv. gyorsfegyvernemi hadapródiskola, Marosvásárhely. 1. d., *M. kir. „Csaba királyfi honvéd gyorsfegyvernemi hadapródiskola. Emlékkönyv. (Bp. 1942. évi március hó 6-án)* s. p.

leánynevelő intézet, Budapest, Hűvösvölgy, Pécs). A budapesti Ludovika Akadémia maradt az egyetlen olyan intézmény, ahol továbbra is töretlenül folyt a katonai oktatás.

A második bécsi döntés Marosvásárhelyt is visszacsatolta Magyarországhoz. A visszakapott városban az egykori császári és királyi alreáliskola helyszínén megkezdődött a M. Kir. „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola felállítása, amely 1941. október 2-án nyitotta meg kapuit.

Az első világháborút követő időszakban román alreáliskolaként működő épületben helyreállításokat és átalakításokat is el kellett végezni, továbbá – az iskola fegyverneméből következően – garázs és istálló építésére is szükség volt. Ehhez kiváló területet biztosított a város, amikor a telek délnyugati határán egy két és fél holdnyi területet ajándékozott az építkezéshez. Ezenfelül pedig további 16 hold erdőt ajánlott fel az északkeleti oldalon.

Az építkezés két évre elosztva összesen 3200000 pengőt tett ki, az építkezést a honvéd építési igazgatóság megbízásából Czigler Arnold mérnökkari őrnagy vezette. Mivel az iskola kialakításának elsődleges célja a háborús időszakban a gyors altisztképzés volt, az építkezéseket is a lehető leggyorsabban és legtakarékosabban oldották meg. Ezért vélhetően a kert kialakítására ekkor nem fordítottak nagy gondot, az iskola környezete ezért a már évtizedekkel korábban kialakított formájában maradt (176-178. kép).⁵⁶³

M.7.17 Budapest, Hungária körút, Honvéd Hadiakadémia

A budapesti „Hungária körúti tiszti szállót”, vagyis a Honvéd Hadiakadémiát 1920-ban hozták létre a Hungária körúton álló gróf Pálffy János tüzérségi laktanyában (186-187. kép). A laktanya területét két oldalról egy-egy másik laktanya, a Ferenc József lovassági, illetve a gróf Andrássy Gyula laktanya határolta, hátsó, keleti határát pedig a Zách utca képezte, emögött már csak raktárak, lovardák és kocsiszínek álltak.

Kezdetben két épületet alakítottak ki az iskola számára, a Hungária körútra néző kétszintes főépületet, valamint a mögötte hosszan elnyúló tiszti lakóépületet. A főépületet a díszes vaskerítéstől gondozott előkert választotta el,⁵⁶⁴ ez vélhetően még a korábbi, monarchiabeli laktanya kialakításakor létesült, a laktanyák legelső, főépülete körül ugyanis akkoriban többnyire mindig létesítettek díszes kiültetéseket. A főépület mögött pedig egy nagyobb területű, koros fákkal és virágos díszcserjékkel parkosított térség helyezkedett el, utóbbiban tenispályát is létesítettek. Az épületek falait vadszőlővel és borostyánnal futtatták be.⁵⁶⁵

A tiszti lakóépület mögött, arra merőlegesen négy istálló állt, amely mögött a nyitott és fedett lovardáig ismét egy parkosított kertrész terült el. Az iskola északkeleti sarkában, a Zách és Hős utca találkozásánál épült ki az intézet kertészete, ahol üvegtetős melegágyakat létesítettek. Helyére azonban az 1939/40-es tanévben új legénységi épületet emeltek, a melegágyakat és a kertészet többi elemét ezért ekkor kissé nyugatabbra, a Hős utcai kerítésfal mellé telepítették. A '30-as évek végén az istállók mögötti kertrészben egy uszodát is felépítettek.⁵⁶⁶ Mindezekon kívül a legénységi, tiszti és altiszti lakóépületek ablakainak díszítésére használtak még ebben a korszakban különböző növényeket, elsősorban virágos évelőket.⁵⁶⁷

⁵⁶³ HM HL TANINT. V. 21. M. Kir. „Csaba királyfi” honv. gyorsfegyvernemi hadapródiskola, Marosvásárhely. 1. d., M. kir. „Csaba királyfi” honvéd gyorsfegyvernemi hadapródiskola. Emlékkönyv. Budapest, 1942. március 6. (kézirat) s. p.

⁵⁶⁴ OROSZI (2001) p. 83.

⁵⁶⁵ Uő. p. 86.

⁵⁶⁶ Uő. p. 88.

⁵⁶⁷ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 46. d. Budapest, Hadiakadémia. Lakóépületek homlokzati rajzai. 1940.

M.7.18 Jutas, M. Kir. Kinizsi Pál Honvéd Altisztképző és Nevelőintézet

A jutasi tábor, amely a Veszprém városa által átadott területen épült fel a település északi felén, eredetileg, 1915-től 1921-ig katonai kórházként szolgált, 1924. szeptember 15-én határozták el az altisztképző intézet megalakítását, amely a korábban (1924-ben) felállított, ám működésképtelen örkényi altisztképző szerepét vette át. Az iskola funkcióinak megfelelően számos átalakítási és bővítési munka vette kezdetét, amely 1935-ig folyamatosan haladt, majd 1940-től felgyorsult iramban folytatódott egészen az iskola megszűnéséig, 1944-ig. A ma is látható főépületet 1928-ban építették fel, a korra jellemző jellegzetes stílusban (188. kép). Az épület külső homlokzata jól mutatja a kor ideológiai beállítottságát: a történelmi Magyarország már szinte legendás alakjait sorakoztatták fel egy-egy szobor alakjában. Helyet kapott a homlokzaton Kinizsi Pál, Jutas vezér, Árpád vezér, valamint Szent László király szobra is.⁵⁶⁸

A terület kezdetben 31 kataszteri hold és 495 négyszögöl kiterjedésű volt,⁵⁶⁹ ezt azonban 1944 decemberéig, az intézet megszűnéséig folyamatosan növelték. Habár a helyszínrajzok nem ábrázolják (189. kép), az iskola korábbi funkciójából egyértelműen következik a díszkertek jelenléte.⁵⁷⁰ Ezt több korabeli képeslap is bizonyítja. A helyszínrajzokon csupán az épített elemek láthatók – három filagória, valamint egy virágház is –,⁵⁷¹ a képeslapokon azonban jól látszik az épület környezetének kialakítása is. A hátsó homlokzat előtt hatalmas kiterjedésű térség található, amelyet alakuló-, gyakorlóterként használtak. A teret oldalai mentén gypsávban felváltva ültetett örökzöld és lombos fák keretezték, amelyek mentén padok is találhatóak, a gypsávok pedig alacsony, fehér színű korláttal voltak körbevéve (190. kép). A főépület előtt, az utcai oldalon továbbá egy szökőkút is állt, kör alakú medencével, közepén emberalakkal díszített, kéttálcás csobogóval (192. kép). E körül, a főépület közvetlen közelében már elsősorban kisebb cserjékkel és gömbfákkal szegélyezték az út mentét (191. kép). A belsőbb kerti részek új kialakítása szintén látható több képeslapon is. A murvával szórt utak mentén fasorokat telepítettek, a csemetéket pedig fehérre festett, színes üveggömbökkel díszített keskeny oszlopokhoz erősítették, amellyel nemcsak a fáknek adtak védelmet, hanem a még be nem érett fasort is díszessé tették (193-194. kép). Az utakat több helyen – alkalmas helyszínrajz hiányában pontosan nem megállapítható elhelyezkedésű – teresedések szakították meg, ezek közepén szőnyegágyat és egyéb növénykiültetést helyeztek el, amelyeket különlegesebb növényekkel – például páfránnyal – hangsúlyoztak (194. kép). A kertkialakítás igényességét mutatja a már említett filagóriák jelenléte is. Ezek egyike például hatszög alaprajzú ácsolt építmény volt, amely háromszintes tetőszerkezetével kínaizáló hatást keltett. Az utak mellett nagy kiterjedésű gyepfelületek terültek el, ezekben szintén többféle – évelőágyakból, szőnyegágyakból, cserjékből, illetve félcserjékből létrehozott – kiültetés sorakozott egymás után.

A fentebb említett főépületi szobrokon túlmenően a kor ideológiai háttérének, politikai szellemének érdekes kifejeződését mutatja a parancsnoki épület és környezetének együttese is. Az épület oldalán különféle nacionalista és irredenta festmények találhatóak (a történelmi és a Trianon utáni Magyarország összevetése, a hármas halom a kettős kereszttel, valamint a magyar címer), amelyeket a felfutó növényzet keretez, s tesz hangsúlyossá (195. kép).

⁵⁶⁸ PARDI – FÖLDESI (2001) pp. 186-187.

⁵⁶⁹ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 105. d. *Kinizsi Pál csapataltisztképző intézet, Jutas*.

⁵⁷⁰ Az épületek elhelyezése és kialakítása az egyes helyszínrajzokon egymástól teljesen eltérő, mindazonáltal a mai valós állapotoknak egyik sem felel meg, ezért ezekre jelen esetben nem alapozhatunk kellő biztonsággal.

⁵⁷¹ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 105. d. *Kinizsi Pál csapataltisztképző intézet, Jutas*. Két helyszínrajz, év nélkül.

M.7.19 Örkénytábor, M. Kir. Honvéd Lovagló Tanárképző és Hajtőiskola

Az örkénytábori lovaglótanár-képző és hajtőiskola 1929-ben létesült, egy korábbi laktanya mellett.⁵⁷² Az iskola nagyszabású kialakítással épült, amelynek során nem csupán az egyes építmények, hanem azok elrendezése, valamint környezetének kialakítása is maximális figyelemben részesült. Ez mind a szerkezetek, mind pedig az egyes terek méreteinek, valamint elemeinek kiképzésében megmutatkozott (196-197. kép).

Az iskolatelep – ezen belül a különböző kertrészek – elrendezése az alábbi pontok figyelembevételével történt meg: „1. A telep rendeltetésének leginkább megfelelő elrendezés az oktató és adminisztrációs munka zavartalan és lehetőleg gazdaságos biztosításával. E célt szolgálják az egyszerűen, világosan vezetett úthálózat, a közbeiktatott terek, a rendeltetés szerint egybetartozó vagy egymás szomszédságába kívánatos létesítményeknek szerves nagy egységekbe foglalt rendezése. /.../ 2. Egészséges, levegős és világos elrendezés. E célból az egyes épületek kellő távolságra helyeztetek egymástól az égtájak és az uralkodó északnyugati szélirány tekintetbe vételével, különösen az istállóknál és a lakótelepnél. /.../ A zaj, lárma és por különösen a lakóépületektől és az adminisztrációs munka helyiségeitől van távoltartva azzal, hogy a gazdasági kert a lakásokhoz tartozó veteményes kertek és a tisztai lakótelep parkrészelei vannak egyfelől az alakuló tér másfelől közbehelyezve.”⁵⁷³

A beruházás megközelítően 7.5 millió forintba került, amelynek mintegy tizedét, 700.000 forintot tett ki az utak, terek, vágtapályák kialakítása, valamint a parkírozás és a fásítás. E költségeken felül történt meg a különböző sport- és akadálypályák kialakítása, valamint négy nyitott lovarda, illetve egy üvegház felállítása is, utóbbi 25.000 forintba került.⁵⁷⁴ A számok arányából látható tehát, hogy meglehetősen nagy gondot fordítottak az építmények környezetének kialakítására. Ez a helyszínrajzon is jól látható (197. kép). A terület teljes egésze parkosított, a hajtópályák, a nyári uszoda, valamint a tenispályák is ebbe a kerti környezetbe illeszkednek. A kert a percelelő utakkal kialakított kései tájképi kert és a szabályosabb, kör, illetve téglány alakú terekkel, egyenes utakkal létrehozott modernebb kialakítás keveréke, pontosan megfeleltetve ezeket a különböző kerti megoldásokat az uralkodó hierarchiának; a fontosabb épületek környezetében – mint amilyen a tisztai étkezde épülete – geometrikusabb kialakítást láthatunk, míg a távolabbi, elszigeteltebb területeken szabadabb vonalvezetésű utak szelik át a növénykiültetést. Ahol hely híján a parkosítás elmaradt, egy-egy fasorral mégis díszítették a területeket (198-199. kép).

A kert egyik legreprezentatívabb tere a nőtlen tisztai főépület, valamint a tisztai étkezde előtti tér (200. kép). E terek kiemelkedő szerepét közvetlenül mutatja a növénykiültetés módja is. Az egyenes tengely mindkét kertrészben egy kör alakú kiültetéshez vezet, amelynek közepén díszes szökőkút áll. A tisztai főépület előtti szökőkút egy kör alakú medencében állt, közepén kővel kirakott kis halmon álló háromtálcás csobogóval (201-202. kép). A medencét keretező kiültetések alacsony puszpángszegéllyel voltak körbevéve, a belső részekben nyírt gyepfelületen különböző cserjéket és örökzöldeket ültettek. Külön említésre méltó e kiültetések közül az egyik – a helyszínrajzot tekintve vélhetően a medencétől délre, az épület irányában fekvő –térész, amely az említett kialakításon túlmenően egy nagyméretű szőnyegágyat is tartalmaz. A szőnyegágy egy kiemelt térségen, a medence irányában megdöntve készült, s egy lovával ugrató lovaszt ábrázolt virágokból kiültetve (201. kép). Ez a kialakítás 1931 körül készülhetett, az 1931-es helyszínrajzon ugyanis már szerepel, ellenben egy korábbi helyszínrajz még sem a nőtlen tisztai épületet nem ábrázolja, sem pedig az ahhoz tartozó kertrész egységes kialakítását (196. kép). Ez utóbbin ezt a területet még

⁵⁷² A laktanyában alakult meg 1924-ben a fentebb említett altisztképző iskola, amely egy év után Jutasra költözött.

⁵⁷³ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 186. d. Örkénytábor. M. kir. honvéd lovagló tanárképző és hajtőiskola tervezete. Műleírás és aproximatív költségvetés. 1929. október 5. p. 1-3. A telep ily módon történő elrendezése a Monarchia idejében létesített laktanyák útmutatásait hűen követi. Vö. ÚTMUTATÓ (1879)

⁵⁷⁴ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 186. d. Örkénytábor. M. kir. honvéd lovagló tanárképző és hajtőiskola tervezete. Műleírás és aproximatív költségvetés. 1929. október 5. p. 11.

meglehetősen rendszertelenül futó utak hálózák be, s maga a telek mérete is csupán feleakkora volt, mint 1931-ben. A később kiépített területek helyén itt még gyümölcsös, illetve szántóföld fekszik.

Az örkényi táborhoz további hatalmas kiterjedésű területek is csatlakoztak, többek között egy vadaskert,⁵⁷⁵ valamint vágtapályák (203. kép), pólópálya, egy lövölde, illetőleg egy úgynevezett kísérleti állomás is. Ez utóbbi a tábortól meglehetősen távol, erdőtől rejtve helyezkedett el, bejáratánál azonban itt is kialakítottak egy kisebb kertet (204. kép).

M.7.20 Nagykároly, gr. Károlyi István Honvéd Tiszti Fiúnevelő Intézet

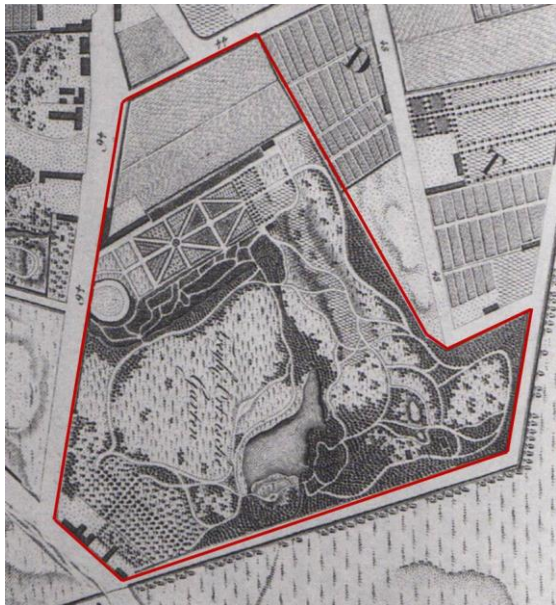
1940 őszén Nagykároly is magyar fennhatóság alá került, s ez lehetőséget adott arra, hogy egy új katonaiskolát nyissanak a városban. Az intézet nem a korábban megszokott iskolatípusok szerint, hanem egy addig még nem alkalmazott, kollégiumi módon alapult, a növendékek oktatása a városi piarista iskolában történt, s csak elhelyezésük, nevelésük jellege öltött katonai jelleget.

Az intézet számára gróf Károlyi Gyula volt miniszterelnök felesége, Károlyi Melinda grófnő felajánlotta a településen álló várkastélyát, amelyben 1941. augusztus végén nyílt meg a gróf Károlyi István Honvédtiszti Fiúnevelő Intézet.⁵⁷⁶ Mivel a kastély gazdagon kialakított, historizáló kertjében az intézet működésének mindössze három éve alatt nem történt olyan jellegű változás, amely a katonaiskola jelenlétére utalt volna – a gyakorlóterek is a kastélykerten kívül létesültek –, e kert részletesebb elemzése szükségtelen (205. kép).

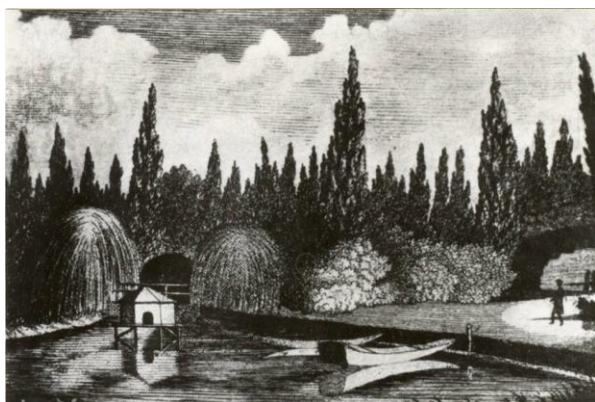
⁵⁷⁵ HM HL KAT. OBJ. ÉP. A. 185. d. *Örkénytábor*.

⁵⁷⁶ HOLLÓS (2003) p. 13.

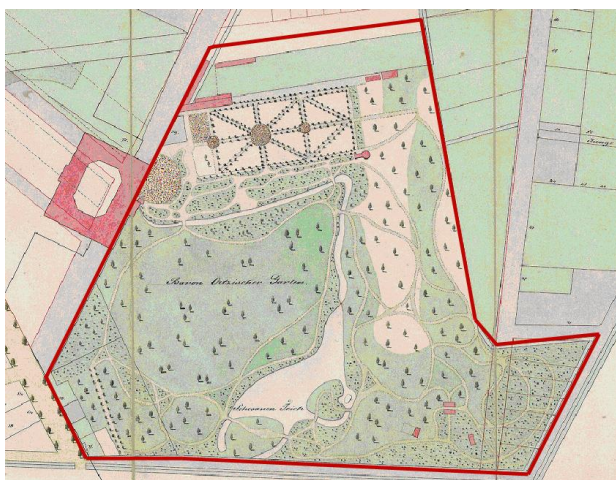
PEST – BUDAPEST, LUDOVICEUM

4. kép: Az Orczy-kert 1810-ben

5. kép: Csónakázó tó az Orczy-kertben, 1803

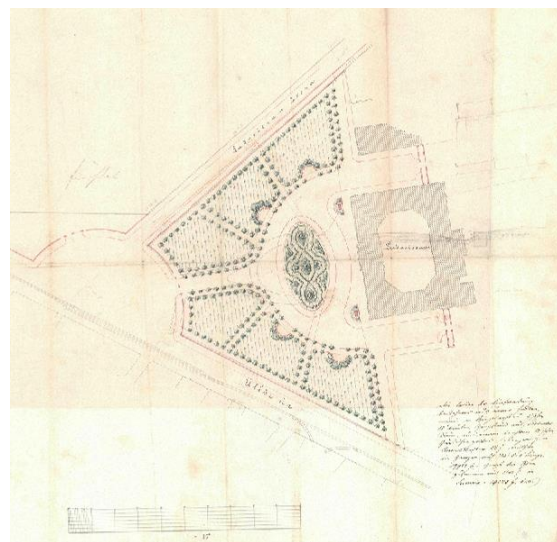
6. kép: Az Orczy-kert 1828-ban, a Ludovika Akadémia tervével

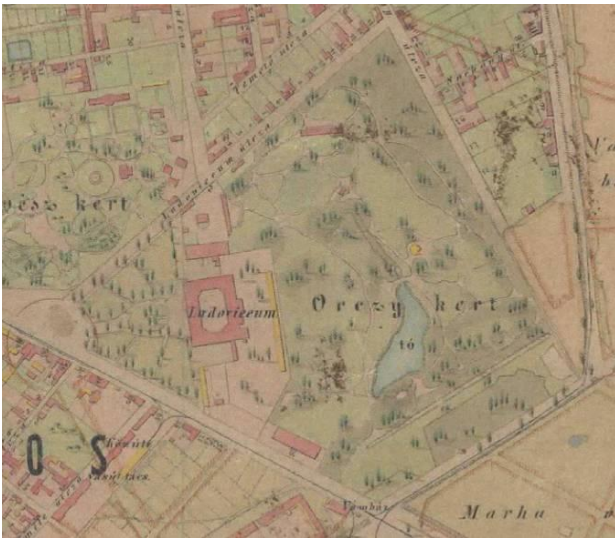
7. kép: A Ludoviceum területe, 1838

8. kép: A Ludovika Akadémia kerti homlokzata, 1847

9. kép: Az Orczy-kert Ludovika előtti részének kertészeti terve, 1873 körül

10. kép: A Ludoviceum négy utcával határolt kertje 1872-ben, az iskola megnyitásakor

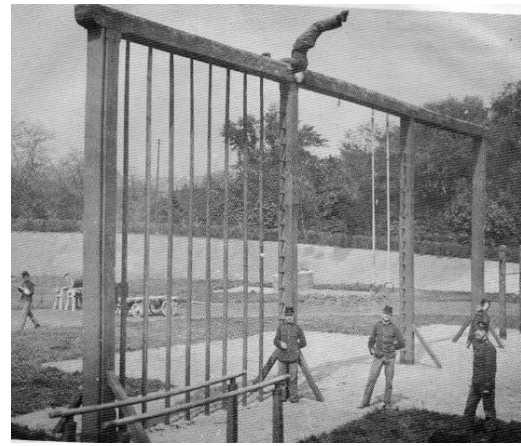

11. kép: A Ludoviceum kertje 1896-ban

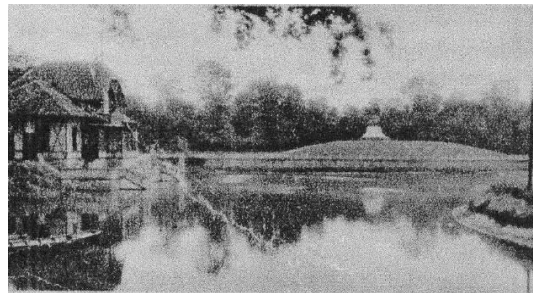
A kertben ekkor már több katonai épület áll, kialakult az elkülönített tiszti kert is.

12. kép: Lőtér

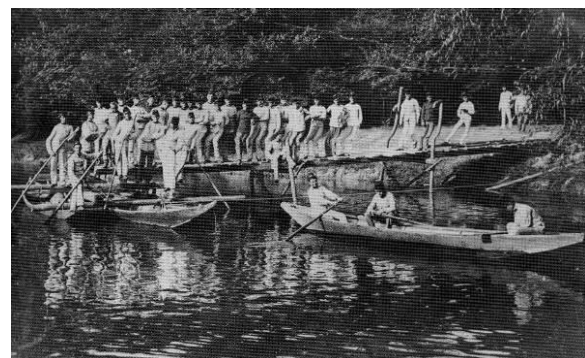
13. kép: Tornatér

14. kép: A kerti tó a csónakházzal

15. kép: Gyakorlat a tavon

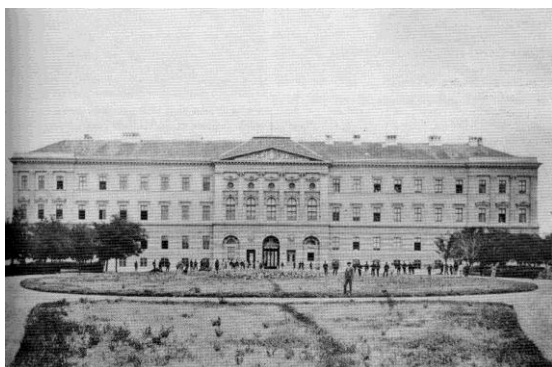
16. kép: Gyakorlat a tavon

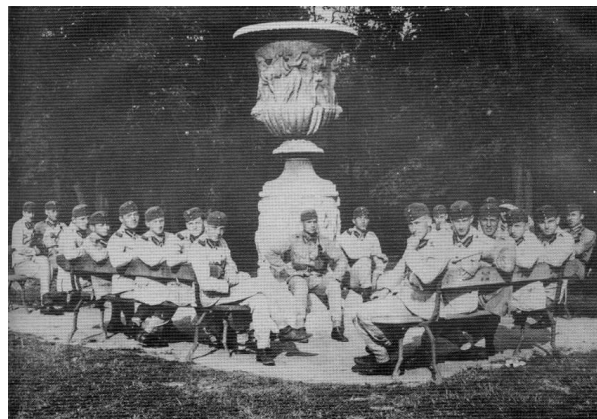
17. kép: Korcsolyapálya

21. kép: A Ludoviceum előtere

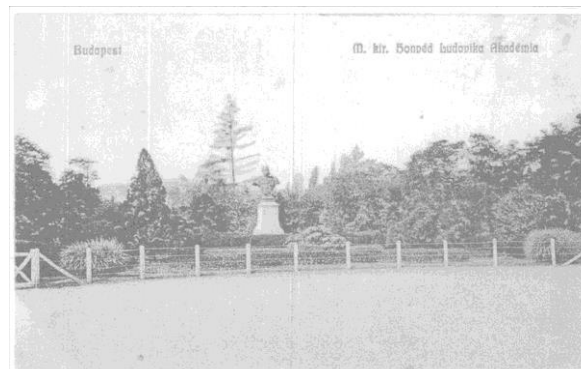
18. kép: A Ludoviceum előtere 1880-ban

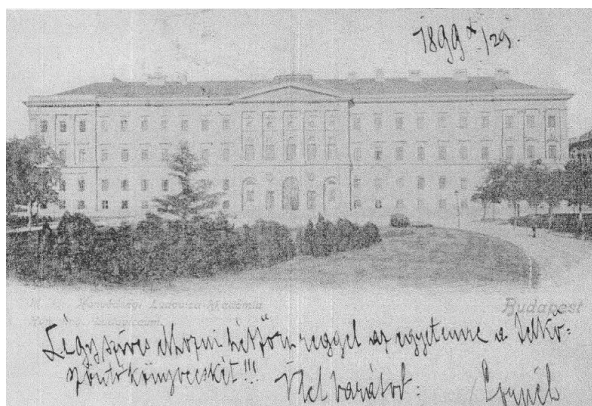
22. kép: Kőurna a Ludoviceum kertjében

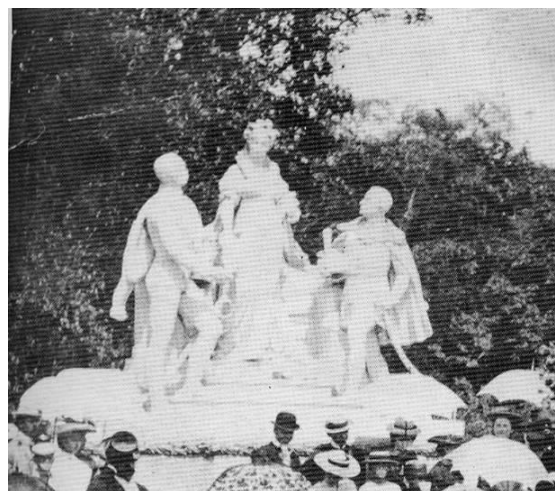
19. kép: Részlet a Ludoviceum kertjéből

23. kép: Ferenc József mellszobra a Ludovika Akadémia kerti homlokzata előtt

20. kép: A Ludoviceum előtere 1899 előtt

24. kép: A Mária Ludovika tiszteletére felállított szoborcsoport a Ludoviceum kertjében

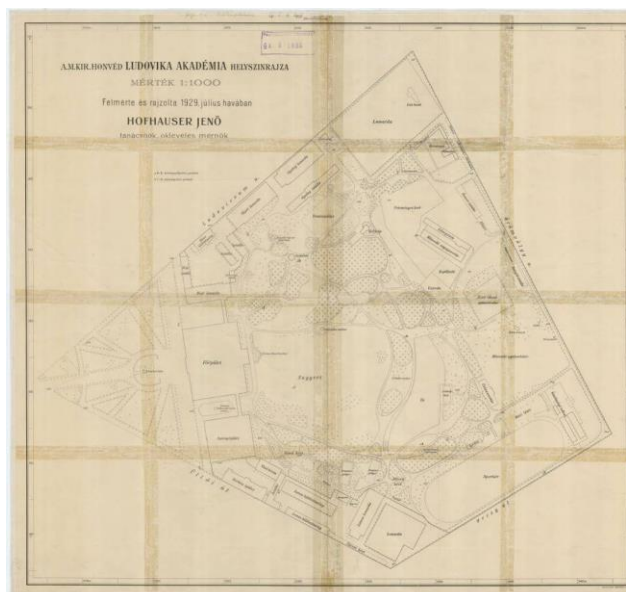
25. kép: A Mária Ludovika emlékére 1929-ben felállított bronz emlékmű

27. kép: Részlet az 1929-es helyszínrajzból

28. kép: Részlet az 1929-es helyszínrajzból

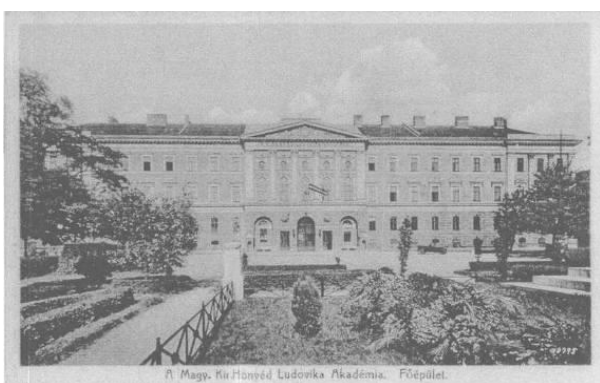
26. kép: A Ludovika Akadémia 1929-ben készített helyszínrajza

29. kép: Az 1920-ban felállított emlékmű

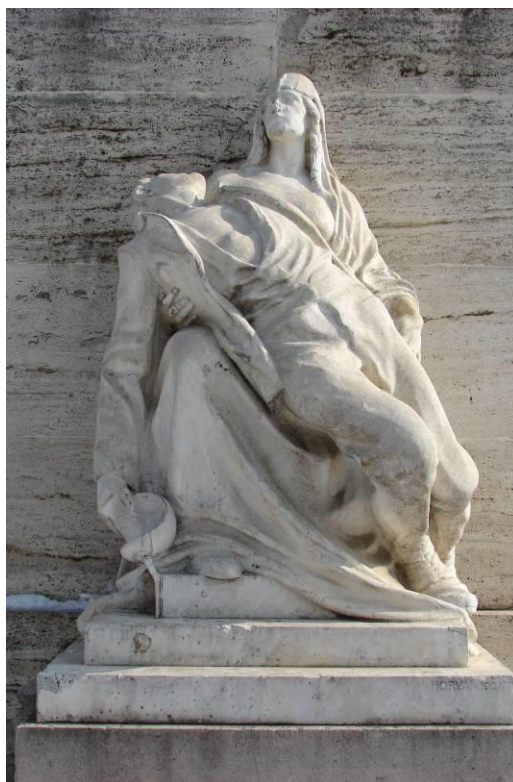
30. kép: Névtelen Hősök emlékműve, 1924

A Magy. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia. Főépület.

31. kép: A Névtelen Hősök emlékművének környezete

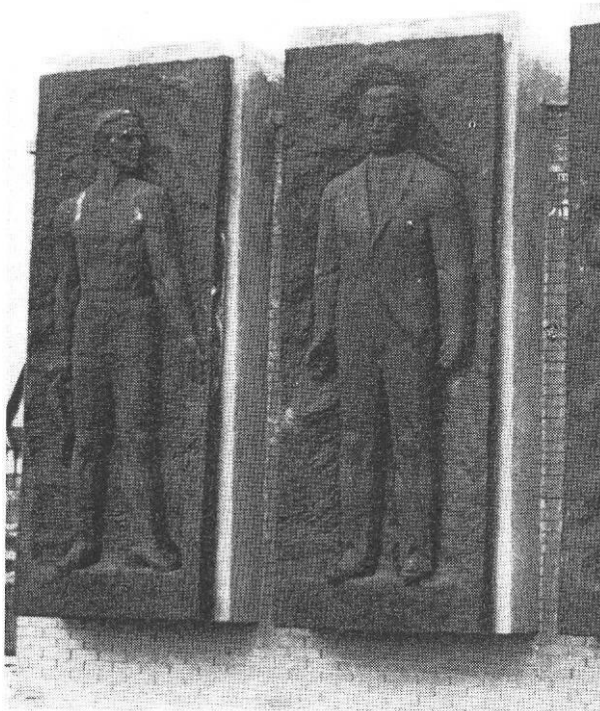
32. kép: Névtelen Hősök emlékműve, 2009

33. kép: Elesett Tisztek emlékműve, 2009

34. kép: Az 1939-ben felállított Szent Borbála szobor

35. kép: A Tanácsköztársaság vezetőinek 1967-ben felállított emlékműve

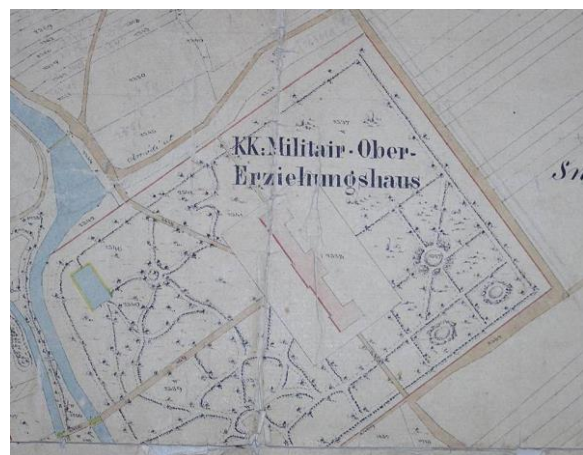
KÓSZEG

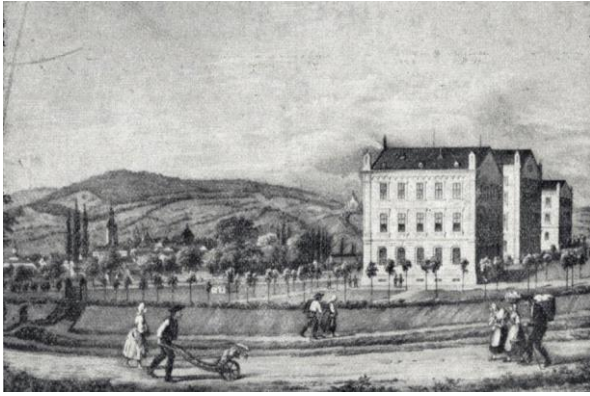
36. kép: A kőszegi alreáliskola területe 1838-ban

37. kép: A kőszegi alreáliskola kertje az 1857-es kataszteri felmérésen. Az iskola ekkor még felső nevelőintézetként (*Ober Erziehungshaus*) működött.

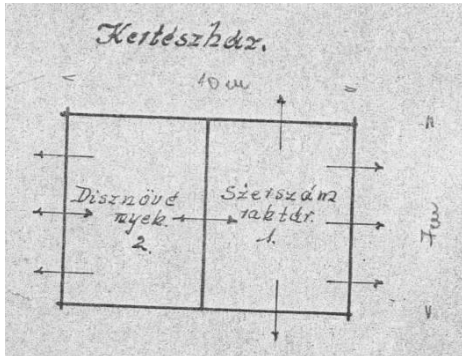
38. kép: A kőszegi alreáliskola kertje 1857-ben

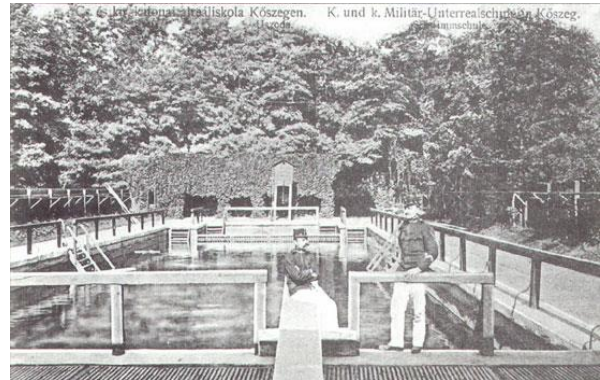
39. kép: Az iskola 1856-ban

43. kép: A főallé 1856-ban

40. kép: A kertészház felmérése 1933-ban

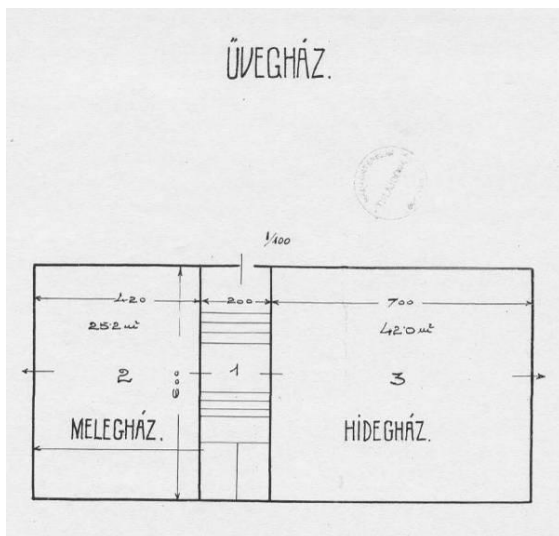
44. kép: Az intézeti uszoda

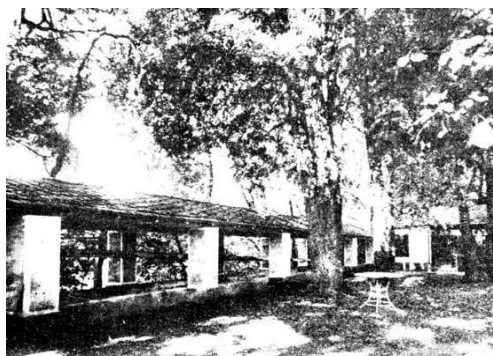
41. kép: A kertészház az 1920-as években

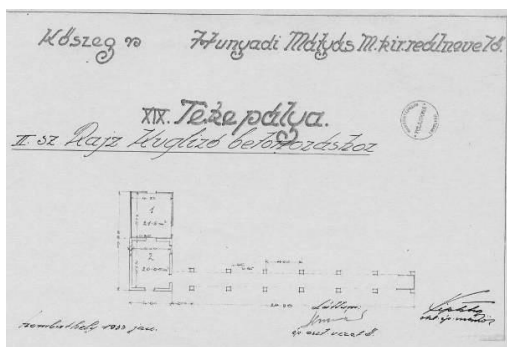
45. kép: Az intézeti kert a harmadik katonai felmérésen, 1880. Az iskolaépület mögötti gyakorlóterézsével kapcsolódik a többi területhez.

42. kép: Az üvegház felmérése 1933-ban

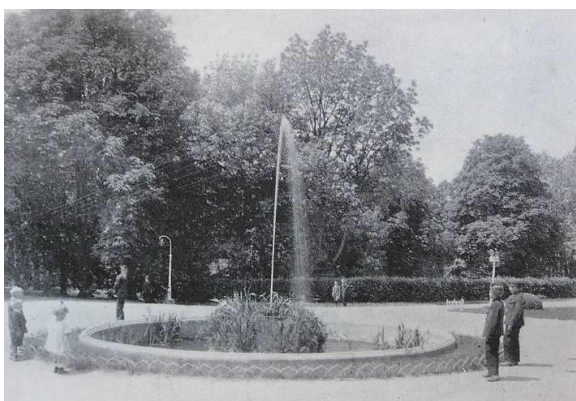
46. kép: A tekepálya

47. kép: A tekepálya felmérése 1933-ban

50. kép: Ferenc József emlékműve

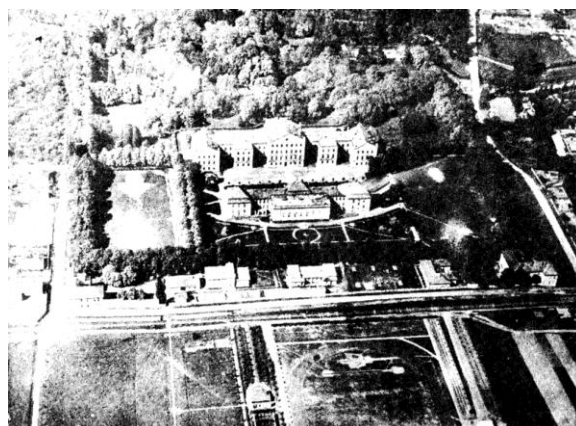
48. kép: A főépület előtti szökőkút

51. kép: A kórházépület

49. kép: Filagória a kertben

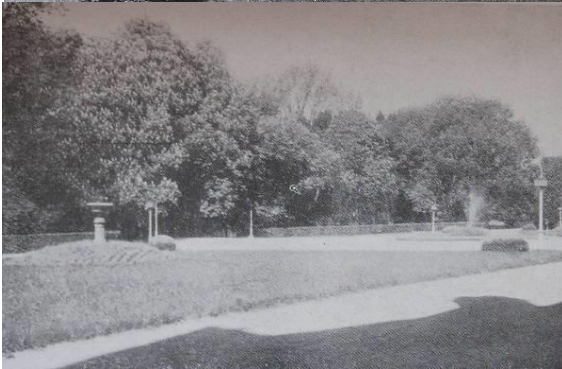
52. kép: A kőszegi iskola légi felvételtől, 1938

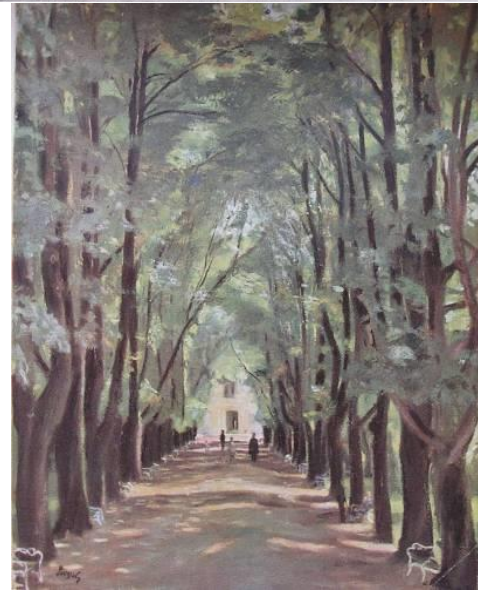
53. kép: Az 1918-as kataszteri vázlatrajz és javításai, 1926. A kert alapvető szerkezete nem változott, a tanéptület helye már megjelölve.

55. kép: Kertészletek, 1920-as évek

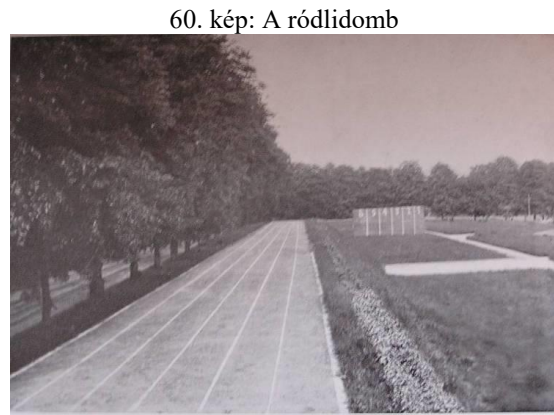
54. kép: A főépület előtti tér az 1920-as években

56. kép: A gesztenyeallé az 1920-as években

57. kép: A főépület előtti kert

60. kép: A ródlidomb

61. kép: Sportpályák

58. kép: A Gyöngyös-patak az intézeti kertből

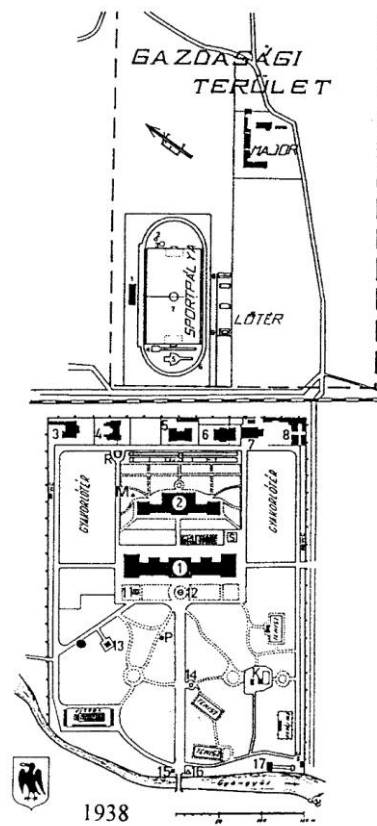
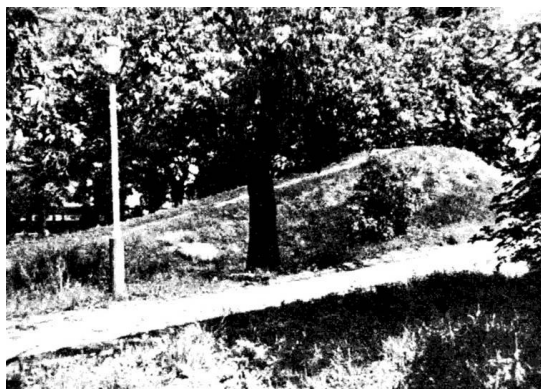
62. kép: A meteorológiai megfigyelő állomás és a tanépület

Készeg

Hungadi Mátyás reáliskolai nevelőintézet

59. kép: A főépület előtti kert

63. kép: Az intézet teljes területe 1938-ban

64. kép: A gazdasági major

65. kép: Piers Vilmos emlékműve

66. kép: Hősi emlékmű

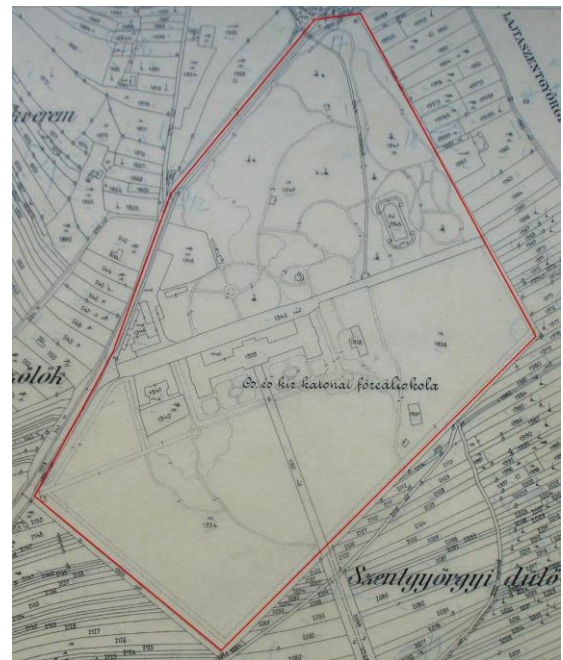

67. kép: Hunyadi Mátyás szobra a főépület melletti területen

KISMARTON

68. kép: A kismartoni alreáliskola

69. kép: A kismartoni alreáliskola kertje az 1913-as kataszteri felmérésen

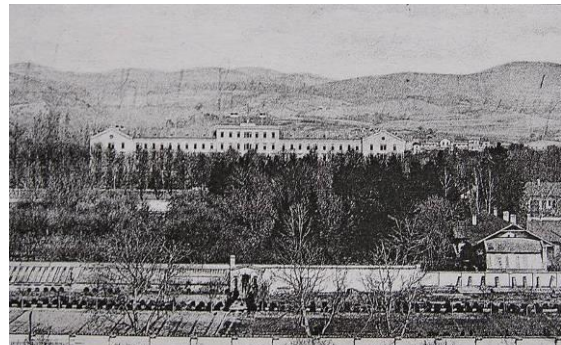
70. kép: Tiszti kert, részlet

Schwimmschule der k. k. Militär-Realschule.

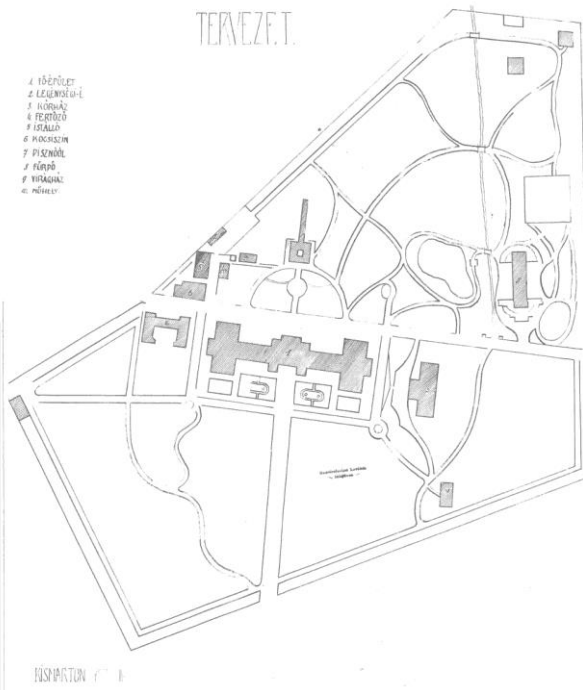
71. kép: Az intézeti uszoda épülete

KASSA

73. kép: A kassai alreáliskola

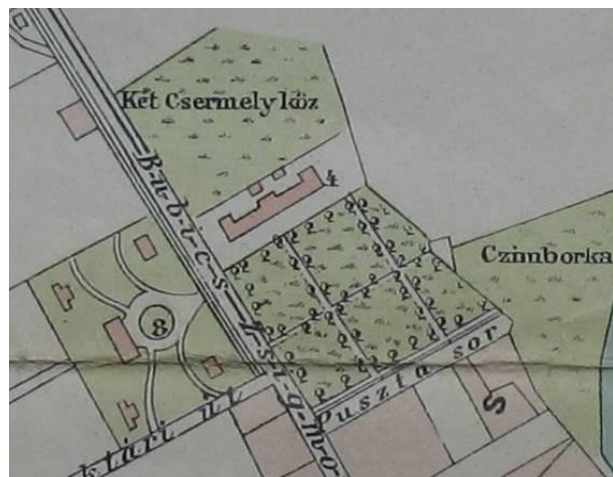
1920. évi KISMARTONI FŐREÁLISKOLAI N. VILL. DINTÉZET

72. kép: A kismartoni iskola kertje és az épületek tervezett funkciói, 1921

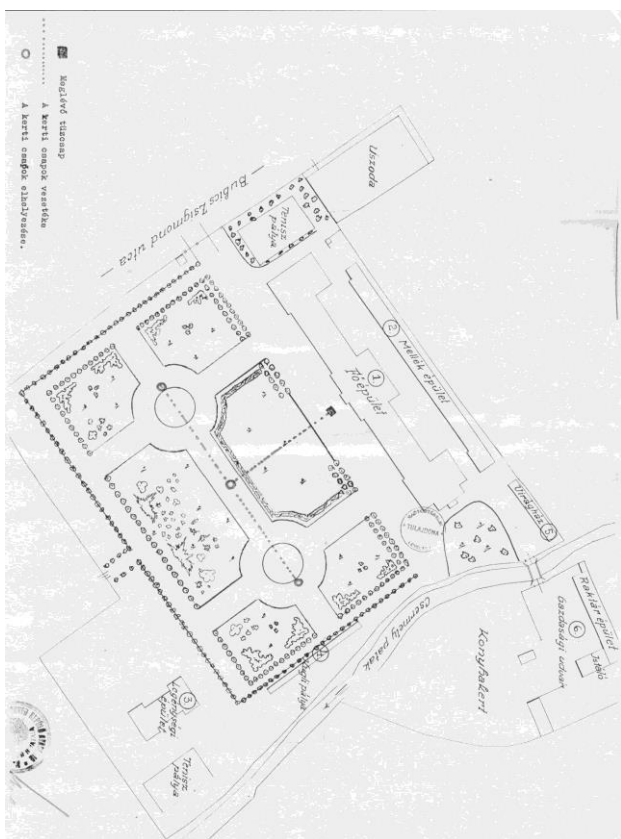
74. kép: Az alreáliskola és kertje 1874-ben

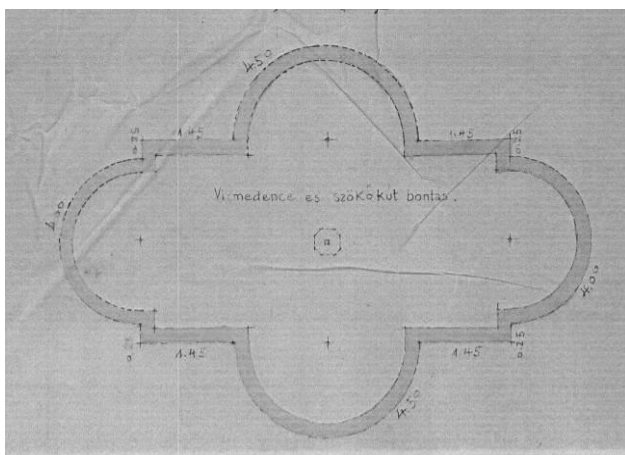
75. kép: Az alreáliskola környezete 1909-ben

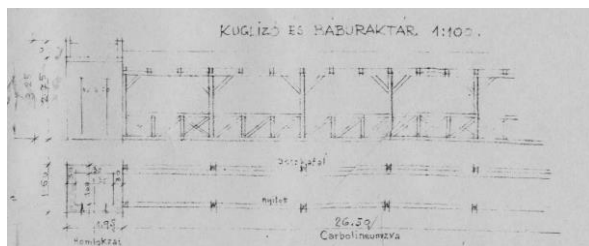
76. kép: A kassai akadémia 1939-ben

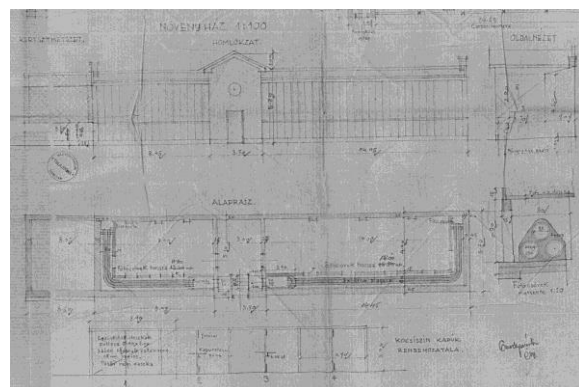
77. kép: Az 1939 után részben átépített kert

78. kép: Az 1940-ben elbontott díszmedence alaprajza

79. kép: A Csermely-patak mentén álló tekepálya, 1940

80. kép: Az épület mellett álló virágház, 1940

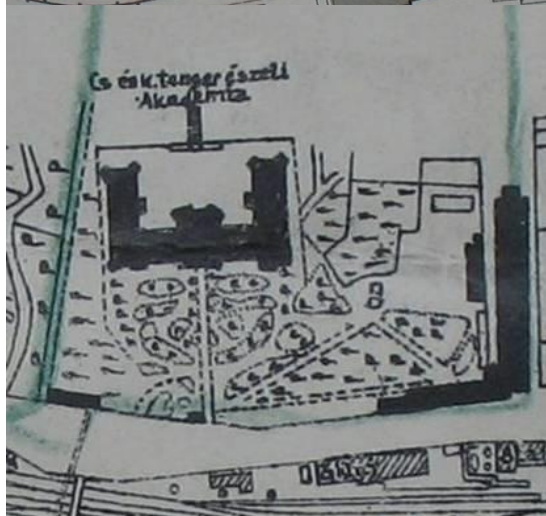
FIUME

81. kép: A fiumei Cs. és Kir. Haditengerészeti Akadémia

82. kép: Az akadémia előkertje, 1890

83. kép: Az akadémia előkertje, a keleti felén kis kerti építmények

84. kép: Az akadémia kertje 1912-ben

85. kép: Az akadémia mögötti Stranga hegy
A hegyoldalra szőlőültetvényeket telepítettek.

TEMESVÁR

86. kép: A bástyában felállított iskola

87. kép: A temesvári iskolaépület utcai homlokzata

88. kép: A iskolaépület oldalhomlokzata
Az épületszárny az iskola bővítése során épült fel.

89. kép: A bővített iskolaépület és kertje 1910 körül
A térképen az egykori bástyafal vonala is látható.

92. kép: A pozsonyi iskola területe

90. kép: Az iskola kertje 1913-ban

NAGYSZEBEN

93. kép: A nagyszébeni hadapródiskola

POZSONY

91. kép: A pozsonyi iskola területe 1914-ben

K. u. k. Infanterie-Radottenschule in Nagyszében-Hermannstadt

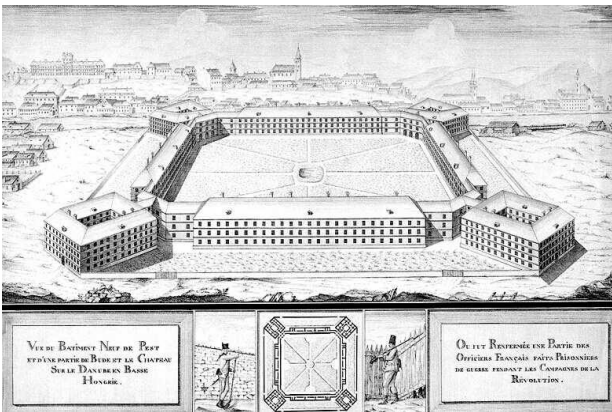
Amphitheat. jelszó állványban nem a Borsban.

94. kép: A hadapródiskola homlokzata előtti tér

95. kép: A hadapródiskola környezete

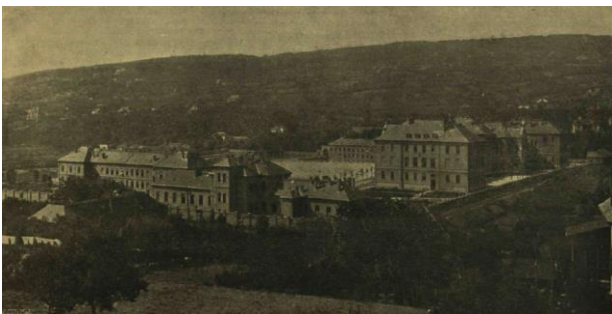
BUDAPEST, HÜVÖSVÖLGY

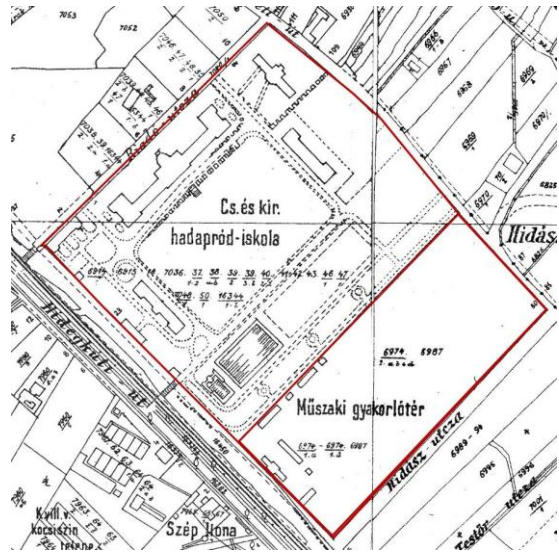
96. kép: A pesti Újépület Coquereau tusrajzán

97. kép: Az Újépület belső udvara

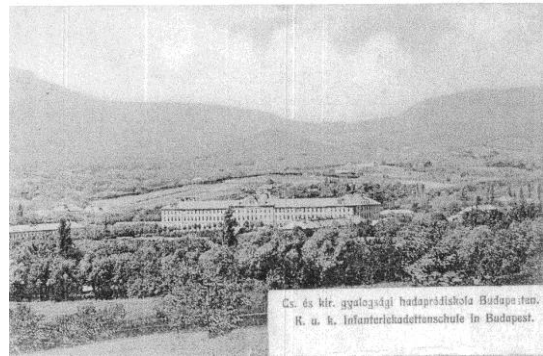

98. kép: A hadapródiskola madártávlatból, 1898

99. kép: A Hűvösvölgyi úti hadapródiskola területe

1908-ban. A későbbiek folyamán a műszaki gyakorlótér területe is az iskola része lett.

100. kép: A hadapródiskola

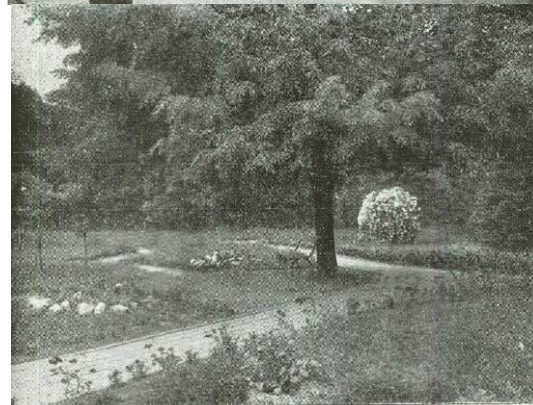
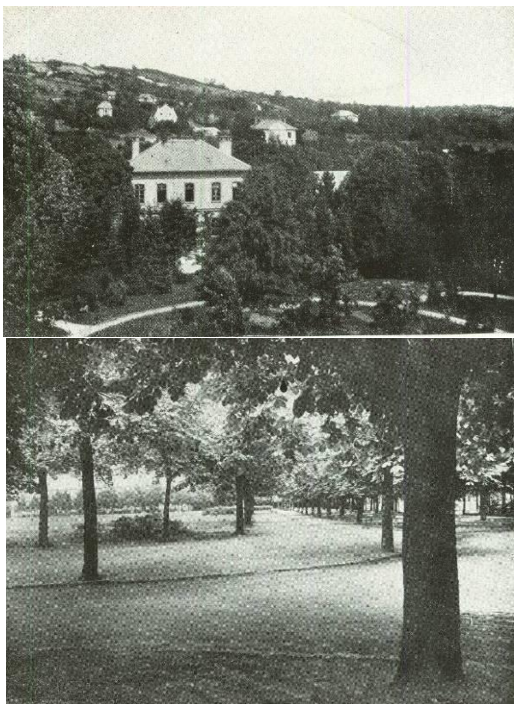
101. kép: A hadapródiskola tiszti kertje

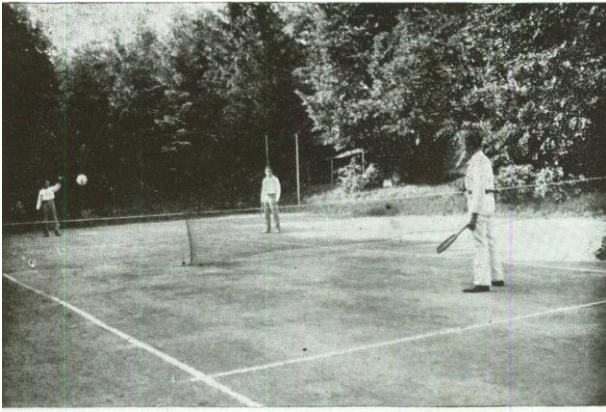
102. kép: Heinrich Hentzi emlékműve a budapesti Szent György téren

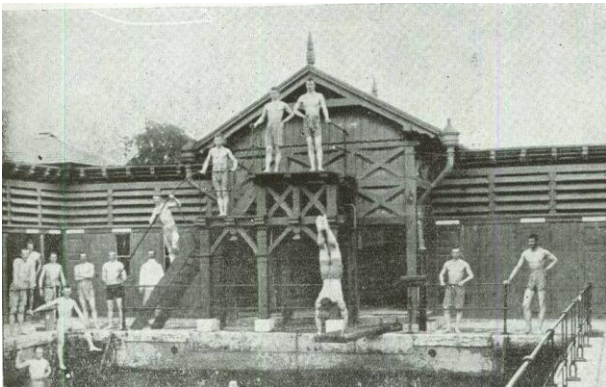
103. kép: Heinrich Hentzi emlékműve a hadapródiskola kertjében, 1899

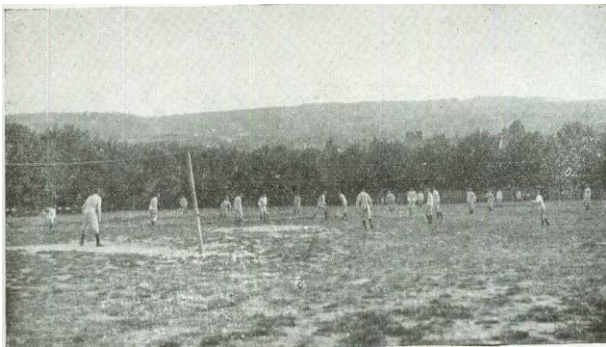
104. kép: Részletek az iskola kertjéből

105. kép: Tenispálya

106. kép: Nyári uszoda

107. kép: Játéktér

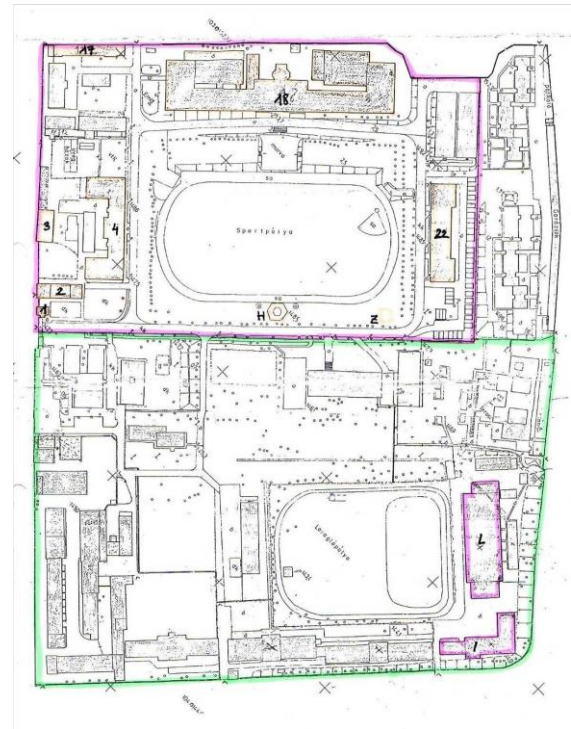
108. kép: Az 1940-es években épített üvegház

109. kép: Tisza Kálmán emlékműve

110. kép: Tinódi Lantos Sebestyén emlékműve

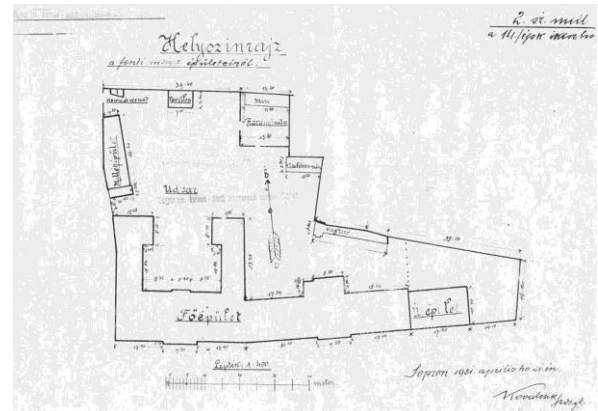

113. kép: A javasolt műemléki lehatárolás

111. kép: Kerti szobrok

SOPRON, LEÁNYNEVELŐ INTÉZET

114. kép: A leánynevelő intézet helyszínrajza 1921-ben

112. kép: A kápolna üvegablaka a második világháború után

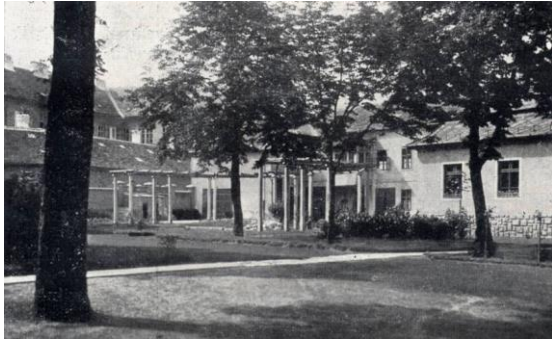
115. kép: Az intézet jelzése Sopron térképén

116. kép: Az intézet jelzése Sopron térképén 1928-ban

119. kép: Az iskolaépület utcai homlokzata

120. kép: Az iskolaépület udvari homlokzata

117. kép: Részletek az intézeti kertből

118. kép: Az iskola végleges területe

A térképen a javasolt műemléki védettség és a műemléki környezet lehatárolása van jelölve.

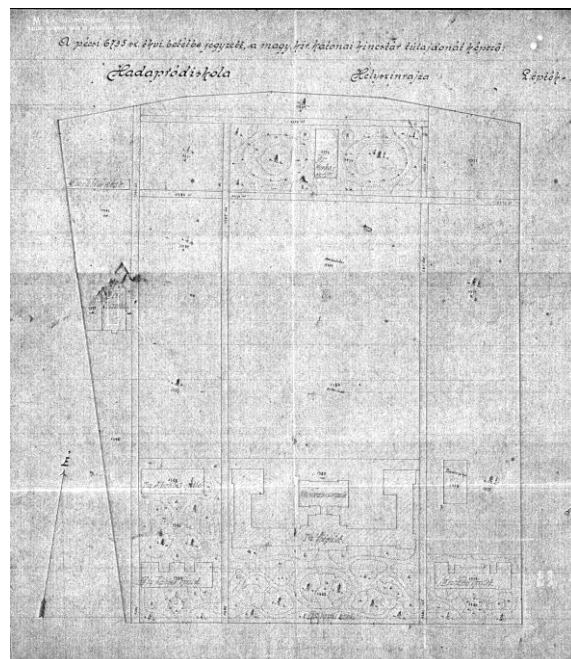

121. kép: Az épület udvari homlokzata

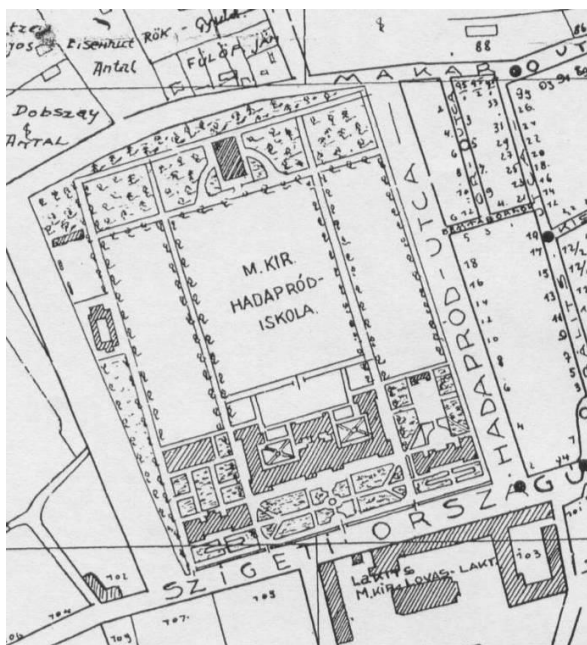
PÉCS

122. kép: A pécsi hadapródiskola területe 1895-ben

124. kép: Az iskola helyszínrajza az 1916/17-es kataszteri felmérés alapján

123. kép: A pécsi hadapródiskola 1911-ben

125. kép: A hadapródiskola előkertje

126. kép: A hadapródiskola előkertje

127. kép: Ferenc József szobra a főépület homlokzata előtt

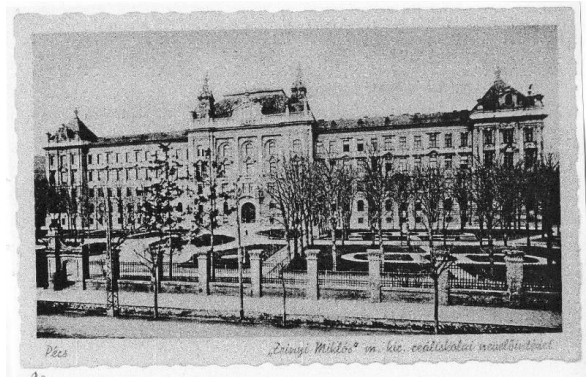
128. kép: Fenyősor az iskola előkertjében

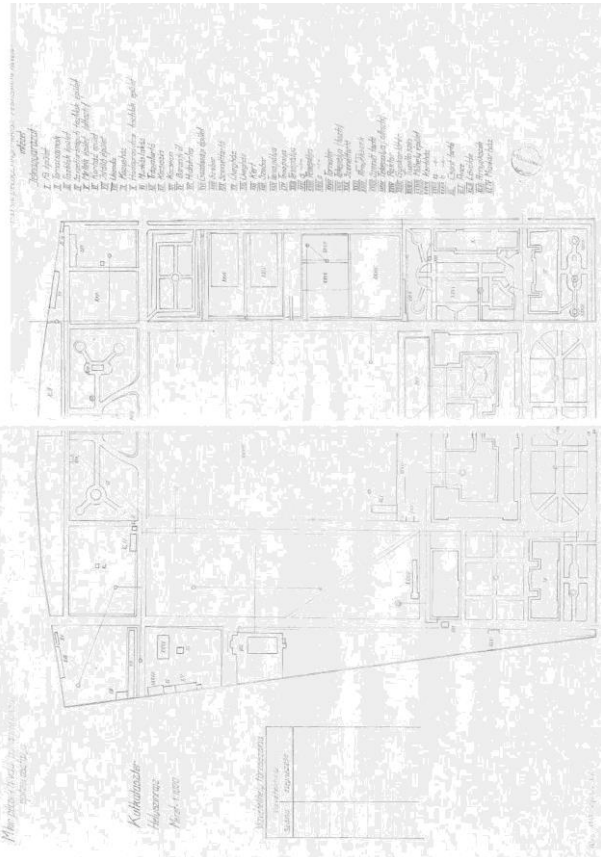
129. kép: Zrínyi Miklós szobra a főépület homlokzata előtt

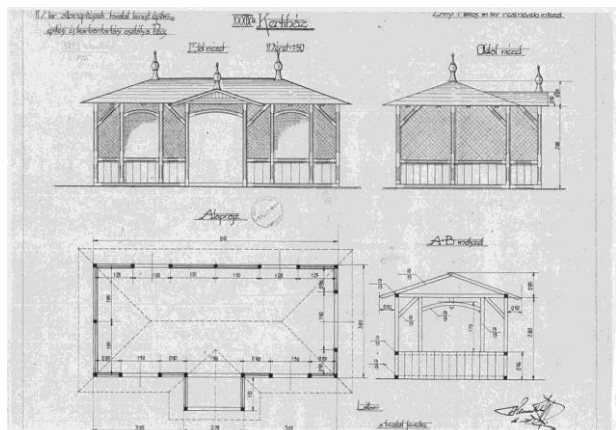
130. kép: Zrínyi Miklós szobra a főépület homlokzata előtt. A szobrot körülvevő zöldfelületbe mészkő lépcsőt építettek.

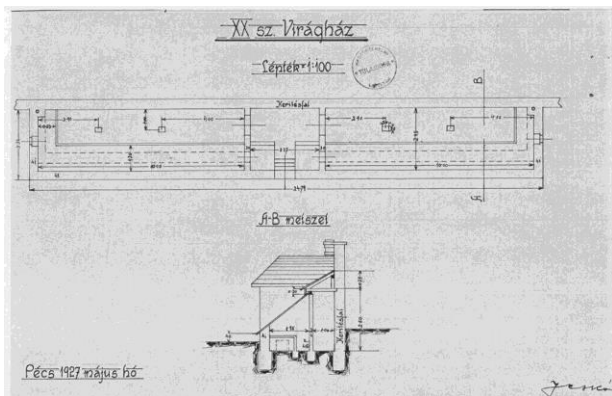
131. kép: Az előkert parter jellegű kiültetése

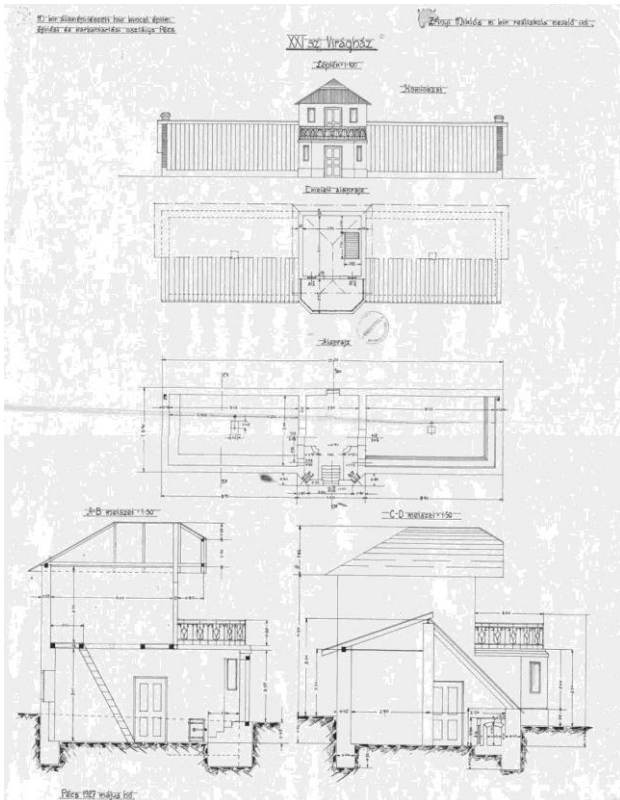
132. kép: Az intézeti kert 1935 áprilisában

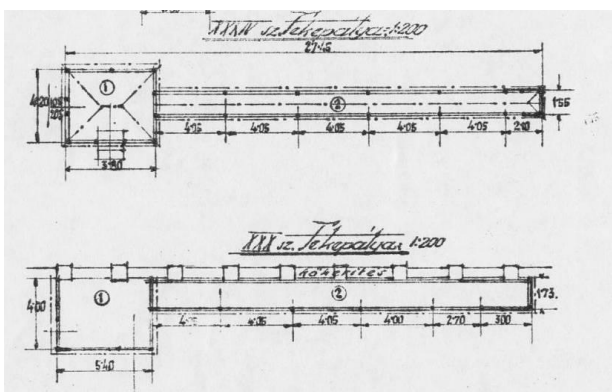
133. kép: Kertiház

134. kép: Virágház

135. kép: Virágház

136. kép: Tekepályák

137. kép: Zrínyi Miklós szobra az egykori tiszti épület előtt

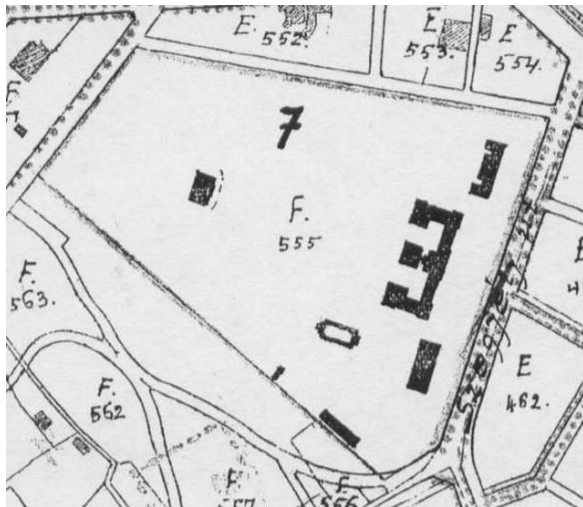
SOPRON, FŐREÁLISKOLA

138. kép: A soproni főreáliskola

142. kép: Előkert, balra a Ferenc József szobor

139. kép: A főreáliskola területe 1905-ben

143. kép: A Ferenc József szobor a főépület előtt

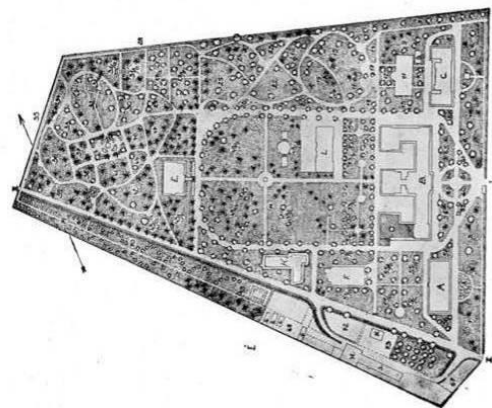
140. kép: A főreáliskola előkertje

144. kép: A főreáliskola egykori területe 1928-ban

141. kép: A főreáliskola előkertje. Balra a tisztviselői épület előtti kert részlete.

145. kép: A főreáliskola területén létesült botanikus kert 1948-ban

NAGYVÁRAD

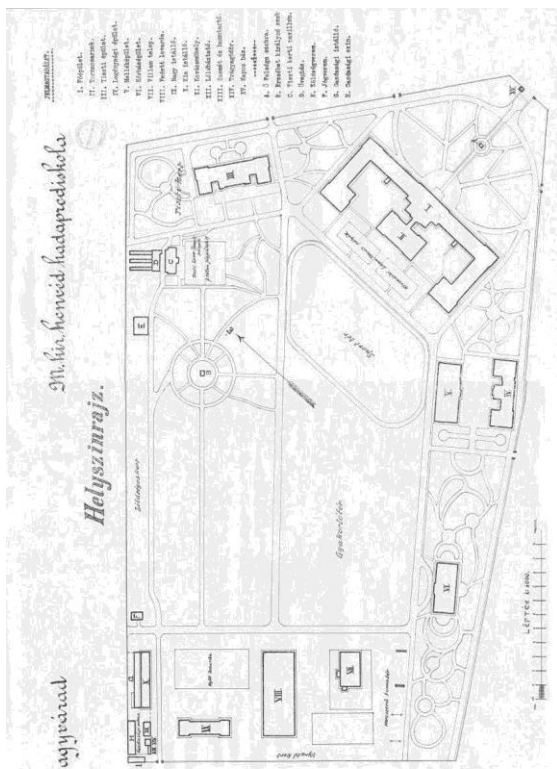
146. kép: Alpár Ignác terve, 1898 /hiányos/

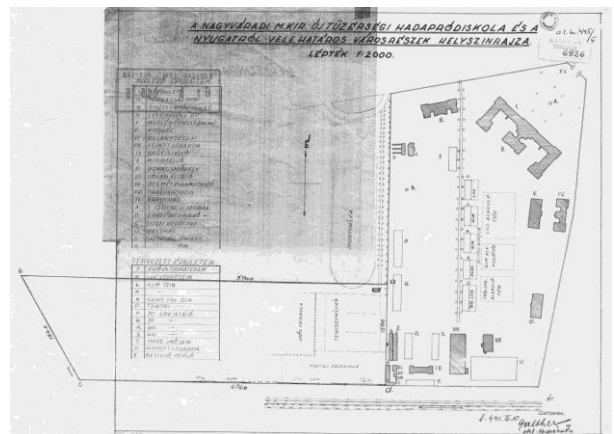
148. kép: Ferenc József szobra a főépület előtt

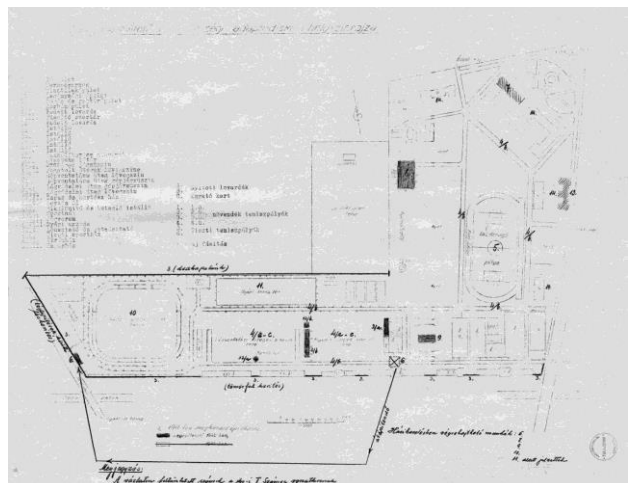
149. kép: Az iskola környezete, a Rhédey-kert

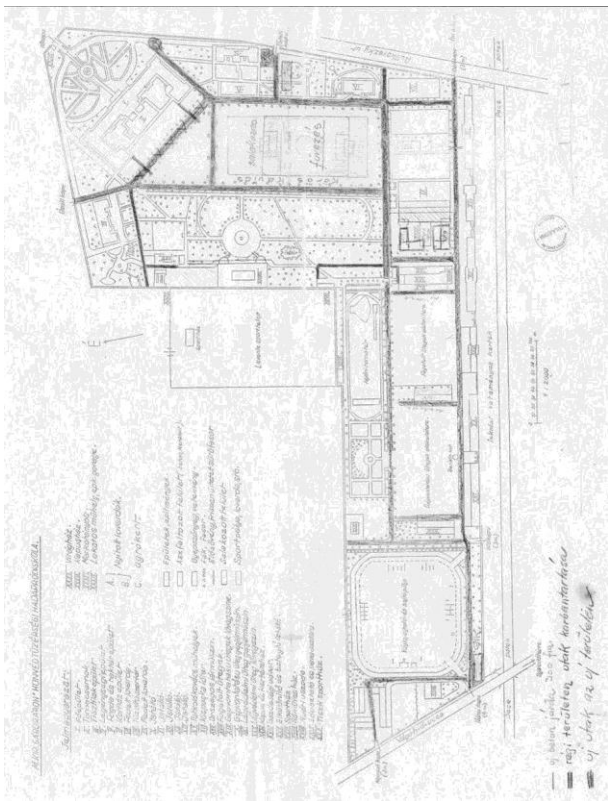
147. kép: A hadapródiskola 1913-as helyszínrajzának másolata, 1943

150. kép: Az iskola és tervezett bővítési területe 1941-ben

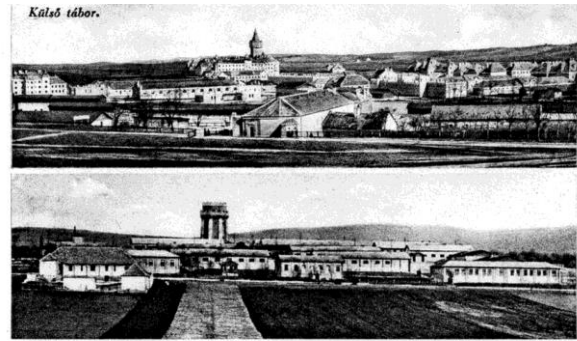
151. kép: Az iskola bővített területe 1943-ban

152. kép: Az iskola területe 1943-ban

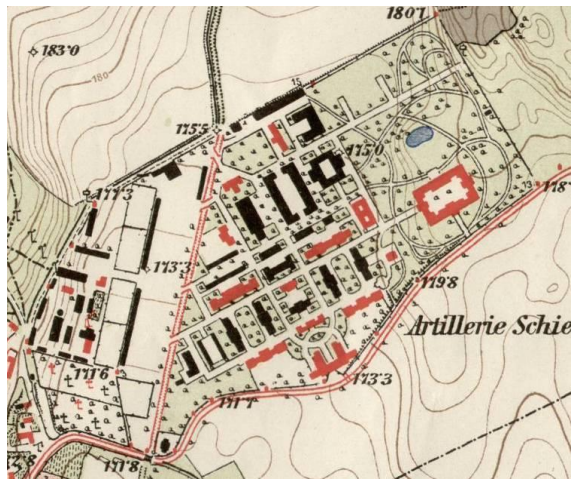

155. kép: Részletek az együttesből

156. kép: A külső és belső tábor

HAJMÁSKÉR

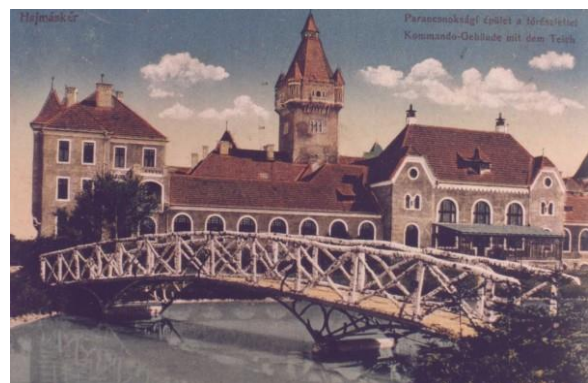
153. kép: A hajmáskéri iskolakomplexum 1915 előtt

157. kép: A parancsnoki épület

154. kép: Az együttes felülnézetből

158. kép: A parancsnoki épület és a kerti tó

Hajmáskér. Parancsnoki épület tórészlettel

159. kép: A parancsnoki épület a kertből

160. kép: A tiszti kaszinó előtti tér

161. kép: Növénykiültetés a parancsnoki épület körül

162. kép: Részletek az iskolából

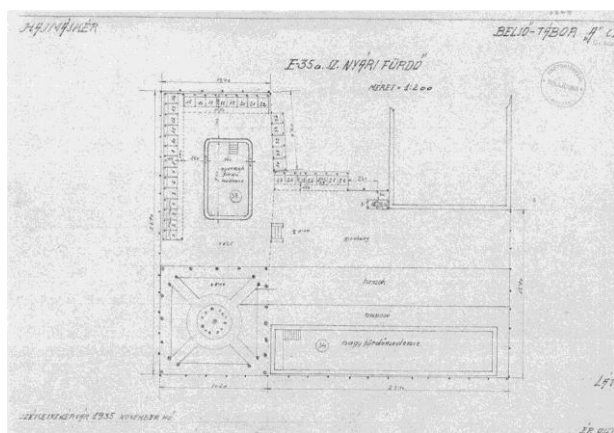
163. kép: Részletek az iskolából

164. kép: Az iskolaépület előtti terület

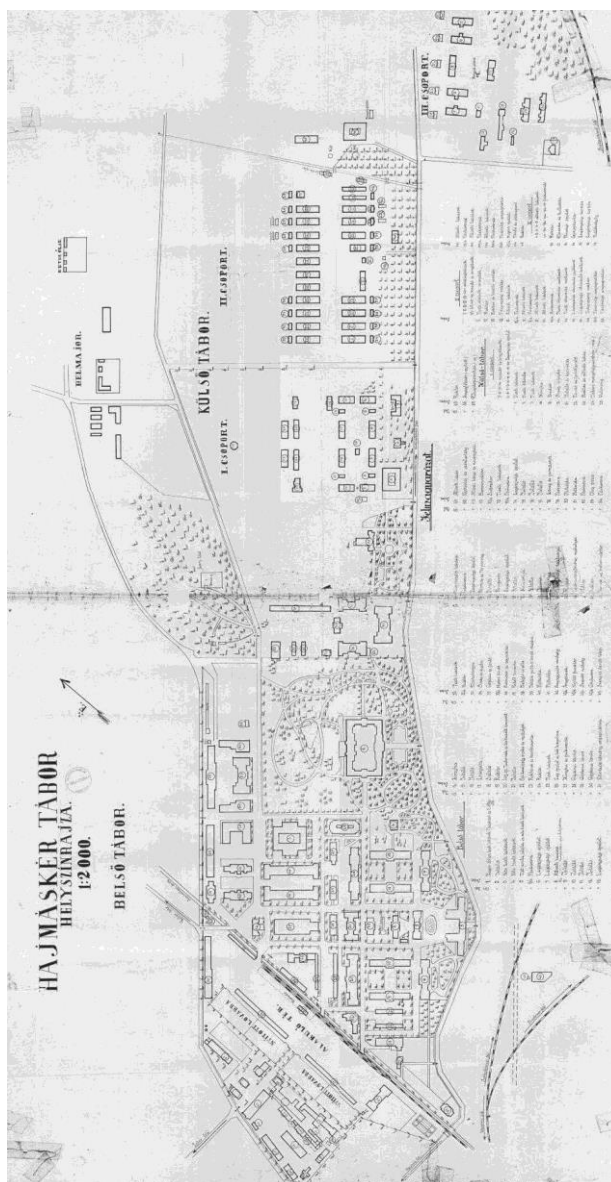
165. kép: Lovarda

166. kép: A nyári fürdő díszkertje, 1935-ös felmérés

167. kép: Részletek az iskolából

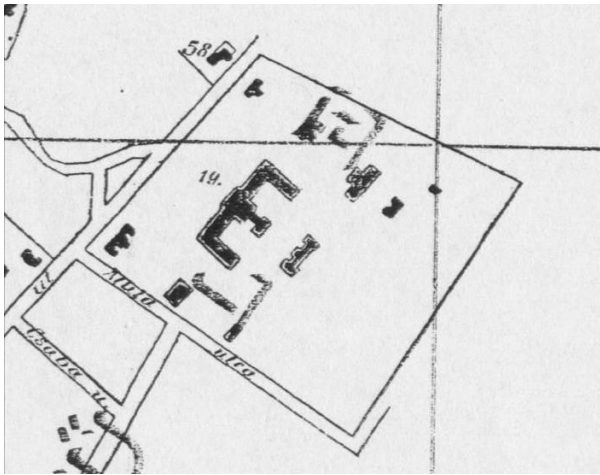

168. kép: A hajmáskéri komplexum helyszínrajza

MAROSVÁSÁRHELY

169. kép: A marosvásárhelyi alreáliskola szecessziós épülete

170. kép: Az alreáliskola területe, 1914

174. kép: Az iskola előkertje

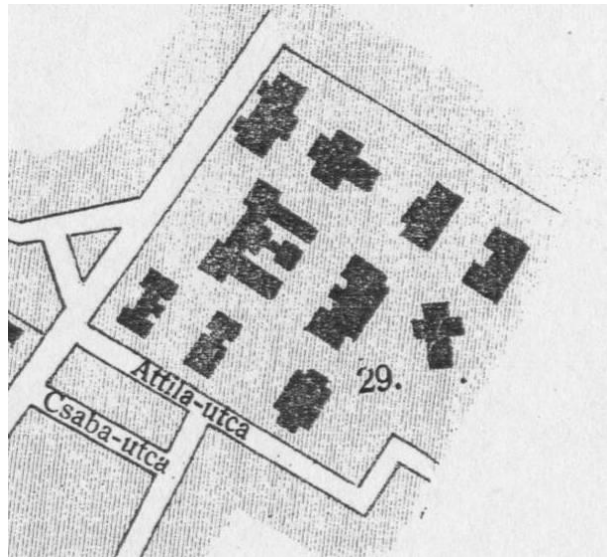
171. kép: Az iskola és környezete

175. kép: Gyakorlótér az épület hátsó homlokzata előtt

172. kép: A település fölé magasodó iskolaépület

176. kép: Az iskola területe 1935-ben

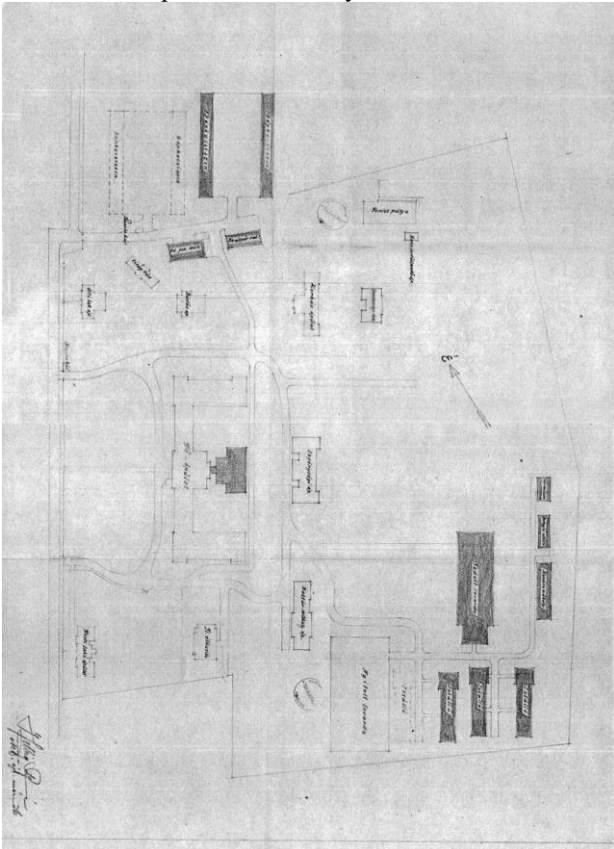
173. kép: Meredek lejtésű terep

Marosvásárhely

„Csaba Királyfi” hadapródiškola

177. kép: Az iskola környezete 1940 után

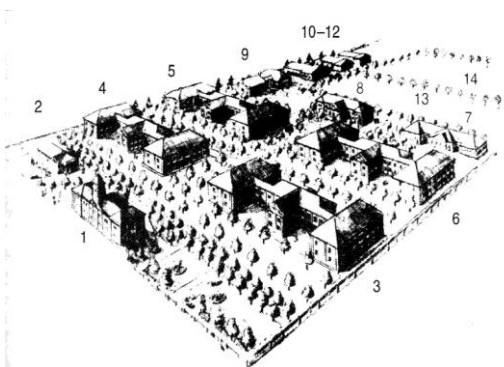

178. kép: Az iskola területe 1942-ben
A kialakítás alapvetően nem változott az első világháború előtti időkhöz képest.

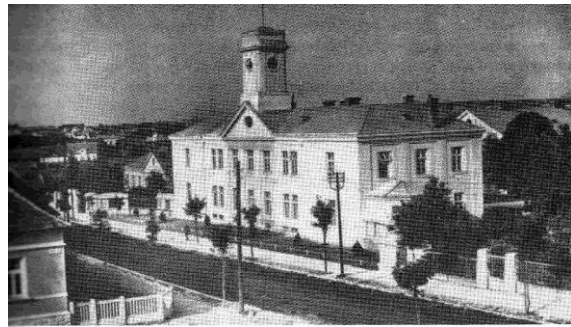
SOPRON, REÁLISKOLAI NEVELŐINTÉZET

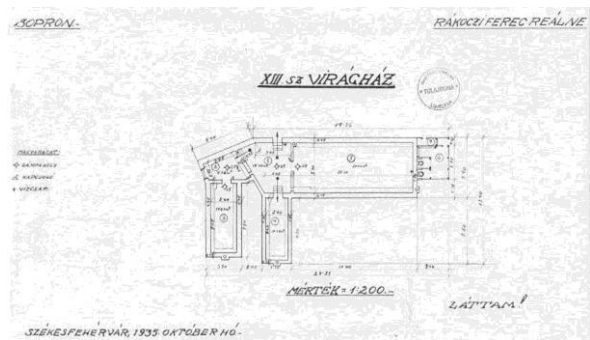
179. kép: Az egykori Károly-laktanya

180. kép: Átnézeti rajz az egykori Károly-laktanya területéről

181. kép: Az iskola főépülete

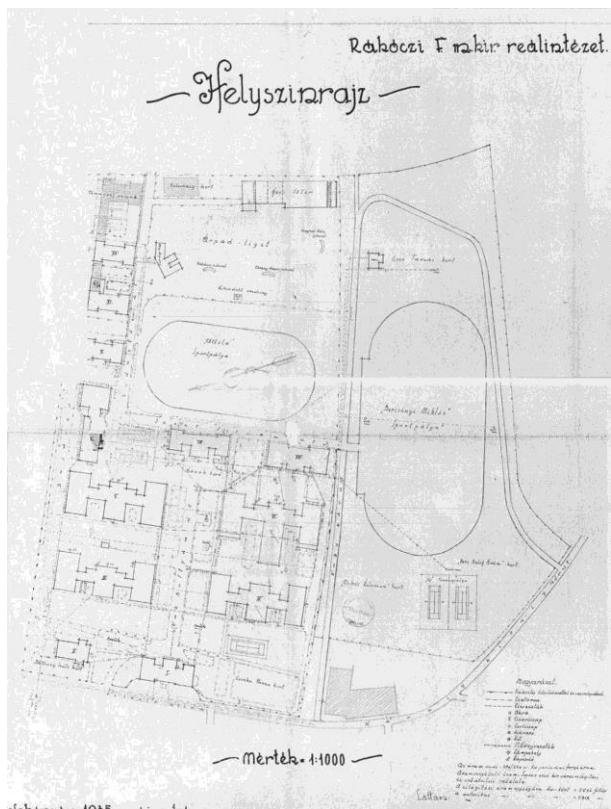
182. kép: Virágház

183. kép: Attila szobra eredeti és mai helyén

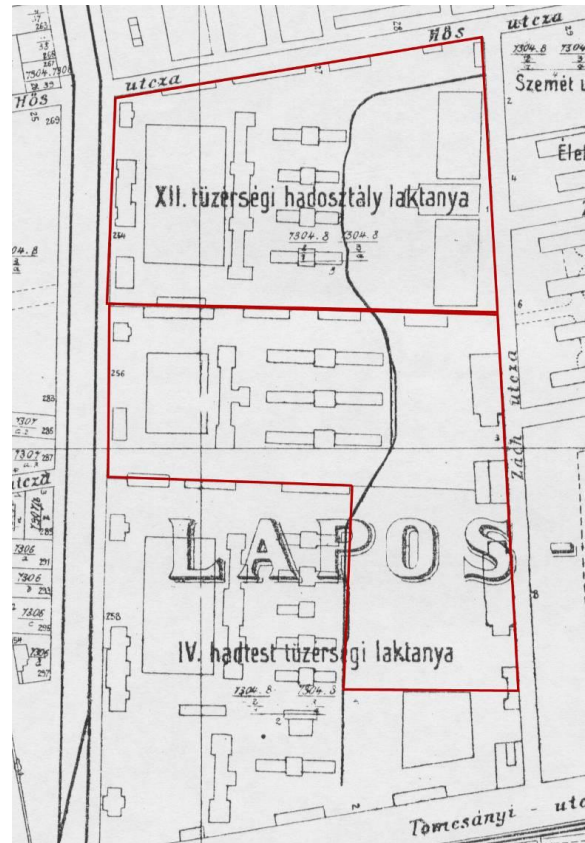
184. kép: Az iskola az 1945-ös bombázás után

BUDAPEST, HUNGÁRIA KÖRÚT

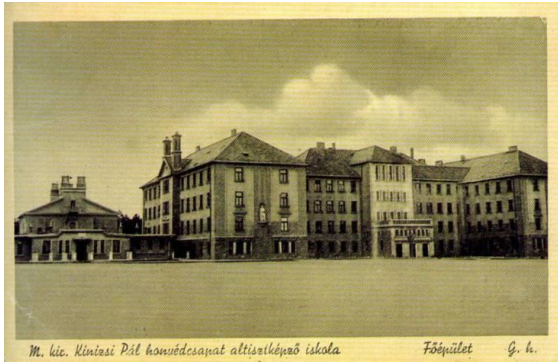

186. kép: Az akadémia főépülete

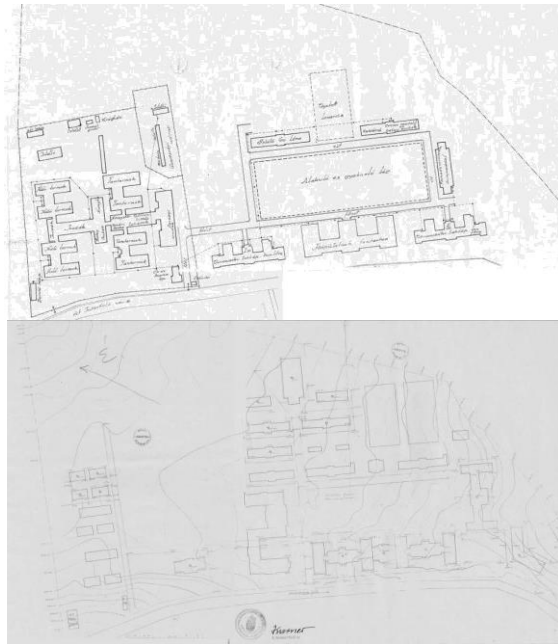
A két világháború között az északi, Pálffy (XII. tüzérségi) laktanya területe, a második világháború után a déli laktanya egy része is az akadémiához tartozott.

JUTAS

M. kir. Kintesi Pál honvédsereg altisztképző iskola Főépület G. k.

188. kép: A jutasi altisztképző iskola főépülete

189. kép: Helyszínrajzok

190. kép: Gyakorlótér az iskola kerti homlokzata előtt

191. kép: A főépület utcai homlokzata

M. Kir. Kintesi Pál Honvéd csapat altisztképző iskola Főépület utcai része

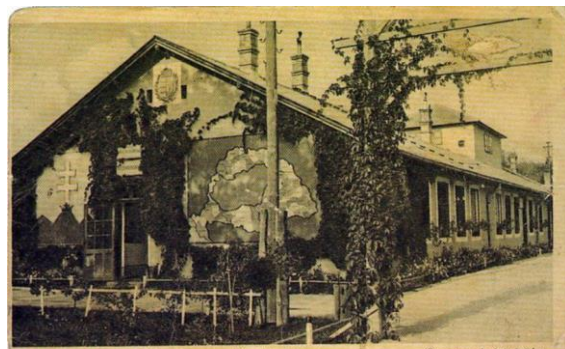
192. kép: Szökőkút a főépület utcai homlokzata előtt

193. kép: Kertrészlet

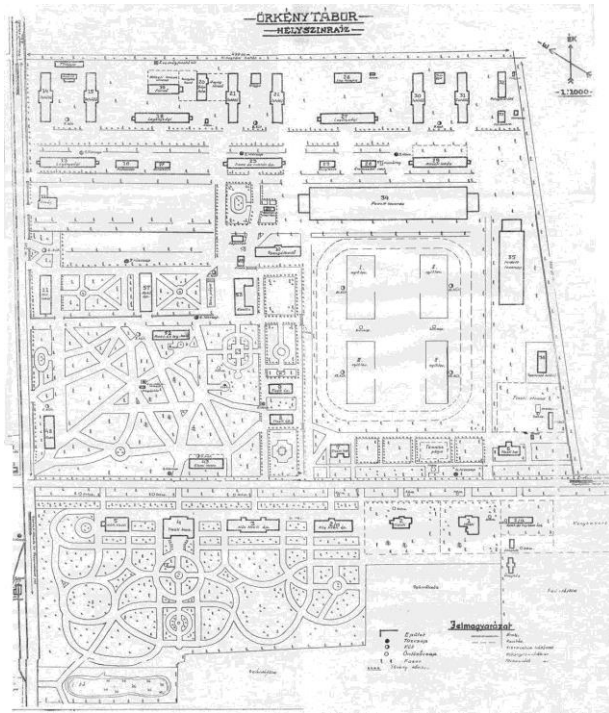
194. kép: Kertrészlet a kerti pavilonnal

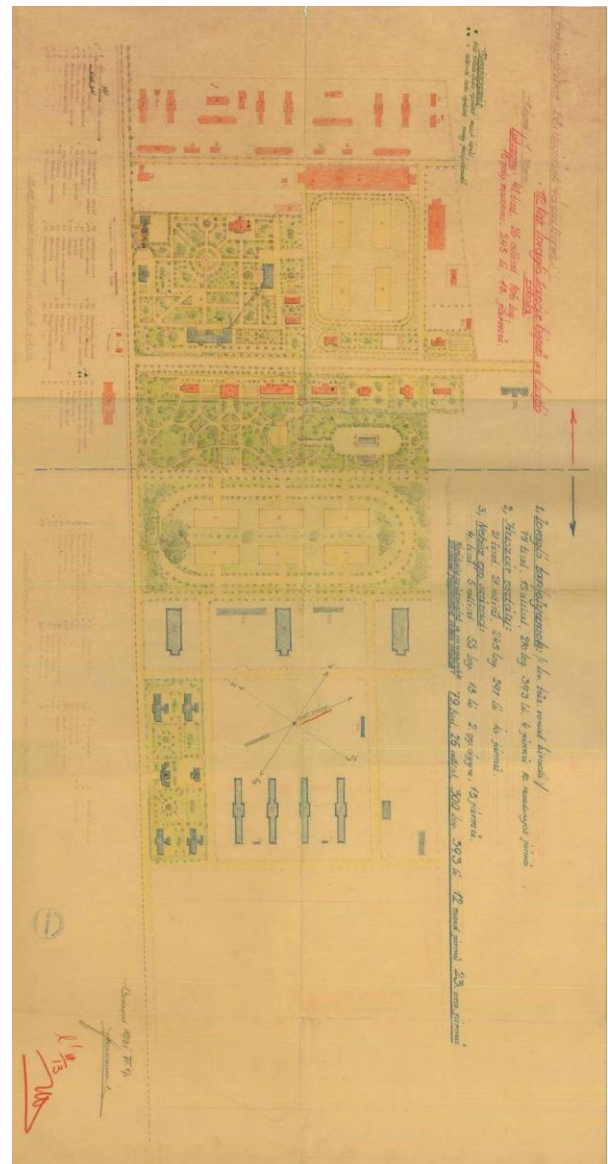
M. Kir. Kintesi Pál Honvéd csapat altisztképző iskola Parancsnoksági épület

195. kép: Nacionalista szimbólumok a parancsnoki épület falán

ÖRKÉNYTÁBOR

196. kép: Örkénytábor helyszínrajza, 1929-1931 között

197. kép: Örkénytábor helyszínrajza, 1931

Tiszti épületek

Örkénytábori részlet

Üdvözet Örkénytáborból

Lovarda

198. kép: Az együttes épületei

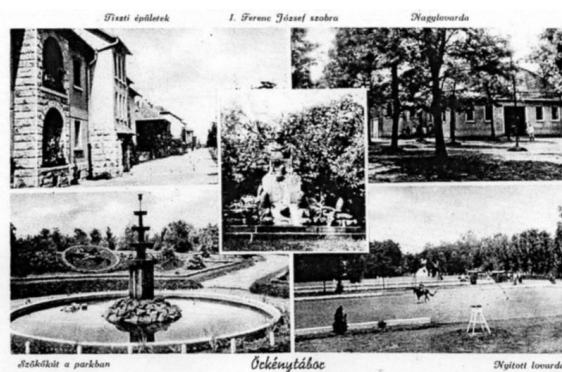
Örkénytábor

Tiszti épületek

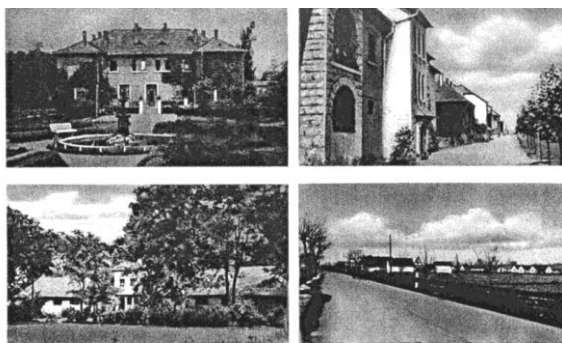
199. kép: Tiszti épületek

200. kép: Tiszti lakóépület

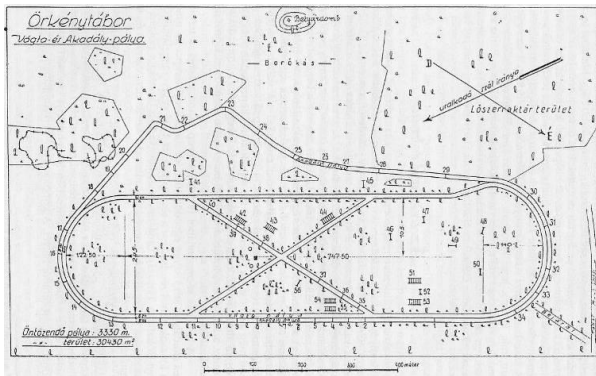
201. kép: Részletek az iskolából, a lovas-kiültetés

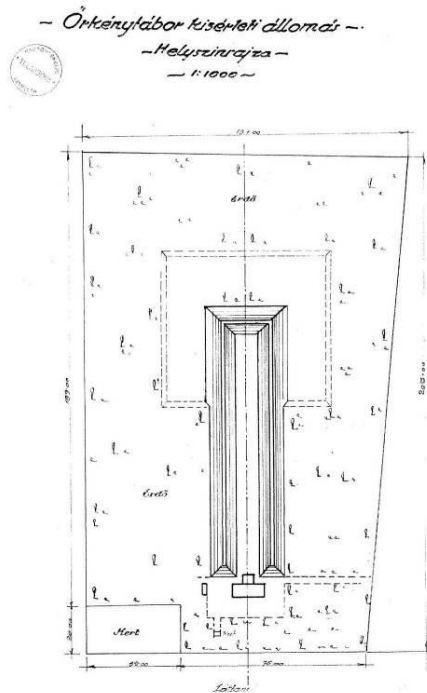
Üdvözet Örkénytáborból!

202. kép: Részletek az iskolából

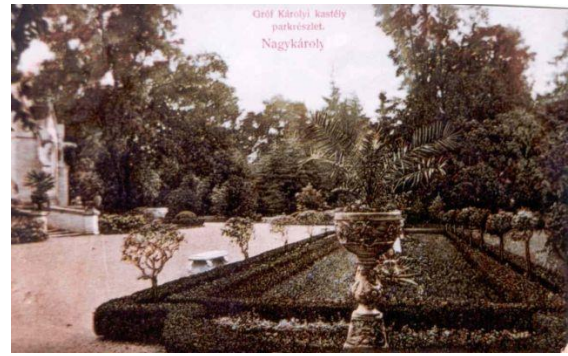
NAGYKÁROLY

203. kép: Vágta- és akadálypálya

204. kép: Kísérleti állomás

205. kép: A nagykarolyi kastély kertje

KÉPEK JEGYZÉKE

Pest – Budapest, Ludoviceum

4. kép: Az Orczy-kert 1810-ben. Lipszky János: *Plan der beym König(lichen) freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest seiner Kaiserl(ichen) Hoheit den Erzherzog Joseph Palatin von Ungern, 1810.* BTM 14755.
5. kép: Csónakázó tó az Orczy-kertben, 1803. Prixner Gottfried: *Az Orczy-kert Pesten, 1803.* BTM Kiscelli Múzeum gyűjteményéből.
6. kép: Az Orczy-kert 1828-ban, a Ludovika Akadémia tervével. *Plan von Pest, 1828k.* OSZK TÉRKÉPTÁR, TK 788.
7. kép: A Ludoviceum területe, 1838. *Plan der Ueberschwemmung von Ofen und Pesth bei dem Eisgang des höchsten Wasserstandes von 15-ten auf den 16-ten Marz 1838. zum Besten der durch die Ueberschwemmung Verunglückten.* MOL S11 No685.
8. kép: A Ludovika Akadémia kerti homlokzata, 1847. Alt Rudolf: *A Ludoviceum kertje, 1845.* BTM Kiscelli Múzeum gyűjteményéből.
9. kép: Az Orczy-kert Ludovika előtti részének kertészeti terve, 1873 körül. BFL XV.16.e.259/2b.
10. kép: A Ludoviceum négy utcával határolt kertje 1872-ben, az iskola megnyitásakor. *Sz. k. Pest városa beltelkei és környékének átnézeti térképe, 1872.* BFL XV.16.b.221/30.
11. kép: A Ludoviceum kertje 1896-ban. Homolka József: *Budapest fő- és székváros legújabb térképe, 1896.* Részlet. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 853.
12. kép: Lőtér. KALAVSZKY (1992) p. 58.
13. kép: Tornatér. KALAVSZKY (1992) p. 79.
14. kép: A kerti tó a csónakházzal. ZM 3276.
15. kép: Gyakorlat a tavon. KALAVSZKY (1992) p. 18.
16. kép: Gyakorlat a tavon. KALAVSZKY (1992) p. 59.
17. kép: Korcsolyapálya. KALAVSZKY (1992) p. 81.
18. kép: A Ludoviceum előtere 1880-ban. KALAVSZKY (1992) p. 17.
19. kép: Részlet a Ludoviceum kertjéből. ZM 3320.
20. kép: A Ludoviceum előtere 1899 előtt. ZM 3317.
21. kép: A Ludoviceum előtere. ZM 11786.
22. kép: Kőurna a Ludoviceum kertjében. KALAVSZKY (1992) p. 47.
23. kép: Ferenc József mellszobra a Ludovika Akadémia kerti homlokzata előtt. ZM 3374.
24. kép: A Mária Ludovika tiszteletére felállított szoborcsoport a Ludoviceum kertjében. KALAVSZKY (1992) p. 23.
25. kép: A Mária Ludovika emlékére 1929-ben felállított bronz emlékmű. KALAVSZKY (1992) p. 24.
26. kép: A Ludovika Akadémia 1929-ben készített helyszínrajza. HT G1 h 1468.
27. kép: Részlet az 1929-es helyszínrajzból. HT G1 h 1468.
28. kép: Részlet az 1929-es helyszínrajzból. HT G1 h 1468.
29. kép: Az 1920-ban felállított emlékmű . KALAVSZKY (1992) p. 104.
30. kép: Névtelen Hősök emlékműve, 1924. KALAVSZKY (1992) p. 18.
31. kép: A Névtelen Hősök emlékművének környezete. ZM 3242, ZM 11785.
32. kép: Névtelen Hősök emlékműve, 2009. A szerző felvétele.
33. kép: Elesett Tisztek emlékműve, 2009. A szerző felvétele.
34. kép: Az 1939-ben felállított Szent Borbála szobor. KALAVSZKY (1992) p. 25.
35. kép: A Tanácsköztársaság vezetőinek 1967-ben felállított emlékműve. PROHÁSZKA (1994) p. 137.

Kőszeg

36. kép: A kőszegi alreáliskola területe 1838-ban. VAML KFL TÉRKÉPTÁR, T/V. szekr., 3. fiók. *Kőszeg szabad királyi városa' térképe*. 1838/1839.
37. kép: A kőszegi alreáliskola kertje az 1857-es kataszteri felmérésen. VAML KFL TÉRKÉPTÁR, T/III. szekr., 6. fiók. *Kőszeg város Schwabendorf helységgel együtt*. Kataszteri felmérés, 1857.
38. kép: A kőszegi alreáliskola kertje 1857-ben. VAML KFL TÉRKÉPTÁR, T/III. szekr., 2. fiók. *Kőszeg város Schwábfalu teleppel együtt*. Kataszteri felmérés, 1857. (1882)
39. kép: Az iskola 1856-ban. HIDVÉGHY (1937) s. p.
40. kép: A kertészház felmérése 1933-ban. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 146. d.
41. kép: A kertészház az 1920-as években. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 235.
42. kép: Az üvegház felmérése 1933-ban. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 146. d.
43. kép: A főallé 1856-ban. HIDVÉGHY (1937) s. p.
44. kép: Az intézeti uszoda. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Kőszeg, 1945 előtti képeslapok.
45. kép: Az intézeti kert a harmadik katonai felmérésen, 1880. HT Harmadik katonai felmérés, 5057/1. szelvény, 1880.
46. kép: A tekepálya. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 236.
47. kép: A tekepálya felmérése 1933-ban. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 146. d.
48. kép: A főépület előtti szökőkút. KHMRN (1924-1925) pp. 32-33. között.
49. kép: Filagória a kertben. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 236.
50. kép: Ferenc József emlékműve. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 246.
51. kép: A kórházépület. KHMRN (1924-1925) pp. 58-59. között.
52. kép: A kőszegi iskola légi felvételtől, 1938. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 230.
53. kép: Az 1918-as kataszteri vázlatrajz és javításai, 1926. VAML KFL TÉRKÉPTÁR, T/III. szekr., 7. fiók. *Kőszeg vasvármegyei szab. kir. rendezett tanácsú város kataszteri birtokvázlata*. 1918., 1926.
54. kép: A főépület előtti tér az 1920-as években. KHMRN (1924-1925) pp. 36-37. között.
55. kép: Kertrészletek, 1920-as évek. KHMRN (1928-1929) pp. 38-39. és pp. 42-43. között.
56. kép: A gesztenyeallé az 1920-as években. KHMRN (1929-1930) pp. 58-59. között, Toegel Henrik: *Fasor. Bejárat az intézetbe*. KHMRN (1930-1931) belső címlap.
57. kép: A főépület előtti kert. KHMRN (1930-1931) pp. 4-5. között.
58. kép: A Gyöngyös-patak az intézeti kertből. KHMRN (1932-1933) pp. 56-57. között.
59. kép: A főépület előtti kert. ZM 285.
60. kép: A ródlidomb. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 237.
61. kép: Sportpályák. KHMRN (1929-1930) pp. 34-35. között.
62. kép: A meteorológiai megfigyelő állomás és a tanépület. KHMRN (1932-1933) pp. 56-57. között.
63. kép: Az intézet teljes területe 1938-ban. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 222.
64. kép: A gazdasági major. KHMRN (1931-1932) pp. 24-25. között.
65. kép: Piers Vilmos emlékműve. RÁSKAY – SZABÓ (1995) p. 246.
66. kép: Hősi emlékmű. HIDVÉGHY (1937) s. p.
67. kép: Hunyadi Mátyás szobra a főépület melletti területen. KHMRN (1938-1939) p. 16.

Kismarton

68. kép: A kismartoni alreáliskola. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Kismarton, 1945 előtti képeslapok.

69. kép: A kismartoni alreáliskola kertje az 1913-as kataszteri felmérésen. OSZK TÉRKÉPTÁR, NyK Kismarton/1915. *Kismarton sopronvármegyei rendezett tanácsú város kataszteri térképének másolata az 1913. évi mérnöki nyilvántartás szerint. Budapest, 1915.*

70. kép: Tiszti kert, részlet. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Kismarton, 1945 előtti képeslapok.

71. kép: Az intézeti uszoda épülete. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Kismarton, 1945 előtti képeslapok.

72. kép: A kismartoni iskola kertje és az épületek tervezett funkciói, 1921. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 132. d. *Magy. Kir. Kismartoni Főreáliskolai Nevelőintézet, Tervezet 1921. IV. 20.*

Kassa

73. kép: A kassai alreáliskola. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Kassa, 1945 előtti képeslapok.

74. kép: Az alreáliskola és kertje 1874-ben. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 14 964. 6. szelvény. *Plan der Umgebung von Kaschau. 1874.*

75. kép: Az alreáliskola környezete 1909-ben. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 14 964. *Kassa szab. kir. város térképe. 1909.*

76. kép: A kassai akadémia 1939-ben. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Kassa, 1945 előtti képeslapok.

77. kép: Az 1939 után részben átépített kert. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 132. d. *Kassa, M. kir. „Horthy Miklós” honvéd repülő akadémia helyszínrajza. S. a. [1939 után]*

78. kép: Az 1940-ben elbontott díszmedence alaprajza. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 112. d. *Kassa, Részletrajzok. 1940. február.*

79. kép: A Csermely-patak mentén álló tekepálya, 1940. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 112. d. *Kassa, Részletrajzok. 1940. február.*

80. kép: Az épület mellett álló virágház, 1940. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 112. d. *Kassa, Részletrajzok. 1940. február.*

Fiume

81. kép: A fiumei Cs. és Kir. Haditengerészeti Akadémia. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Fiume, 1945 előtti képeslapok.

82. kép: Az akadémia előkertje, 1890. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 1 864. *Fiume. 1890.*

83. kép: Az akadémia előkertje, a keleti felén kis kerti építmények. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 484. *Fiume város alaprajza. S. a., TM 1 927. A fiumei kikötő és pályaudvar helyzetrajza. S. a.*

84. kép: Az akadémia kertje 1912-ben. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 2 975. *Fiume város és kerülete földadókataszteri beosztásának átnézeti vázlata. 1912.*

85. kép: Az akadémia mögötti Stranga hegy. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 4 996. *Fiume és vidéke. S. a. [1880]*

Temesvár

86. kép: A bástyában felállított iskola. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 1 967. *Temesvár. S. a.*

87. kép: A temesvári iskolaépület utcai homlokzata. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Temesvár, 1945 előtti képeslapok.

88. kép: A iskolaépület oldalhomlokzata. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Temesvár, 1945 előtti képeslapok.

89. kép: A bővített iskolaépület és kertje 1910 körül. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 10 003. *Temesvár szab. kir. város tervrajza. S. a. [1910k]*

90. kép: Az iskola kertje 1913-ban. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 169. *Temesvár szab. kir. város térképe és bővítési terve. S. a. [1913]*

Pozsony

91. kép: A pozsonyi iskola területe 1914-ben. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 289. *Pozsony sz. kir. város térképe. S. a. [1914]*

92. kép: A pozsonyi iskola területe. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 1 909:2/4.

Nagyszeben

93. kép: A nagyszebeni hadapródiskola. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Nagyszeben, 1945 előtti képeslapok.

94. kép: A hadapródiskola homlokzata előtti tér. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Nagyszeben, 1945 előtti képeslapok.

95. kép: A hadapródiskola környezete. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Nagyszeben, 1945 előtti képeslapok.

Budapest, Hűvösvölgy

96. kép: A pesti Újépület Coquereau tusrajzán. BTM, közölve RÓZSA (1963). Coquereau: *A pesti Újépület*.

97. kép: Az Újépület belső udvara. BFL XI. 916/977. Klösz gyűjtemény.

98. kép: A hadapródiskola madártávlatból, 1898. VASÁRNAPI ÚJSÁG 45. évf. (1898) november 27. p. 836.

99. kép: A Hűvösvölgyi úti hadapródiskola területe 1908-ban. HT G1 h 1140. 26-27. szelvény. *Budapest Székesfőváros területének térképe. 1908.*

100. kép: A hadapródiskola. ZM 3346.

101. kép: A hadapródiskola tiszt kertje. ZM 3321.

102. kép: Heinrich Hentzi emlékműve a budapesti Szent György téren. BFL XI. 916/734. Klösz gyűjtemény.

103. kép: Heinrich Hentzi emlékműve a hadapródiskola kertjében, 1899. BOTOS (2006) képmelléklet.

104. kép: Részletek az iskola kertjéből. BBIRN (1927-1928) pp. 12-13. között, BBIRN (1923-1924) pp. 8-9. és 18-19. között, BOTOS (2006) képmelléklet.

105. kép: Tenispálya. BBIRN (1923-1924) pp. 14-15. között.

106. kép: Nyári uszoda. BBIRN (1923-1924) pp. 16-17. között.

107. kép: Játéktér. BBIRN (1923-1924) pp. 16-17. között.

108. kép: Az 1940-es években épített üvegház. Győr Attila felvétele.

109. kép: Tisza Kálmán emlékműve. Győr Attila felvétele.

110. kép: Tinódi Lantos Sebestyén emlékműve. Győr Attila felvétele.

111. kép: Kerti szobrok. Győr Attila felvétele.

112. kép: A kápolna üveglakka a második világháború után. BOTOS (2006) képmelléklet.

113. kép: A javasolt műemléki lehatárolás. BOTOS (2006) képmelléklet.

Sopron, leánynevelő intézet

114. kép: A leánynevelő intézet helyszínrajza 1921-ben. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 211. d. *Magyar kir. katona-tiszti leánynevelő intézet, Sopron. Helyszínrajz. 1921. április 21.*

115. kép: Az intézet jelzése Sopron térképén. OSZK TÉRKÉPTÁR, TM 1 875.

116. kép: Az intézet jelzése Sopron térképén 1928-ban. HT G1 h 643/12. *Sopron, átnézeti térkép. 1928.*

117. kép: Részletek az intézeti kertből. GANGEL (S. A.) pp. 56-57.

118. kép: Az iskola végleges területe. CSOMORTÁNY (2009) képmelléklet.

119. kép: Az iskolaépület utcai homlokzata. CSOMORTÁNY (2009) képmelléklet.

120. kép: Az iskolaépület udvari homlokzata. CSOMORTÁNY (2009) képmelléklet.

121. kép: Az épület udvari homlokzata. CSOMORTÁNY (2009) képmelléklet.

Pécs

122. kép: A pécsi hadapródiskola területe 1895-ben. HT G1 h 490/19. *Pécs sz. kir. város térképe. 1895.*
123. kép: A pécsi hadapródiskola 1911-ben. HT G1 h 490/22. *Pécs sz. kir. város térképe. 1911.*
124. kép: Az iskola helyszínrajza az 1916/17-es kataszteri felmérés alapján. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 198. d. *Pécs, Hadapródiskola helyszínrajza. S. a.*
125. kép: A hadapródiskola előkertje. ZM 102.
126. kép: A hadapródiskola előkertje. ZM 18.
127. kép: Ferenc József szobra a főépület homlokzata előtt. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Pécs, 1945 előtti képeslapok.
128. kép: Fenyősor az iskola előkertjében. ZM 117.
129. kép: Zrínyi Miklós szobra a főépület homlokzata előtt. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Pécs, 1945 előtti képeslapok.
130. kép: Zrínyi Miklós szobra a főépület homlokzata előtt. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Pécs, 1945 előtti képeslapok.
131. kép: Az előkert parter jellegű kiültetése. ZM 82.
132. kép: Az intézeti kert 1935 áprilisában. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 197. d. *Pécs, Kútkataszter helyszínrajz. 1935. április.*
133. kép: Kertiház. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 199. d. *Pécs, XXXIX/b. Kertiház. 1925. szeptember 19.*
134. kép: Virágház. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 199. d. *Pécs, XX. sz. Virágház. 1927. május.*
135. kép: Virágház. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 199. d. *Pécs, XXI. sz. Virágház. 1927. május.*
136. kép: Tekepályák. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 199. d. *Pécs, XXXIV. és XXX. sz. Tekepálya. 1927. május.*
137. kép: Zrínyi Miklós szobra az egykori tiszti épület előtt. A szerző felvétele.

Sopron, főreáliskola

138. kép: A soproni főreáliskola. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Sopron, 1945 előtti képeslapok.
139. kép: A főreáliskola területe 1905-ben. HT G1 h 643/4. *Sopron szabályozási terve. 1905.*
140. kép: A főreáliskola előkertje. ZM 95.
141. kép: A főreáliskola előkertje. ZM 283.
142. kép: Előkert, balra a Ferenc József szobor. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Sopron, 1945 előtti képeslapok.
143. kép: A Ferenc József szobor a főépület előtt. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Sopron, 1945 előtti képeslapok.
144. kép: A főreáliskola egykori területe 1928-ban. HT G1 h 632/12. *Sopron, átnézeti térkép. 1928.*
145. kép: A főreáliskola területén létesült botanikus kert 1948-ban. Kocsó Mihály magángyűjteménye.

Nagyvárad

146. kép: Alpár Ignác terve, 1898 /hiányos/. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 171. d. *Alpár Ignác: A nagyvárad m. kir. honvéd hadapródiskola terve. 1898.*
147. kép: A hadapródiskola 1913-as helyszínrajzának másolata, 1943. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 173. d. *Helyszínrajz. M. kir. nagyvárad m. kir. honvéd hadapródiskola. 1943. (1913)*
148. kép: Ferenc József szobra a főépület előtt. PÉTER I. (2002) p. 160.
149. kép: Az iskola környezete, a Rhédey-kert. PÉTER I. (2002) p. 157.
150. kép: Az iskola és tervezett bővítési területe 1941-ben. HT G1 h 445/5. *A nagyvárad m. kir. Uj tüzérségi hadapródiskola és a nyugatról vele határos városrészek helyszínrajza. 1941.*

151. kép: Az iskola bővített területe 1943-ban. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 173. d. *A nagyváradai tüzérségi hadapródiskola helyszínrajza. 1943.*

152. kép: Az iskola területe 1943-ban. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 173. d. Nagyvárad, *M. Kir. „Gábor Áron” Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola. 1943.*

Hajmáskér

153. kép: A hajmáskéri iskolakomplexum 1915 előtt. HT Hegedüs Ábel térképtáros gyűjteménye. *Plan des Artillerieschieszplatzes bei Hajmáskér. S. a.*

154. kép: Az együttes felülnézetből. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

155. kép: Részletek az együttesből. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

156. kép: A külső és belső tábor. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

157. kép: A parancsnoki épület. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

158. kép: A parancsnoki épület és a kerti tó. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

159. kép: A parancsnoki épület a kertből. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

160. kép: A tisztii kaszinó előtti tér. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

161. kép: Növénykiültetés a parancsnoki épület körül. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

162. kép: Részletek az iskolából. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

163. kép: Részletek az iskolából. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

164. kép: Az iskolaépület előtti terület. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

165. kép: Lovarda. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

166. kép: A nyári fürdő díszkertje, 1935-ös felmérés. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 101. d. Hajmáskér, *E35a. sz. Nyári fürdő. 1935. november.*

167. kép: Részletek az iskolából. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Hajmáskér, 1945 előtti képeslapok.

168. kép: A hajmáskéri komplexum helyszínrajza. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 101. d. *Hajmáskér tábor helyszínrajza. S. a.*

Marosvásárhely

169. kép: A marosvásárhelyi alreáliskola szecessziós épülete. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Marosvásárhely, 1945 előtti képeslapok.

170. kép: Az alreáliskola területe, 1914. HT G1 h 411/2. Marosvásárhely. 1914.

171. kép: Az iskola és környezete. CSEPREGHY (2002) 125. kép

172. kép: A település fölé magasodó iskolaépület. CSEPREGHY (2002) 233. kép

173. kép: Meredek lejtésű terep. CSEPREGHY (2002) 183. kép

174. kép: Az iskola előkertje. CSEPREGHY (2002) 185. kép

175. kép: Gyakorlótér az épület hátsó homlokzata előtt. CSEPREGHY (2002) 237. kép

176. kép: Az iskola területe 1935-ben. HT G1 h 411/4. Marosvásárhely. 1935.

177. kép: Az iskola környezete 1940 után. CSEPREGHY (2002) 248. kép

178. kép: Az iskola területe 1942-ben. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 151. d. *Marosvásárhely, Helyszínrajz. 1942. március.*

Sopron, reáliskolai nevelőintézet

179. kép: Az egykori Károly-laktanya. CSERESNYÉS (1995) p. 33.

180. kép: Átnézeti rajz az egykori Károly-laktanya területéről. CSERESNYÉS (1995) p. 35.

181. kép: Az iskola főépülete. CSERESNYÉS (1995) p. 35.
182. kép: Virágház. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 211. d. *Sopron, XIII. sz. virágház. Székesfehérvár, 1935. október.*
183. kép: Attila szobra eredeti és mai helyén. CSERESNYÉS (1995) p. 87.
184. kép: Az iskola az 1945-ös bombázás után. CSERESNYÉS (1995) p. 224.
185. kép: Az iskola helyszínrajza, 1935. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 211. d. *Sopron, Rákóczi F. m. kir. reálintézet. Helyszínrajz. 1935. október.*

Budapest, Hungária körút

186. kép: Az akadémia főépülete. MIKLÓS (2005) p. 40.
187. kép: Az akadémia területe. HT G1 h 1140. 36. szelvény.

Jutas

188. kép: A jutasi altisztképző iskola főépülete. BALOGH (2002) p. 135.
189. kép: Helyszínrajzok. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 105. d. Jutas. S. a.
190. kép: Gyakorlótér az iskola kerti homlokzata előtt. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Veszprém, 1945 előtti képeslapok.
191. kép: A főépület utcai homlokzata. ZM 3239.
192. kép: Szökőkút a főépület utcai homlokzata előtt. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Veszprém, 1945 előtti képeslapok.
193. kép: Kertrészlet. BALOGH (2002) p. 135.
194. kép: Kertrészlet a kerti pavilonnal. BALOGH (2002) p. 135.
195. kép: Nacionalista szimbólumok a parancsnoki épület falán. BALOGH (2002) p. 135.

Örkénytábor

196. kép: Örkénytábor helyszínrajza, 1929-1931 között. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 185. d. *Örkénytábor. Helyszínrajz. S. a.*
197. kép: Örkénytábor helyszínrajza, 1931. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 186. d. *Örkénytábor bővítésének vázlatterve. 1931. június. 9.*
198. kép: Az együttes épületei. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Örkény, 1945 előtti képeslapok.
199. kép: Tiszti épületek. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Örkény, 1945 előtti képeslapok.
200. kép: Tiszti lakóépület. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 185. d. *Örkényi tiszti szállás, Budapest. 1940.*
201. kép: Részletek az iskolából, a lovas-kiültetés. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Örkény, 1945 előtti képeslapok.
202. kép: Részletek az iskolából. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Örkény, 1945 előtti képeslapok.
203. kép: Vágta- és akadálypálya. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 185. d. *Örkénytábor, Vágta- és Akadály-pálya. S. a.*
204. kép: Kísérleti állomás. HL KAT. OBJ. ÉP. A. 185. d. *Örkénytábor kísérleti állomás helyszínrajza. Budapest, 1927.*

Nagykároly

205. kép: A nagykárolyi kastély kertje. OSZK KISNYOMTATVÁNYTÁR, Nagykároly, 1945 előtti képeslapok.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Kutatásaimat szakmai segítség és irányítás nélkül nem tudtam volna alaposan és mélyrehatóan elvégezni. Ezért mindenekelőtt köszönettel tartozom témavezetőimnek: Fatsar Kristófnak, aki több mint egy évtizede támogatja kutatói tevékenységemet, valamint Balogh Péter Istvánnak, aki az elmúlt években folyamatos szakmai segítséget nyújtott a disszertáció elkészítéséhez.

Köszönetet szeretnék mondani továbbá Csepely-Knorr Lucának, Mezősné Szilágyi Kingának, valamint doktorandusz társaimnak, akiktől további szakmai segítséget, tanácsokat, javaslatokat kaptam a témával kapcsolatban.

Köszönettel tartozom mindemellett kollégáimnak és barátaimnak mérhetetlen türelmükért és önzetlen támogatásukért.

Végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni családomnak is a kitartó támogatást és türelmet, valamint azt, hogy példaadásukkal elindítottak a tudományos pályán.